

TANULMÁNYOK

- 3 **Robert Castel:** Az új szociális kérdés

MAGYAR VALÓSÁG

- 20 **Neményi Mária:** Terhesség, szülés, gyermekgondozás
(Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében)
- 57 **Diósi Pál:** A magyar fiatalok külföldi tanulási
és munkavállalási szándékai, illetve tapasztalatai
- 66 **Szabó András:** Pillanatfelvétel a fiatalok számára reálisan
elérhető, egyszerűbb munkahelyekről

SZOCIÁLIS MUNKA

- 80 **Pik Katalin:** A szociális munka története Magyarországon
(A pesti és budai Jólétvédő Asszonyi Egyesület)

JELENTÉS

- 91 Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának jelentése
a rendszerváltás előtti lakáshitelek feltételeinek
megváltoztatása miatt kialakult helyzetről – 1997. december

HÍREK, INFORMÁCIÓK

- 106 **Szász Anna:** Pillantás a Szigetre

ESELY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőségi cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: József Attila Alapítvány, Népjóléti Minisztérium,
Soros Alapítvány, Szabad Sajtó Alapítvány.

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségnél.

Megjelenik kéthavonta.

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kiszöveget.

A lapot szerkesztik:
LÉVAI KATALIN főszerkesztő
LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztő
WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Bánfalvi Adrienne, Berény Márta, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság:
Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Pik Katalin, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Folyóíratrtervező: Yasar Meral
Szöveggygondozó: Haraszi Judit
Tördelőszerkesztő: Nyíri András
Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

ROBERT CASTEL

*Az új szociális kérdés**

Beillesztés/beilleszkedés – avagy Sziszüphosz mítosza

Paradox módon, soha nem került sor oly nagy számban állami beavatkozásokra, s ezek soha nem voltak oly változatosak és makacsok – ami különösen a foglalkoztatáspolitikai esetében igaz –, mint épp egy olyan időszakban, amelyet a liberális ideológia új erőre kapása és a vállalati iniciatívák körülhózzannázása jellemez. De nem is annyira az állami szerepvállalás fokozódása az igazán érdekes, sokkal inkább azoknak a változásoknak a sora, amelyeket a beavatkozás módja indukált. Foglalkoztatásuk össze tömören ezt a változást (a nüanszok boncolgatása ráér még azután is): *az integrációt hangoztató politikákat mindinkább fölváltják a beillesztés nevében folytatott politikák*. Integrációs politikának az olyan stratégiákat nevezem, amelyek a nagy egyensúlyi folyamatok kézben tartására törekszenek; a társadalomnak egy, a centrumból szétsugárzó homogenizálására. E politikák megvalósítására országos léptékű, általános érvényű direktívák szolgálnak; például olyan próbálkozások, amelyek mindenki számára hozzáférhetővé akarják tenni a közszolgáltatásokat és az iskarendszert, csökkenteni kívánják a társadalmi egyenlőtlenségeket és növelni az esélyegyenlőséget, stabilizálni akarják és erőteljesen védelmezni a bér munka létfeltételeinek színvonalát.¹

A beillesztési politikákat itt most az integrációs politikáktól való különbözőségük, sőt – akár némi túlzás árán – a velük való szembenállásuk alapján próbálom értelmezni. A *pozitív diszkrimináció* logikája szerint működnek: a népesség jellegzetes csoportjait, a társadalmi térszerkezet sajátos zónáit vesznek célba, s ezek számára aztán speciális stratégiákat dolgoznak ki. Azt pedig, hogy bizonyos csoportoknak vagy bizonyos helyszíneknek több törődés és gondoskodás jut, mint másoknak, azzal próbálják igazolni, hogy ezeknek mindenből kevesebb jut, mint másoknak, ezért másoknál *kevesebbet* érők – vesztesek. S valóban: vesztesek az integrációs játékokban. Gondoljunk csak a lepusztult városrészek lakóira, a kudarcos iskolás gyerekekre, a rosszul szocializált családokra, az alkalmazhatatlannak bizonyuló fiatalokra, a „hosszú távú” munkanélküliekre... A beillesztési politikákat fölfoghatjuk „szintre hozó” vállalkozások rendszereként, amely a „lemaradottakat” fel akarja zárkóztatni a sikeresen megvalósított integráció szintjéhez (decens

* Robert Castel: *Les Métamorphoses de la question sociale* (Párizs, Fayard, 1995) című könyve 8. fejezetének folytatása. A fejezet befejező részét egy későbbi számunkban közöljük.

életvitel, „normális” iskolai pályáiv, biztos állás stb.). Ma már azonban gyanítjuk: az erre tíz-tizenöt év óta folyamatosan tett (nem is jelentéktelen) erőfeszítések nem cáfolták meg azt a hipotézist, mely szerint nem zárható ki, hogy ezek a csoportok az *adott* feltételek közepette *integrálhatatlanok*. Ez pedig olyan probléma, amellyel szembe kell néznünk.

Vajon valóban különbséget lehetne tenni integrációs és beillesztési politikák között azon az alapon, hogy univerzális hatókörű intézkedésekről avagy speciális népességcsoportok célbavételéről van szó? Bizonyos pontosítások nélkül aligha. Az effajta különbségtevés ugyanis egyáltalán nem újdonság, időben jóval megelőzi a beillesztési politikák színre lépését. A szociális védelmek területén már a társadalombiztosítási formák és a szociális segély közötti klasszikus komplementeri viszonynak is alapelve volt. Az egységes társadalombiztosítás a kockázatok társadalmasítását viszi végbe, amikor előbb a bérből élő alkalmazottakat és családjukat „fedezi”, majd végezetül mindazokat, akik besorakoznak a „munka rendjébe”. A szociális támogatás pedig (1953 óta így nevezik a segélyeket) a segélyezésnek azt a réges-régi feladatát örökli meg, hogy kiegészítő forrásokat bocsásson mindazok rendelkezésére, akik létfenntartásukat nem képesek munkavégzés révén (vagy tulajdonukra támaszkodva) biztosítani. Súlyos örökség ez, mely mind a mai napig még akkor is jövedelemszinttől vagy a munkaképтелenség meghatározott fokától teszi függővé a szociális támogatás nyújtotta szolgáltatásokat, amikor azok *jogszerűvé* válnak. Nem meglepő, hogy a szociálreformerek haladó és modernista irányzata e kettősséget előbb-utóbb felszámolandónak vélte, amelynek át kell adnia a helyét a minden állampolgár számára azonos rendszer szerint működő társadalmi védelmek jogilag szavatolt homogén együttesének. Mint említettük, Jaurès már 1905-ben ezen az állásponton volt, mint ahogyan a társadalombiztosítási rendszert Angliában létrehozó Beveridge, illetve – Franciaországban – Laroque is ezt képviselte.

Nem ez az irányzat győzött, sőt éppen ellenkezőleg: a szociális segélyezés formái már jóval a „mai válság” beköszönte előtt differenciálódni, és mind jelentősebb szerephez jutnak. A segélyezés története a második világháború óta nem egyéb, mint arra hivatott próbálkozások története, hogyan is mérjék be mind pontosabban a lehetséges kedvezményezetteket. E törekvések egyre kidolgozottabb intézményi, technikai, szakmai és szabályozási specializációkat hívnak létre. Az állam pedig örömet rész vállal ebben a folyamatban. Törvényeket alkot, speciális intézményeket hoz létre, szavatolja a szakemberek és diplomáik egyenértékűségét, koordinálja a különböző intézmények telepítését, valamint a köz- és a magánszféra együttműködését.² Mindezek folytán lassanként a szociális segélyhez juttathatók egyre több speciálisan kezelendő kategóriája kristályosodik ki: veszélyeztetett gyerekek, kispénzű idősök, ilyen-olyan fogyatékosok, felbomlott vagy anyagi nehézségekkel küszködő családok.³ A 70-es évek elején aztán annak lehetünk tanúi, hogy némi átsorolások után e kategóriák egy részét olyan nagyobb konglomerátumokká vonják össze, amelyek népességének az a közös jellemzője, hogy képtelen a bér-munka-társadalom követelményeihez igazodni. Lionel Stolérú újra felfedezi „a gazdag országokban a szegénységet”, ám nem azt javasolja, hogy próbálják meg felszámolni, inkább csak azt: kíséreljük meg a stabili-

zálását azzal, hogy a „leginkább nincsteleneknek” valamilyen minimumjövedelem biztosítottasék (negatív adó).⁴ Többé már nem az egyenlőtlenségek csökkentéséről van szó, hanem arról, hogy minél szélesebb teret nyissunk a piaci hatások érvényesülésének. A liberalizmusnak hovatovább csak legszélsőségesebb következményei fölött kell(ene) ellenőrzést gyakorolni. Nagyjából ugyanebben az időben hívja fel a figyelmet René Lenoir a „kirekesztettek” (*les exclus*); a kifejezés már születése pillanatában is éppoly laza, körvonalatlan, mint amilyennek máig megmaradt. 2–3 millió testi vagy szellemi fogyatékosat kell beleértünk, több mint 1 millió munkaképtelen idősembert, valamint 3–4 millió „szociálisan inadaptált” személyt.⁵ A Lenoir javasolta megoldások mindazonáltal nagyvonalúbbak, mint Stoléru elképzelése: javaslata szerint helyzetükön javítani kell – ha az lehetségesnek mutatkozik; és főleg – meg kell kísérelni, hogy megelőzzük e népeségek kirekesztődését.⁶

Ennek következtében a 70-es évek elején a társadalombiztosítás és a szociális segélyezés között (a kettő együtt lenne hivatott arra, hogy lefedje a szociális védelmek teljes terepét) az addig markáns választóvonal bizonytalan rajzolatúvá válik.⁷ A cél-népeségek és a speciális stratégiák megsokszorozódása kétségesse teszi, hogy vajon képes lehet-e az állam univerzalisztikus és homogenizáló célzatú integrációs politikák működtetésére. Mindazonáltal a speciális támogatásra szoruló populációkat jellemzi, hogy *képtelenek* lépést tartani a bér munkára berendezkedett társadalom dinamikájával. Akár azért, mert valamilyen fogyatékoság akadályozza őket ebben, akár azért, mert megélhetési forrásaik nem bizonyulnak elegendőnek arra, hogy igazodjanak a fejlődés diktálta ritmushoz. A „szociálisan inadaptáltak” kategóriájának felduzzadása (René Lenoir 3–4 millióra tette a számukat!) annak a műveletnek a következménye, amely – a legtöbb fogyatékos és pszichés zavar eseteitől eltérően – egy, az új társadalom (amúgy nem pontosan definiált) új kényszereihez való viszony alapján leszámított reziduális népességet kerít el. A *szociális inadaptáció* egyébként a Bloch-Lainé jelentésben is központi fogalom. „Az őket körülvevő társadalomhoz azok a gyermekek, ifjak és felnőttek képtelenek alkalmazkodni, akiknek – más-más okoknál fogva – több-kevesebb nehézséget okoz, hogy úgy viselkedjenek, mint a többiek.”⁸ Az *ATD-Quart monde* szubsztancialista szegénységfelfogásának ugyanez a funkciója: szociális tehetetlenségük alapján azonosítani a növekedési periódus póruljártait.

A heterogeneitás elvére való ráébredés a növekedés által magával sodort társadalomban kétségkívül a globális integrációs politikák háttérbe szorulásával jár, s megsokszorozza a „problémás népeségek” speciális kezelésmódjait. De nem akadályozza a társadalmi gépezetet az előrehaladásban és a fejlődést a kibontakozásban. Többek között ezért sem kérdőjelezi meg alapjaiban ez a fejlődés azt a különbségtételt – bár a megfinanszírozások módját illetően kétségkívül zavaros a helyzet –, amely történetük során mindvégig elválasztja egymástól a szociális védelmek *munkaviszonyhoz kötődő formáját* (azoknál, akik képesek – s ezért kötelesek is – dolgozni), és a *segélyezéshez való hozzájutást* (azok esetében, akik erre nem képesek, vagy akik valamilyen legitim indokra tekintettel ez alól fölmentést kapnak).⁹

A beilleszkedés kérdése akkor merül fel, amikor ezt a konstrukciót kikezdi a „problémás népeség” egy újfajta típusának felbukkanása. Fontos szemléletváltás ez: mostantól már nem arról van szó, hogy új kategóriát nyissunk az elégtelenség, a fogyatékoság és a normalitástól való eltérés formáinak nyilvántartott listájában. Erre az új publikumra sem a munkára való kötelezés nem alkalmazható közvetlenül, sem a szociális támogatás különböző kidolgozott megoldásmódjai nem használhatóak. A beillesztési politikák közege az a bizonytalan körvonalú zóna, ahol még annak sem jut biztos alkalmaztatás, aki dolgozni szeretne, és ahol bizonyos életpályaívek kuszasága nemcsak az egyéni okokra visszavezethető inadaptáción múlik. A beillesztési politikáknak mindezen új csoportok számára új beavatkozási technikákat kell kiötlöniök. Ezeknek jóval szerényebbek az ambícióik, mint az univerzalisztikus integrációs nagy-stratégiáknak, de különböznek a klasszikus szociális segélyezés korrekciós, javító, támogató célzatú partikuláris akcióitól is. Speciális helyzetben bukkannak fel: a 70-es évek végén, amikor a bémunkástársadalomban kialakulni látszik egy turbulens zóna. Adekvátnak bizonyulnak-e a felmerülő megrázkódtatások kezelésére?

Ma már feltehetjük ezt a kérdést, hiszen a beillesztési politikák mintegy másfél évtizede vannak forgalomban. Kezdetben egyedi és improvizatív akciókról van szó, melyeket ideiglenesnek szánnak. Akkoriban még senki nem láthatta előre, mekkora jelentőségre fognak szert tenni. De fokozatos konszolidációjuk azt jelzi: *létezőmódjukká válik az ideiglenességre való berendezkedés.*

Az új problematika – jóval korábban, mintsem hogy a beilleszkedésnek a 80-as évek óta általánossá lett jelentést kezdenék tulajdonítani¹⁰ – együtt rajzolódik ki annak a régi gondnak ismételt felbukkanásával, melyet a növekedés évei felszámolni látszottak. Az egyes munkapiaci helyzetek *bizonytalanná* válásáról van szó.¹¹ Agnes Pitrou bemutatja, hogy milyen törekeny lehet az olyan munkáscsaládok helyzete is, amelyek bár nem „szociális esetek”, s még csak a munkalehetőségektől sincsenek megfosztva, talajt veszthetnek a nélkülözés miatt, mivel kiszolgáltatottak minden véletlen eseménynek.¹² Amikor 1980-ban Raymond Barre miniszterelnök felkéri Gabriel Oheix-t, hogy tegyen javaslatokat, hogyan lehetne felszámolni a francia társadalomban fellelhető „zárványszegénységet”, Oheix hatvan megoldási javaslattal áll elő nemcsak a szegénység, hanem a biztonságvesztés felszámolására is, s javaslatainak egy része a kedvezőbb foglalkoztatási helyzetre teszi a hangsúlyt.¹³ Ugyanebben a kontextusban, a fiatalok alkalmaztatását megkönnyítendő jelennek meg a színen Valéry Giscard d'Estaing elnökségének második felében (amikor a növekedési dinamika megtorpanása mind érzékelhetőbbé válik) az első „foglalkoztatási egyezmények¹⁴”, ekkor indul be a „lakókörnyezet és társadalmi élet” („*habitat et vie sociale*”) hadművelet egyes leromlott körzetek életkereteinek megváltoztatására.¹⁵ E kezdemények mögött kettős felismerés látszik körvonalazódni. Egyrészt: nem biztos, hogy a szegénység csak archaikus, szigetszerű zárvány a fejlődésnek elkötelezett társadalomban, hanem összefüggésben lehet a munkapiaci viszonyokban zajló folyamatokkal. Másrészt: azok a problémák, melyek a fiatal korosztályok egyes csoportjainál felmerülnek, nemcsak a személyes, egyéni inadaptáció

terminusaiban értelmezhetők, s így figyelembe kell venni a munkapiaci viszonyokat és az élethelyzeteket is. A bért munkás társadalom kezdi elveszíteni jó lelkiismeretét.

A beillesztési politikák hivatalos kezdetét azonban az 1980-as évek elejére kell datálnunk. Három jelentés rajzolja körül sajátlagos terepeiket és metodológiáikat.¹⁶ Bizonyos lakosságrétegek érintettek ezekben, elsősorban azok a fiatalok, akik nem nagyon férnek bele abba a képbe, mely a hatóságok és közintézmények szeme előtt lebeg – s akik ezért ezek tevékenységi köréből is kimaradnak. Ilyenek például azok a kisvárosi fiatalok, akik 1981 hosszú nyarán éjszakai rodeózásaik során autókat gyűjtögettek, s akikkel kapcsolatban a csámcsogó tömegkommunikáció egyre azt hajtogatta: „de hát mit akarnak ezek tulajdonképpen?” Szemlátomást ők maguk sem tudták pontosan, viselkedésük mégiscsak árulkodó. Nem tartoznak a dolgozó osztályokba – bár néhanapján dolgoznak; nem tartoznak a veszélyes népcsoportokhoz – bár néhanapján ők maguk is követnek el törvénybe ütköző dolgokat; nem kifejezetten „szegények” – hiszen nem törődtek bele sorsukba és nem kapnak segítyt, s valahogy (egyik napról a másikra) mindig megélik; nem egy speciális gettó-kultúra reprezentánsai, hiszen ők maguk is korosztályuk kulturális és fogyasztói értékeit képviselik; nem váltak ki az iskola világából – hiszen be vannak iskolázva (csak éppen nem nagyon járnak): igazából egyik kategóriába sem sorolhatók be egészen, s kicsit mégis mindegyikbe beletartoznak. Létük vallatóra fogja a szocializáció valamennyi intézményét, de nincs instancia, amely megnyugtató választ adhatna. A kérdés, mely nyomukban támad, a társadalomegészt átható érvényű. Azt mondhatnánk, az ő *integráltságuknak* a kérdése maga merül föl benne,¹⁷ amely többoldalú megközelítésben is tetten érhető: a munkához, az életkeretekhez, a rendőrséghez és igazságszolgáltatáshoz, a közintézményekhez, az oktatási rendszerhez s megannyi másához való viszonyban. Helyezkedési probléma ez, annak problémája, hogy helye legyen valakinek a társadalomban, azaz egyszerre (és egymástól nem függetlenül) társadalomalkotó és hasznosnak tekintett elem lehessen.

E kihívásra a „minisztériumközi bizottságok” ugyancsak áthatoló és globális módon válaszolnak: a szociális beavatkozás módszereinek és technológiáinak újraformálásával. Lokalizálják és meghatározott feladatokra összpontosítják a műveleteket; mozgósítják az érintettek különböző csoportjait, hivatásosakat és nem hivatásosakat egyaránt (partnerség); új viszonyokat építenek ki a központi és helyi szervek között (felborítva a közcselekvés hagyományait), illetve a hivatásosak technikai szakértelme és az elérni kívánt átfogó célok között (ellehetetlenítve a szociális munka hagyományait). E gyakorlatokat elég részletesen elemezték már ahhoz, hogy itt ne térjünk ki rájuk,¹⁸ s e keretek között arra sincs szükség, hogy pontosan megkülönböztessük az egymást kiegészítő megközelítéseket: mindahány a közpolitikák megújítására való eltökéltségről tanúskodik.¹⁹

Eredetileg *kísérleti* és *ideiglenes* működésmódnak szánták ezeket, így is tekintettek rájuk. Az első szocialista kormány megalakulásával egy időben indultak be, s a keynesi indíttatású gazdasági és foglalkoztatási fellendítés ambiciózus célkitűzéseihez kapcsolódtak. Ám, míg a várt fejlődés beindul,

addig is elébe kell menni a problémáknak, és elejét kell venni a törékeny egyensúlyú városi zónákban fenyegető heves, erőszakos kitörések kockázatának (lakónegyedi szociális fejlesztés és bűnmegelőzés), javítani kell azoknak a fiataloknak a beiskolázási helyzetén és képesítésén, akiket sokkal inkább a szakképzettség, mint a munka hiánya tesz „foglalkoztathatatlanná” (kiemelt oktatási körzetek és különböző szakképesítéshez juttató programok). A fiatalok szocializációjának javítása, szakmai kvalifikációik bővítése annak a *szintre hozásnak* a szükséges feltételét jelenti, amely majd képessé teszi őket arra, hogy az előttük nyíló lehetőségeknek megfeleljenek. Ezek persze szükségesek, ám nem elégséges feltételek. Általánosabb politikai és gazdasági intézkedéseknek lesz meghatározó szerepük abban, hogy megadják e kezdeményezéseknek a maguk igazi jelentőségét. Bertrand Schwartz a lehető leg-egyértelműbben fogalmaz ennek kapcsán: „Szeretnénk egyértelművé tenni ezeknek az akcióknak a korlátait, mivel nem vagyunk annyira naivak, hogy azt hinnők: kis, helyi csapatok, ha mégoly számosan vannak is, [...] képesek lennének egymagukban megoldani az ifjúság szakmai, kulturális és szociális problémáit.”²⁰

S mi történik vajon, ha ezek a remények elsorvadnak, és a válság, ahe-lyett, hogy megoldódna, súlyosabb lesz, tartóssá válik? A lakónegyedi szociális fejlesztésről a „várospolitikára” való átváltás jól példázza, milyen közös sors vár ezekre a beillesztési politikákra. Az első, gyér számú lakónegyedi fejlesztési akcióknak hangsúlyozottan kísérleti jellegük van, alapjukat egy-szerre képezi az erőteljes politikai akaratnyilvánítás és a technikai újítás ígé-nye. A hangsúlyt az egyes terepek helyi potenciáljára fektetik, valamint arra, hogy öniszervező jellegű tevékenységek kibontakoztatása révén teremtsék meg, formálják újra a résztvevők szociális identitását.²¹ E lázas foglalatossá-ágteremtő igyekezet korántsem megvetendő, s a későbbiekben még vissza is térünk erre a kérdésre. De minden azt látszik mutatni, hogy a legdinami-kusabb programok sem tudtak ellenállni annak a kísértésnek (vagy igazod-niok kellett netán ahhoz a kényszerűséghez?), hogy a lakónegyedből egyfajta totális szociális entitást faragjanak, amely egymagában is megállhatna. Az elszigetelő bezárkózás kockázata két ijesztő kérdést vet fel: mennyire ültet-hetők át és mennyire általánosíthatók e kísérletek? És főleg: milyen mérték-ben gyakorolhatnak befolyást olyan paraméterekre, amelyeknek determinán-sai a lakónegyeden kívül húzódnak? Hiszen emez nem foglalkoztatási gyűj-tőmedence és nem is a városi térszerveződés teljes egysége.

A városügyi minisztériumközi bizottság (*Délégation interministérielle de la ville*) 1988-ban, majd a Városügyi Minisztérium 1991-ben történt létre-hozása igyekszik túllépni e területiális korlátokon. Megmutatkozik a problé-más negyedek „kinyitására” való szándék. A negyedek problémái, ha rész-ben saját bezártságukból fakadnak is, nemcsak *in vivo*, a terepen kezelendők, hanem a városi tér egészén belül is újragondolandók. Az erőfeszítés főleg arra irányul, hogy mozgósítsák a különféle állami bürokráciákat. A városügyi miniszternek az a feladata, hogy minden lehetséges hatósági eszközt moz-gósítva megoldást találjanak arra, ami a hivatalos nyelvhasználatban most már *par excellence* szociális kérdésként bukkan fel, a „kirekesztés kérdése-re”. A „városi szerződések” az állam és a hatóságok felelősségévé teszik a

prioritást élvező célkitűzés előmozdítását, és számítanak a helyi intézmények és erőforrások együttműködésére.

De itt is szembetaláljuk magunkat azzal az ellentmondással, amelybe már a vállalatok szintjén is beleütköztünk. Vajon abban a versenyhelyzetben, a hatékonyságnak abban a hajszolásában, mely az agglomerációk között is érvényes, képesek-e a hajlandók-e a helyi felelősök mind a gazdasági siker és kiválóság, mind a „hátrányos helyzetűekkel” való törődés kártyáját megját-szani? A „kirekesztettekkel” kapcsolatos helyi szociálpolitikának jó esélye van arra, hogy olyan marginális játéktér legyen, ahol csak azt a legszűkebb minimumot ajánlják meg, ami ahhoz elég, hogy elkerüljék a leginkább szemet szűrő diszfunkciók megnyilvánulását (ha már nem sikerül a szomszédos közigazgatásra áthárítani ezt a terhet).

A foglalkoztatást illetően ez a kérdés már csak azért is rendkívül súlyos, mert az „igazi” vállalatok (néhány kivételtől eltekintve) kezdettől fogva gondosan tartózkodtak attól, hogy elkötelezzék magukat e folyamat mellett. Helyi szintű politikák lehetővé tették ugyan néhány eredeti és érdekes módszer kidolgozását és alkalmazását, például helyi kezelésbe vett vállalatok létrehozását, amelyek a helybéli lakosságnak biztosítanak speciális munkalehetőséget. Mindezek azonban rendkívül korlátozott hatókörűek (jelenleg mintegy száz ilyen „helyi kezelésbe vont” vállalat működik). Martine Aubrey és Michel Praderie 1991 júniusában kormány elé terjesztett jelentése jó összefoglalását adja e munkahelyteremtő kezdeményezéseknek.²² A jelentés azzal zárul, hogy rá kell bírni a vállalatokat: vállaljanak részt a dinamikus beillesztési folyamatokban, s ezt elérendő a szerzők a vállalatvezetés állampolgári öntudatára apellálnak. Olyan javaslat ez, melyre mindenki rábólinthat; hatékonyságában azonban kételkedhetünk, ha az említett vállalatvezetések teljes felhatalmazást kaptak (s gyakorlatilag kifejezetten utasítják őket) arra, hogy mindenáron, akár elbocsátások árán is törekedjenek a nyereségességére.²³

Igencsak helytelen lenne egyoldalúan kritizálni ezeket a politikákat. Aligha lehet kétséges, hogy számos robbanást, nem kevés drámát sikerült általuk elkerülni – még akkor is, ha hatékonyságuk igazán könnyen nem „evaluálható”. Ráadásul laboratóriumokként is működtek, ahol kikísérleteződtek a közösségi akció kibontakoztatásának módszerei. S megkockáztatható: talán még a kormányzati politika lehetséges új útjait is kirajzolják; a központi és helyi szervek közötti viszonyok új ökonómiáját, az állampolgárok bevonásának új formáit – amelyekből kiindulva a demokrácia erőt nyerhetne a megújodáshoz.

Mindazonáltal a helyi politikák mérlege arra int, hogy legyünk rendkívül óvatosak, amikor – mint ez manapság gyakorta megesik – arról szokás beszélni, hogy a szociális kérdés ma voltaképpen a város-problémák képében jelentkezik. Az kétségtelen, hogy egy 80 százaléka város lakó társadalomban a szociális problémák többnyire városi keretben bukkannak fel. Az is kétségtelen, hogy bizonyos csomópontokon igencsak drámaian torlódnak össze mindazok a problémák, amelyek a bér munkás létviszonyok degradálódásából következnek – magas munkanélküliségi ráta, a létbizonytalanság tartóssá válása, az osztályszolidaritás kötelékeinek felbomlása, a családi, is-

kolai és kulturális értékátadás csődjé, a perspektívák elvesztése, a jövő „kézben tartására” vonatkozó tervek csődjé stb.²⁴

De ahogyan létezik olyan elhamarkodott szociológiai nézőpont, mely a „kirekesztésre” és a „kirekesztettek” redukálná a társadalom egészét átható kérdőre fogást, ugyanúgy létezik egy ellenirányú csábítás is, amely a területi zárkózottságban véli felmutathatni a kirekesztés térbeli kivételét (vagy annak metaforáját); s miközben az egyik problémáival foglalkozik, azt hiszi, hogy a másik problémáit oldja meg. Sokkal helyesebb lenne a *problémák területiális kezeléséről* beszélni – ami egészen más ügy. Michel Autes joggal tesz különbséget helyi érvényű politikák (*politiques territoriales*) és helyhez rendelt politikák (*politiques territorialisées*) között.²⁵ Bizonyos értelemben minden politika helyhez rendelt – különösen a decentralizáció óta –, hiszen lokálisan, egy adott területen hajtandó végre. A helyi érvényű politika viszont lényegileg a helyi erőforrásokat mozgósítja annak érdekében, hogy *in situ* megoldjon valamilyen problémát. Ebben rejlik eredetisége, de ebben rejlik kétértelműsége is. Véget vet annak a kapcsolatrendszernek, amelyben a „központ” számára a „helyi” pusztá eszközzé fokozódik le, de fennáll a veszélye annak, hogy a konfliktusok helyi kezelésére szolgáló vállalkozássá fajul. A helyi politikák felvetette kérdés nem egyszerűen csak lépték kérdése (abban az értelemben, hogy a helyi lépték „túl kicsi” ahhoz, hogy „nagypolitikái” megoldásokkal éljenek). A saját horizontjaira összpontosító helyi politika elsősorban a *paraméterek természetének* kérdésében gyakorolhat ellenőrzést. Az a lehetőség, hogy átfogó újraelosztásokat valósítson meg, és reprezentatív partnerekkel folytasson kollektív tárgyalásokat, nem áll rendelkezésére.²⁶ A helyi érvényű politikának egy rendszer-megközelítésű logika felé kell elmozdulnia: „itt és most” jellegű befolyásolható paraméterek véges sorát definiálhatja, a változás pedig éppen e pontosan körülírt változók újra meg újra egyensúlyba hozásából áll. A változás ilyenkor sokkal inkább a rendszer belső elemeinek átrendezését jelenti, mint a helyzetet kívülről strukturáló adottságok módosítását.

Kétségtelen, hogy a helyi beillesztési politikák, különösen „várospolitikai” változataikban, igyekeznek megszabadulni ettől a bezárulástól. De, legalábbis ami a számunkra ezúttal kitüntetett jelentőségű foglalkoztatáspolitikai kérdést illeti, beleütköznek egy érthető akadályba. Ha a foglalkoztatáspolitikai rendezését a helyi szintnek osztják le, az nem jelent egyebet, mint azt, hogy másutt – a globális politikák szintjén – nem sikerült megoldani. Felmerül az a kockázat, hogy ilyenkor a *foglalkoztatáshiány menedzselésévé* válik minden lépés – olyanfajta tevékenységek révén, amelyek éppen a hiányt tartósítják azzal, hogy el akarják terelni róla a figyelmet.

A korlátozott sikereket leszámítva (ilyenek lehetnek például a helyi kezelésbe vont vállalatok) általában ez szokott bekövetkezni. Egy 1988-as jelentés megállapítja, hogy a legtöbb lakónegyed-fejlesztési akciónak nem volt gazdasági programja, nem teremtett munkahelyeket, a munkanélküliség nem csökkent (néha még nőtt is). A jelentés azt javasolta, hogy kevésbé ambiciózus programokat fogalmazzanak meg: „Nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy megoldják a munkanélküliséget, illetve a szakképzés problémáját, legfeljebb azt akadályozhatják csak meg, hogy a lakosság egy része teljesen

kirekesztődjék.”²⁷ Az nyilvánvaló, hogy az efféle politikák nem képesek felszámolni a munkanélküliséget. De ha dekódoljuk az ilyenfajta üzenetet („megakadályozni, hogy a lakosság egy része teljesen kirekesztődjék), kiderül, hogy nincs benne egyéb, mint ez az óhaj: de szép is lenne, ha képesek lennének a helyszínen megoldást találni a szociális zavarokra, ha a teljes anómiába hullástól fenyegetett térségekben lehetőséget tudnánk teremteni a kapcsolatteremtés és az értelmes tevékenységek minimumára. Ezeknek az erőfeszítéseknek a fontosságát legfeljebb csak azok vitathatják el, akik a „minél rosszabb, annál jobb” kétes álláspontjára helyezkednek. De ahhoz már sajátos optimizmus szükségeltetik, hogy e karbantartó erőfeszítésekben az „új állampolgáriság” kezdeményeit vélhesse valaki felfedezni. Az állampolgáriságot nem lehet a társadalmi haszontalanságra alapozni.²⁸

Mára lassan már hozzáfoghatunk az RMI értékeléséhez, s ott is nagyjából ilyesféle lehet a következtetésünk. Az RMI általánossá terjeszti ki a beilleszkedés fogalmát, mivel annak a 25 éven felüli népességnek az egészére vonatkozik, amelynek jövedelmei egy bizonyos szint alatt maradnak. Két vonatkozásban is jelentős újítást jelent a korábbi szociálpolitikákhoz képest. A szociális gondoskodás hosszú-hosszú történetében először fordul elő, hogy felhagynak a munkaképes és a munkára képtelen populációk éles megkülönböztetésével. „Minden embert megillet az a jog, hogy a közösségtől megkapja a megélhetés tisztas lehetőségét, ha életkoránál, testi vagy szellemi állapotánál, avagy a gazdasági és munkaerő-piaci helyzetnél fogva nincs abban a helyzetben, hogy munkát vállalhasson.”²⁹ Így egy szintre kerülnek, egymás mellé (és ugyanazokból a jogokból részesülnek) a régi „hátrányászat” vonzáskörébe tartozók és azok, akiknek a munkaerőpiacon kellene boldogulniok.

Másodjára: a „tisztas megélhetés lehetőségére” való jog nem egyszerűen a segélyhez való jog. A beilleszkedés jogáról van szó. „A veszélyeztető körülmények közé került személyek társadalmi és szakmai beillesztése az egész nemzet számára parancsoló követelmény.”³⁰ A beilleszkedési szerződés a forrásallokálás ellentételezése, amely a kedvezményezett egy projekt megvalósításához köti, de ugyanilyen erővel kötelezi a nemzetegész közösséget is, hogy segítsen neki ennek megvalósításában. Abba az irányba tett erőfeszítés ez, hogy lomtárba hajítsák végre az „érdemtelen szegény” több száz éves képét, aki élősködőként él a társadalmon, ahelyett, hogy dolgoznék; de azt is célozza, hogy megszűnjék végre az a segélyezettre süttött bélyeg, mely szerint csupán passzív haszonélvezője annak a segélynek, mely azért jár neki, mert képtelen önmagának gondját viselni.

A szociális segélyezés e radikális átalakulása abból a felismerésből született, hogy felbukkant a nincsteléneknek egy újfajta típusa, azoké, akik nem tehetők felelőssé nyomorult helyzetükért. Nem lehet őket felelőssé tenni a „munkanélküliség” helyzetéért, melyet nem maguk választottak maguknak, s nem lehet rehabilitálásukat, a rajtuk való segítséget azon az alapon megszervezni, hogy besoroljuk őket a szociális segélyezés hagyományos kategóriáinak valamelyikébe. Abban kell segítségükre lenni, hogy újra „normális” helyet találjanak maguknak a társadalomban.³¹ Éppen ezt az originális beavatkozási formát jelenti a beillesztés fogalma, melyhez – a szerződés beiktatásával – meg is teremti a módszert: egy olyan projekt kidolgozását, mely

lóját. Ez magyarázza, hogy bizonyos szociális szolgáltatásoknál felforrósodik a foglalkoztatás biztosítására való törekvés. Ezeket az erőfeszítéseket méltatlan lenne lebecsülni. Becsületére szolgál egy demokráciának (még akkor is, ha mindez csupán lelkiismeret-furdalásának kifejeződése), ha nem hajlandó magukra hagyni azon, mindinkább sokasodó számú tagjait, akiknek egyetlen vétkük az, hogy „foglalkoztathatatlanok”. De mindezen kísérletekben van valami jóvátehetetlenül patetikus. Erőfeszítéseik Szisziüphoszéira emlékeztetnek, akinek sziklája a csúcshoz érés pillanatában mindig visszagördül, mert nem lehet egy stabil helyhez hozzárögzíteni. Az RMI sikerét az jelentené, ha saját beillesztendő „klientúráját” felszámolná, s azzal számolná fel, hogy társadalmilag integrált személyekké formálná őket. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy közvetlen „haszonélvezőinek” száma a bevezetését követő első évek óta duplájára nőtt, s létszámuk ma már mintegy 800 ezerre rúg. Többségük számára a „beilleszkedés” ma már nem *életszakasz*, hanem *állapot*.

A beilleszkedés mint állapot a társadalmi létezés meglehetősen sajátos módját jelenti. S ez nem az én rögeszmém. Az RMI értékelésére felállított országos bizottság (*Commission nationale d'évaluation du RMI*) jelentése a maga módján – meglehetősen diplomatikus fogalmazással – szintén ezt idézi: „A kedvezményezettek jelentős része számára mindezen tevékenységek egy »tartósan átmeneti« állapothoz vezetnek el; a beilleszkedés állapotában mindezen emberek státusa átmenetet képez a végleges és visszavonhatatlan kirekesztés és a beilleszkedés között.”³⁸

Átmeneti s egyben tartós állapot: az „állandó helyettesítő” státusába szorult, a permanensen beilleszkedő ember állapota. Ez a fajta „állapot” persze nem csak az RMI-ben részesülőknek jár ki. Ez jellemzi azokat a fiatalokat is, akik olykor-olykor apróbb megbízásokhoz jutva egymás után végzik a különböző ki- és átképző tanfolyamokat, amíg bele nem fásulnak a helyzetbe, és ki nem szállnak abból a fárasztó procedúrából, ami a betagozódás „ígéretes jelöltjeként” jár ki nekik. Ők meg azt mondják: igazi munkát akarunk, azt adjatok!, az kell. Akad szerző, aki a hosszú távú munkanélküliség egyes eseteire is alkalmazhatónak véli a „tartósan átmeneti helyzet” kifejezést.³⁹ Ez a státusa nagyon sok, a lakónegyedekben bonyolított akciónak is. Az animátorok minden energiájukkal azon vannak, hogy projekteket találjanak ki, lehetőséget teremtsenek a kötédek kialakulására; arra, hogy az általuk felkínált tevékenységek köré strukturálják az emberek időfelhasználását. Munkájuk – határesetben – arra korlátozódik, hogy a szociabilitás olyan tereit építsék ki, amelyek különböznek attól, amiben ügyfeleik élnek – ezzel kívánják elviselhetővé tenni a meglehetősen elviselhetetlen hétköznapiakat. Peter Bergertől és Thomas Luckmanntól kölcsönözve a kifejezést, azt mondhatnánk, hogy a „beillesztés” egy „másodlagos szocializációt” kísérel meg kialakítani, amely hozzákapcsolja az egyént egy „intézményi – vagy intézményekre épülő – rész-világhoz”.⁴⁰ De a beilleszkedés támaszának szánt „intézményes” eljárások igencsak labilisnak és időszakos érvényűnek bizonyulnak, ha azokkal a rész-világokkal vetjük egybe őket, amelyek a normális életet és különösen a munka világát strukturálják. S még csak fokozza törekvésüket, hogy a beillesztési politikák cél-népessége esetében nagyon

gyakran hiányos az „elsődleges szocializáció” (vagyis a társadalom általános normáinak a család és az iskola révén történő bensővé lényegítése). Másodlagos szocializáció helyett tehát inkább „aszociális társadalmasodásról” (*asociale-sociabilité*) kellene beszélni. Ezen azokat a többé-kevésbé tünékeny kapcsolati konfigurációkat értem, amelyek nem (vagy megszakítottan és problematikus módon) ágyazódnak bele az elismert „intézmények” kereteibe, s amelyek erővonalai mentén az őket megélő ember mintegy a súlytalanság állapotában lebeg.⁴¹

Úgy tűnik, a beillesztési politikák az érintettek jelentős részénél kudarcot vallottak azon elsődleges célkitűzésüket illetően, hogy elvezessék klienseiket az integrálódásig. Akár az RMI-t, akár a képzési hitelt nézzük, vagy – általánosabban – a kiszorulófélben lévő népességekkel kapcsolatos valahány beillesztési politikát, ezek mind beleütköznek a vállalatok merev elzárkózásába.⁴² E megállapítással nem ítéletet mondunk felettük, hiszen legalábbis ez ideig sikerült hozzájárulniuk ahhoz, hogy a legrosszabbat elkerüljük – már ha úgy vélekedünk, hogy az erőszak és a lázadás az a legrosszabb rossz, amit el kell kerülni. Ráadásul abban a rendkívül feszült gazdasági és társadalmi helyzetben, amely életre hívta őket, azaz akkor, amikor a stabilan integráltak egy része is kibukik a rendszerből, különösen nehéz a „normális kerékvágásba” visszajuttatni azokat az embereket, akik már kiszakadtak, s akiknek helyzetét eredeti környezetük és életfeltételeik különösen törekennyé teszik. De akkor azt is hozzá kell tennünk, hogy volt egy másik funkciójuk is, nem csak az, amelyet hivalkodva felmutatnak. Ha szabad egy olyan kifejezéssel élnünk, melynek a szociológiában „rangja” van, azt mondhatjuk, az is funkciójuk volt, hogy „*lennyugtassa a balekokat*”⁴³. A 80-as évek elejével kezdődően Franciaországban eléggé általánossá vált az a meggyőződés, hogy bele kell nyugodni abba a „primer kényszerhelyzetbe”, melyet a piac nemzetközivé válása, a mindenáron versenyképességre és hatékonyságra való törekvés jelent. E döntés következtében a lakosság bizonyos csoportjai „*po-fára estek*”. A véletlen műve lett volna, hogy a beillesztési politikák hirtelen felívelése időben egybeesett a vállalatok mennybemenesztésével és a vállalkozói ideológia diadalával? Valószínűleg az sem véletlen, hogy különösen a szocialista kormányok törekedtek arra, hogy egy ilyen „szociális ráadást” pumpáljanak a rendszerbe, nagyjából abban a pillanatban, amikor beletörődtek abba, hogy engedniük kell a gazdasági kényszereknek. Egy elitista nézőpontból nincsenek nyertesek vesztesek nélkül. Egy olyan társadalom számára azonban, amely még nem vetette el a demokratikus eszményeket, igazságosnak és célszerűnek tűnhet, hogy ne hagyja a veszteseket páriasorsra jutni. A beillesztési politikák lényege talán így summázható: *törődni azokkal a munkaképes emberekkel, akiket a körülmények fosztottak meg e képességük gyakorlásától*. Ezek a politikák a társadalmi élet különösen sebezhető zónáiban mozognak, ott, ahol azok, akikkel nincs semmi egyéb baj azon kívül, hogy feleslegessé váltak, kiszálltak a ringből, vagy éppen erre készülnek.

Egy olyan társadalmi rendszerben, amely zökkenők nélkül képes biztosítani a különböző szocializációs formák és szociális életkorok egymáshoz illeszkedését (például az iskolába járástól a munkavállalásig, majd a munkavállalástól a nyugdíjba menetelig), nincs miért beillesztésről és beilleszke-

désről beszélni, mivel ez *ráadásban* adódik: a kifejezés csak szószaporítás az integráció fogalmához képest.⁴⁴ Amikor a bér munka-társadalom gépezete akadozni kezd, a beillesztés egyszer csak kezd problémaként fölmerülni, s kitermelődnek a megoldására hivatott technikák. A jelenség így egyszerre juttatja kifejezésre az integrációtól való távolságát, s jelöli ki azt az apparátust, amely e távolság leküzdésére hivatott. De a válasz maga is megkettőződik. Abból a népe sségből, melynek beillesztését meg kell oldani, egyesek beilleszkednek az egyetemes rendbe. A többiek – mint akik állandó vérátömlesztésre szorulnak – egy olyan köztes társadalmi rendben találják magukat, amely egy újfajta státust jelent, s amelyet a bér munkás társadalom felmorzsolódásának köszönhetünk, valamint annak az eljárásrendszernek, amellyel e felmorzsolódást megállítani igyekszünk.

Fordította: Léderer Pál

JEGYZETEK

1 S mert még esik majd szó térbeliségről, a lakónegyedekről, a városról, soroljuk hozzá a fentiekhez a területfejlesztési politikákat is, hiszen ezt a DATAR-nak a 60-as években kifejtett homogenizáló és központosító akarata teljességgel indokoltá teszi.

2 E politika szelleméről, mely fő jellemzőit tekintve a „veszélyeztetett népe sségcsoportok” szigorú célba vételét, alapvetően „medikalizációs” professzionális technikákra építő kezelésüket és a központosított, átfogó és nagyléptékű bürokratikus eljárások előtérbe állítását egyesíti, lásd R. Castel: *La Gestion des risques*, Paris, Minuit, 1981, 3. fejezet.

3 A 60-as években két fontos „jelentés” alapoz meg speciális politikákat. Az egyik az öregekre vonatkozik (P. Laroque: *Politique de la vieillesse*, Paris, La Documentation française, 1962 – melynek bizonyos ajánlásait majd a VI. terv is átveszi), a másik a fogyatékosokra (F. Bloch-Lainé: *Étude du problème général de l'inadaptation des personnes handicapées*, Paris, La Documentation française, 1969 – ez áll a fogyatékosok támogatásáról szóló 1975. június 30-iki törvény háttérében). A felbomlott családok problémáira fordított figyelem eredményeként 1976-ban megszavazzák az egyedülálló szülőknek járó segélyt (*aide au parent isolé* – API), amely – a családi pótlékotól eltérően – az „egyszülős családok” helyzetét van hivatva rendezni.

4 Lionel Stoléru: *Vaincre la pauvreté dans les pays riches*, Paris, Flammarion, 1973.

5 R. Lenoir: *Les Exclus*, Paris, Le Seuil, 1974.

6 A szegénység 70-es évek elején bekövetkezett újrafelfedezésének átfogó kontextusához lásd B. Jobert: *Le Social en plan*, Paris, Éditions ouvrières, 1981.

7 E. Alphandari: *Action sociale et aide sociale*, Paris, Dalloz, 1989; különösen „A szociális segély és a társadalombiztosítás közötti különbségtevés” (189. old. skk.). Mind több és több olyan szociális szolgáltatás bukkan fel, melyek e két nagy egység határ-régióiban húzódnak meg: országos szolidaritási alapok, fogyatékos felnőtteknek nyújtott támogatások, a már említett, egyedülálló szülőknek járó segély. Lásd még C. Guitton-N. Kerschen: „Les régies du hors-jeu”. In: *L'insertion en question(s)*, Annales de Vaucluse, 3233, 1990.

8 F. Bloch-Lainé: *Étude du problème général de l'inadaptation des personnes handicapées*, id. mű, 111. old.

9 Így, a látszatok ellenére az egyedülálló szülőknek járó segély a modern társadalom kontextusához igazodva értelmezi át és őrzi meg a segélyezésre jogosultság réges-régi kritériumát. A gyermekét egyedül nevelő anyát ideiglenesen felmentik a munkavégzés kötelezettsége alól (hallgatólagosan arra hivatkozva, hogy három éven keresztül gyermekével kell törődnie). A kötelezettség azonban alapvetően fennmarad, mivel a három év

leteltével újra munkába kell állnia (amihez – ugyancsak hallgatólagosan – az a feltételezés társul, hogy talál is majd magának munkát).

10 Tudomásunk szerint a „beilleszkedés” terminus ezt megelőzően két hivatalos dokumentumban bukkan fel. 1972-ben létrehoznak egy „beilleszkedési támogatást”, mely a fiatal munkavállalók mobilitását van hivatva megkönnyíteni. Majd a fogyatékos személyek támogatásáról rendelkező 1975-ös törvény 56. cikkelyében találkozunk „a fogyatékosok beilleszkedésével és visszailleszkedésével”. (Lásd P. Maclouf: „L'insertion, un nouveau concept opératoire en sciences sociales?”. In: R. Castel–J.-F. Laé: *Le RMI, une dette sociale*, Paris, L'Harmattan, 1992.) Itt azonban eseti alkalmazásokról van szó, amelyek nem hoznak működésbe speciális technikákat. Hasonlóképpen, a börtönből szabadultak „beillesztésére” való gyakori hivatkozások csak annyit akarnak jelenteni, hogy a szabadultakat megfelelő módon segíteni kell a normális életbe való visszatérésben.

11 Lásd M. Messu: „Pauvreté et exclusion en France”, in: F.-X. Merrien: *Face à la pauvreté*, Paris, Éditions ouvrières, 1994; illetve M. Autes: *Travail social et pauvreté*, Paris, Syros, 1992.

12 Lásd A. Pitrou: *La Vie précaire. Des familles faces à leurs difficultés*. Paris, CNAF, 1980.

13 G. Oheix: *Contre la précarité et la pauvreté. Soixante propositions*, Paris, Ministère de la Santé et de la Sécurité sociale, 1981. február.

14 Arról a három „Barre-tervről” van szó, amelyek 1976-tal kezdődően több mint 1 millió fiatalot fognak érinteni, és (már ekkor) összekapcsolják az átképzési tanfolyamokat és a vállalatok tehermentesítését. E kezdeményezések a maguk idejében iszonyatos vihart kavarnak bizonyos körökben (lásd F. Piettre–D. Schiller: *La Mascarade des stages Barre*, Paris, Maspéro, 1979).

15 A cél „azoknak a jogi, pénzügyi és adminisztratív intézkedéseknek a tanulmányozása, amelyek képesek lehetnek fogékonyabbá tenni a szociális indítatású kezdeményezésekre a városi életkeretekkel kapcsolatos koncepciók kidolgozását, s a megvalósításukra és működtetésükre vonatkozó elképzeléseket, illetőleg képesnek bizonyulnak kísérleti projektek beindítására”. (*Journal officiel*, 1977. március 10.)

16 B. Schwartz: *L'Insertion professionnelle et sociale des jeunes*-je (Paris, La Documentation française, 1981) a 16–18 éves szakképzetlen fiatalok képzésének lehetőségeivel foglalkozik; H. Dubedout: *Ensemble refaire la ville*-je (Paris, La Documentation française, 1983) a lepusztult lakónegyedek szociális rehabilitációjával; G. Bonnemaïson munkája (*Prévention, répression, solidarité*, Paris, La Documentation française, 1983) a lepusztult lakónegyedekben fejtő felütő bűnözés visszaszorításával. Ugyanebbe az összefüggésrendszerbe ágyazódik bele a „kiemelt oktatási körzetek” (*zones d'éducation prioritaire*) kijelölése, amit 1981-ben kezdeményez az akkori oktatásügyi miniszter, Alain Savary, hogy javítsanak a leginkább hátrányos helyzetű gyerekek beiskolázási lehetőségein.

17 Itt is, mint minden gondolatmenetemben, a legáltalánosabb értelemben vetem fel az integráció problémáját, melynek csak speciális aloslata a bevándorlók integrációja. Egy fiatal arab vagy fekete a maga integrációja során járulékos nehézségekbe ütközhet a rasszizmus miatt, a munkáltatók vagy a lakástulajdonosok attitűdjei miatt, vagy akár családi szocializációjának bizonyos jellemzői miatt is. De ha ezek a tényezők hátrányként jelentkeznek is – mint ahogy hátrányos helyzetbe hozták száz évvel ezelőtt a breton fiatalokat, vagy félszáz éve az olasz fiatalokat –, e hátrányok beleágyazódnak az alsóbb rétegek fiataljainak közös probléma-kötegébe. Franciaországban nincs – e pillanatban még, legalábbis – etnikai alapon létrejövő *underclass*, bár létezik a szociálisan diszkvalifikáló jegyeknek összefonódó együttese (rossz anyagi helyzet, a kulturális és szociális tőke hiánya, stigmatizált lakóhely, a többség részéről ellenérzéssel figyelt életmód stb.) –, amelyhez társulhat az etnikai származás. A francia külvárosok és az amerikai gettók közötti különbséghez lásd például L. Wacquant: „Banlieues françaises et ghettos noirs américains, de l'amalgame à la comparaison”. In: M. Wiewiorka: *Les Visages du racisme*, Paris, La Découverte, 1992. Ami a bevándorlók nemzetállami keretekbe való beilleszkedésének sajátlagos nehézségeit illeti, lásd D. Schnapper: *La France et l'intégration*, Paris, Gallimard, 1991.

18 E politikák generális áttekintéséhez lásd J. Donzelot–P. Estebe: *L'État animateur*, Paris, Éditions Esprit, 1994; a szociális beavatkozás klasszikus formáihoz képest új megközelítések következményeinek elemzéséhez lásd J. Ion: *Le Travail social à l'épreuve du terroir*, Toulouse, Privat, 1990.

19 Már csak azért is, mert a terepen nagyon gyakran egymással szorosan összefonódva működnek. Gyakran előfordul, hogy egy „lakónegyedi szociális fejlesztésre” (*Développement social des quartiers*) kijelölt körzetben megtaláljuk a „bűnmegelőzési községi tanácsot” (*Comité de prévention de la délinquance*) és a fiataloknak, valamint az iskoláknak a kiemelt oktatási körzetek programján belül zajló beillesztésének „helyi képviselőjét”.

20 B. Schwartz: *L'Insertion sociale et professionnelle des jeunes*, id. mű. A miniszterelnök egyébként a maga megbízólevelében olyan javaslatok tételére szólított fel, amelyek révén „a 16–18 éves fiatalok megszabadulhatnak a munkanélküliség fenyegetésétől, s nem okoz nekik gondot az alkalmaztatás bizonytalansága sem” – ami a kormány hasonlóan izmos optimizmusát jelzi.

21 Lásd M.-C. Jaillet: „L'insertion par l'économie”. In: *Évaluation de la politique de la ville*, 2. köt., Paris, Délégation ministérielle de la ville, 1993.

22 M. Aubrey–M. Praderie: *Entreprises et quartiers*, Paris, Ministère de la Ville, 1991.

23 Ezzel kapcsolatban lásd J. Donzelot–P. Estebe: *L'État animateur*, id. mű. Ugyanezen politikák illúziómentesebb értékeléséhez lásd Ch. Bachmann–N. Le Guennec: *Violences urbaines, 1945–1992*. Paris, Albin Michel, 1995.

24 E baljós diagnózist időnként árnyalni illenék. Hiszen azért a városokban is dolgoznak, megélnék az emberek, vannak kapcsolataik, szeretik egymást – amint erre J.-F. Laé és N. Murard a *L'Argent des pauvres*-ban rávilágít (Paris, Le Seuil, 1981). Másrészt pedig azért, mert a 19. századi filantrópok nézőpontját felidéző alapállásukból következően, a „szociális helyzet” megannyi megfigyelője nem igazán képes észrevenni az alsóbb rétegek szokásainak pozitív vonásait. Nem lehetetlen, hogy bizonyos városok és városnegyedek igazából a hajdani „munkáskülvárosok” posztmodern megfelelői – amit nyilván nem nagyon lehet felismerni, ha mindenáron a „proli külváros” idealizált képéhez próbáljuk hozzámérni őket (a kiskocsmákkal, a sanzonokkal, a helyi masamód-lányokkal... – amivel együtt jártak a nyomor, az erőszak és a dühkitörések sokkal kevésbé poétikus formái). Ezzel kapcsolatban lásd Daniel Behar úttörő gondolatait – „Le désenclavement, entre le social et le local, la Politique de la Ville à l'épreuve du territoire”. In: *Évaluation de la politique de la ville*, id. mű, 2. köt. Hasonlóképpen emlékeztetnünk kell arra is, hogy amire egyesek „a város válságaként” hivatkoznak, az nem újdonság, hanem jelenség. Elég akár csak Victor Hugo írásaiba beleolvasnunk, vagy a „Belle Époque” sajtójába, hogy ráébredjünk: mindazon objektív mutatók, amelyek jogossá teszik egy ilyen „válság” felemlégetését (a szegény rétegek lakáshelyzetének meredek romlása, a túlnépesedés, a „veszélyes néposztályok” felbukkanása a városban belül stb.), legalább annyira fennforogtak – ha ugyan nem még hevenyebb formában –, mint ma. Ami a jelenségben új, az kétségkívül az arra való hajlam, hogy egy sokkal általánosabb társadalmi „válságot” erőnek erejével egy szűken lokalizált terepen belül próbáljanak meg értelmezni és megoldani.

25 M. Autes: *Travail social et pauvreté*, id. mű, 287. old. skk.

26 Még lokális szinten is megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogyan értékelendő a „felhasználók” részvétele ezekben az akciókban. Így például egy kutatás során kilenc lakónegyed-fejlesztésre pályázó város anyagát áttanulmányozva azt tapasztalták, hogy mindössze egyetlen egy városban jutott jelentősebb szerephez egy lakossági egyesület – azt is szoros kapcsolatok fűzték a városházához. (Lásd M. Ragon: „Médiation et société civile: l'exemple de la politique de la ville”, in: *La Formation de l'assentiment dans les politiques publiques. Techniques, territoires et sociétés*, n°s 24–25, 1993.)

27 F. Levy: *Le Développement social des quartiers. Bilan et perspectives*, Paris, 1988. Lásd még J.-M. Delarue: *Banlieues en difficulté: la relégation*, Paris, Syros, 1991, főleg 40. old. skk., amely rámutat az érintett fiatalok helyzetében 1981 és 1991 között bekövetkezett „romlásra”. E terepek szociológiai elemzéséhez lásd F. Dubet–D. Lapeyronnie: *Les Quartiers d'exil*, Paris, Seuil, 1992.

28 Annak meglehetősen pesszimista leltárához, hogy mi minden történt (vagy inkább

nem történt) a helyi állampolgáriság ügyében, lásd C. Jacquier: „La citoyenneté urbaine dans les quartiers européens”, in: J. Roman: *Ville, exclusion, citoyenneté. Entretiens de la Ville*. 2. köt. Paris, Éditions Esprit, 1993.

29 1988. december 1-jei 88-1088 számú törvény a Minimális beilleszkedési jövedelemről. *Journal officiel*, 1988. december 3. A megfogalmazás eredetije az 1946-os Alkotmány Preambulumában található, de egészen eddig a pillanatig soha nem tettek semmit a hatályba léptetése érdekében.

30 Uo.

31 Kétségtelen tény, hogy az RMI-hez hozzájutók csoportja heterogén. Ez az új intézkedés „beemelte” a „negyedik világ”-típusú szegénység régi képviselőit, akikre korábban nem terjedt ki a szociális segélyezés. Mindazonáltal azoknak a felbukkanása váltotta ki az RMI létrejöttéhez vezető mozgólódást, akiket 1984-től kezdve „új szegényeknek” volt szokás nevezni, vagyis a válság által destabilizált újfajta depriváltaké. (Lásd R. Castel–J.-F. Laé: „La diagonale du pauvre”. In: *Le RMI, une dette sociale*, id. mű.)

32 Az 1989. március 9-iki körrendelet a szakmai beilleszkedés hangsúlyozása mellett döntött: „Az RMI kedvezményezettjeinek többségénél a beillesztési eljárásnak a szakmai beilleszkedés rövidebb vagy hosszabb távon belül bekövetkező megvalósítását kell maga elé célként kitűznie. Csak ez biztosíthatja igazán az illetők autonómiáját és tartós társadalmi beilleszkedését. (Ministère de la Solidarité, de la Sécurité et de la Protection sociale, *Journal officiel*, 1989. március 11. 2-3. paragrafus.)

33 Lásd P. Valereyberghe: *RMI, le pari de l'insertion*, a *Commission nationale de l'évaluation du RMI* jelentése, Paris, La Documentation française, 1992, 2. köt. A CERC („Atouts et difficultés des allocataires du RMI”, *CERC*, no 2, 1992) és a CREDOC („Panel RMI-CREDOC, synthèse des quatre vagues d'enquêtes”, 1992 április) két nagy, országos felmérést végzett. Lásd még továbbá: *Le RMI à l'épreuve des faits*, Paris, Syros, 1991, amely beszámol arról, milyen evaluációs kutatásokat rendelt meg a *Mission recherche-expérimentation* bő tucatnyi megyében; S. Paugam: *La Société française et ses pauvres, l'expérience du RMI*, Paris, PUF, 1993; S. Wuhl: *Les Exclus face à l'emploi*, Paris, Syros, 1992.

34 Lásd S. Paugam: „Entre l'emploi et l'assistance. Réflexion sur l'insertion professionnelle des allocataires du RMI”, *Travail et emploi*, no 55, 1993. A maradék 70 százalék vagy munkanélküli (aki többnyire semmiféle támogatásban nem részesül), vagy inaktív.

35 Illő megjegyeznünk azt is, hogy – mint erre a CERC felmérése rávilágít – a munkát találó kedvezményezettek többségének ez nem az RMI szorosan vett mechanizmusai révén sikerül. Ők többnyire kialakítják a maguk szakmai stratégiáit, az RMI csak annyi könnyebbséget ad nekik, hogy „lélegzethez juthatnak”.

36 *Le RMI à l'épreuve des faits*, id. mű, 63. old.

37 Uo. Ami az RMI „szereződés-jellegének” átfogó értelmezését illeti, lásd R. Lafore: „Les trois défis du RMI”, *Actualité juridique*, 1989. október, 10. sz. (magyarul „Az RMI – hármas kihívás”, *Esély*, 1993. 3. sz.)

38 P. Valereyberghe: *RMI, le pari de l'insertion*, id. mű. I. köt. 332. old.

39 Lásd D. Demazière: „La négociation de l'identité des chômeurs de longue durée”, *Revue française de sociologie*, 1992, 3. szám.

40 P. Berger–T. Luckmann: *La Construction sociale de la réalité*, francia ford. Paris, Méridiens-Klincksieck, 1989, 189. old.

41 Az „aszociális társadalmasodás” fogalmához lásd *La Gestion des risques*, id. mű, 4. fejezet. Olyan csoporthelyzetek elemzéséből kiindulva javasoltam, amelyekben a csoporttagok közötti kapcsolati kultúra önállósul, és maga „társadalomképző erővé” válik. Mint megjegyeztem, a létezőmód e regisztere bizonyos társadalmi helyzeteket is jellemezhet, amelyekben a szereplők abból következően, hogy nem képesek uralkodni a helyzet struktúrája fölött, a kapcsolatokkal való manipulálásra ítéltetnek. Az ilyen típusú helyzetek azóta megsokszorozódtak.

42 S. Wuhl: *Les Exclus face à l'emploi*, id. mű, 185. old.

43 E. Goffman: „Calmer le jobard: quelques aspects de l'adaptation à l'échec”. In: *Le Parler frais d'Erwing Goffman*, francia ford. Paris, Éditions de Minuit, 1989. Goffman

azt fejtegeti, hogy a társadalmi játszmákban mindig meg kell hagyni a vesztes számára a tisztességes visszavonulást biztosító utat. Ilyen feltételek mellett a vesztes nem veszíti el teljesen méltóságát, és megőrizhet magáról egy olyan önképet, amelyben nem diszkvalifikálódik teljesen, még akkor sem, ha mind ő, mind a partnerek elég pontosan tisztában vannak a helyzettel. Ha ez a lehetőség nem adatik meg, annak az embernek a reakciói, akinek az orrát még bele is verik kudarcának tényébe, előrejelezhetetlenné és ellenőrizhetetlenné válnak – hozzátenném: főleg akkor, ha nem volt tisztában azzal, hogy játszma folyik.

44 Szokás ezzel szemben inadaptációról, marginalitásról, bűnözésről s effélékről beszélni; a „tökéletes” integráció körül mindig is létezik (főleg a populáris rétegekben) a nonkonform viselkedéseknek egy elég széles holdudvara. De ezek a gyarlóságok, illegálisok mindaddig sosem kérdőjelezik meg a konformitás normájának érvényességét, amíg feltételezhető, hogy az egyed képes lenne a betagozódásra, ha az szándékában állana.

ROBERT CASTEL
A szociális kérdés alakváltozásai

című könyve hamarosan megjelenik

a Max Weber Alapítvány
a Wesley Zsuzsanna Alapítvány és
a Kávé Kiadó gondozásában

480 oldal / 980 Ft

NEMÉNYI MÁRIA

Terhesség, szülés, gyermekgondozás

(Cigány anyák az egészségügyi kapcsolatrendszerében)¹

1997 tavaszán empirikus kutatást folytattunk a cigány lakosság egészségével kapcsolatos témakörben. A korlátozott költségvetés, de még inkább személyes érdeklődésem iránya és szakmai hátt terem a téma leszűkítését és szociálpszichológiai megközelítését indokolta.

A kutatás célja, hogy a különböző roma közösségekhez tartozó fiatal nők saját és gyermekük egészségével, betegségével, kívánatos életvitelével kapcsolatos felfogását összevezzük az ellátásukra szakosodott intézmények képviselőinek ezekre vonatkozó felfogásával. A már számtalan kutatásban tárgyalt és igazolt regionális, iskolázottsági, szociális és kulturális depriváció² egészségre és életminőségre is kiható következményein túl figyelmünket az egészségügyi ellátórendszer szereplői és a roma lakosság tagjai közti viszony kommunikációs mintáira, esetleges zavaraira kívánjuk fordítani. Kiinduló hipotézisként azt feltételezzük, hogy ezek az interakciók és kommunikációk mindkét fél esetében hamis interpretációkat eredményezhetnek, melynek következtében tovább mélyülhet a két fél egymás iránti bizalmatlansága, és az ellátás hatékonysága is csökken. A nem adekvát, a felek számára nem azonos jelentéssel bíró kommunikációnak feltételezésünk szerint az egészségügyi ellátáson túlmutató következménye is lehet. Miután a zavarok egyfajta „hatóság–kliens” viszonyban jelentkeznek, az univerzális ellátás egyenrangúságot feltételező és ezáltal azt erősítő, lehetséges pozitív hatása – vagyis a cigányoknak a magyar társadalom egészébe való integrálódása – helyett inkább azok szegregációja és marginalizációja erősödhet.

Figyelmünket több, fontos okból fordítottuk éppen a terhes és kisgyermekes anyákra, illetve az egészségügy szereplői közül azokra, akik ebben az életszakaszban kerülnek kapcsolatba velük. Egyrészt közismert, hogy a kívánatos eredménnyel működő egészségügyi ellátás legfontosabb mozzanata a megelőzés, a károsító tényezők korai kiküszöbölése vagy csökkentése. Így a terhesség, a szülés megfelelő körülményeinek biztosítása és a csecsemők és kisgyermekek gondozása (beleértve az egészséges fejlődést akadályozó tényezők korai felismerését) a legfőbb biztosítéka annak, hogy az egészségügyi ellátás hatékony lehessen. Másrészt talán az is tényként fogadható el, hogy az egészségügyi ellátásnak éppen a terhes- és kisgyermekgondozás a legjobban megszervezett területe, ahol az érintett populáció minden tagja kapcsolatba kerül az illetékes egészségügyi hatósági személlyel. Mi több, ezen az ellátási területen belül működik az a szakmai gárda, amely

bármely más hatósági-intézményi rendszer képviselőjéhez képest a klienseket egyedülálló módon személyesen, a saját valódi családi és életkörülményei között ismeri, otthonában látogatja, és a terhesség kezdeti szakaszától a kisgyermek iskolás kora lépéséig az anya és gyermeke állapotát nyomon követi. A védőnők tehát kulcsfontosságú szerepet töltenek be az általunk kiválasztott téma szempontjából.

A kiválasztott életciklus azért is tűnik megkerülhetetlennek és kitéüntetett jelentőségűnek, mert a roma lakosság általános rossz egészségi állapotának, a lakosság egészéhez képest magasabb megbetegedési arányainak és rövidebb várható élettartamának egyik leggyakoribb, legáltalánosabb magyarázata fűződik ehhez. E magyarázatok visszatérő motívumai között szerepel, hogy az átlaghoz képest gyakoriak a koraszülések és kissúlyú születések, s ez a túl fiatalon, túl gyakran, túl sokszor, éppen ezért gyakran túl idős korban történő szüléssel mutat összefüggést; ehhez kapcsolódnak a csecsemő- és kisgyermekkor disztrófia, a táplálkozási hiányosságok, a fejlődésbeli elmaradások, melyek a későbbi életszakaszokban a különböző betegségekre való nagyobb érzékenységet, azok előfordulásának nagyobb valószínűségét predesztinálják. További egészségkárosító okként a roma lakosság életmódját, szokásait, életvitelét szokták emlegetni, amelynek hátterében a korai családi szocializáció szerepe megkerülhetetlen tényező.

Joggal felmerülhet a kérdés, hogy vajon az általunk kiválasztott területen működő, teljeskörűen kiterjedt és a lakosság érintett részével minden esetben személyesen kapcsolatba kerülő egészségügy miért nem tud nagyobb hatékonysággal beavatkozni ezekbe a nem kívánatos jelenségekbe, miért nem tudott nagyobb változásokat elérni az elmúlt évtizedekben, s milyen akadályokba ütközik az ellátás sikere.

Miután két fél kapcsolatát kívántuk megvizsgálni, természetesen tartottuk, hogy mindkét oldalon tájékozódjunk. A kutatás módszerül az interjú választottuk, bízva abban, hogy a személyes beszélgetés nemcsak a témába vágó tények, tárgyyszerű információk, hanem a vélekedések, feltételezések, vélt vagy valós ok-okozati összefüggések és magyarázatok világába is elvezet bennünket. Az egészségügy szereplői közül azokat kívántuk megszólaltatni, akik a terhes- és kisgyermekes anyák és gyermekeik ellátását, gondozását, gyógyítását napi munkájukként végzik, tehát olyan védőnőket, családi orvosokat, szülészeket-nőgyógyászokat, illetve gyermekorvosokat interjúvoltunk meg, akik az általunk kiválasztott roma populációval állnak személyes kapcsolatban.

A másik oldalon azok a terhes vagy kisgyermekes roma nők álltak, akik éppen a fenti egészségügyi alkalmazottak kliensei. Az ő kiválasztásukkor még egy szempont vezérelt bennünket. Bár a közvélekedés, a hivatalos vagy félhivatalos statisztikák, de még a kutatások egy része sincs tekintettel arra, hogy a magyarországi cigány lakosság nem homogén, hanem esetenként különböző nyelveket beszélő, más-más hagyományokkal rendelkező, különböző mértékben integrálódott vagy asszimilálódott csoportokból áll, mi a Magyarországon található három pregnánsan elkülönülő roma közösség mindegyikéből szándékoztunk mintát választani.³ Ennek megfelelően tehát beás, oláh cigány és magyar cigány (romungro) anyák, valamint budapesti, urbanizált

körülmények között élő, és ebből következően vegyes etnikai háttérrel rendelkező anyák voltak beszélgetőpartnereink.

A hatóság–kliens viszony, interakció és kommunikáció tanulmányozásához a minta kialakításakor arra törekedtünk, hogy kis, jól körülhatárolható közösség (városrész, utca, telep, amely azonos védőnői körzethez tartozik) tagjait szólaltassuk meg. Beszélgetőpartnereink kiválasztásában az adott település kisebbségi önkormányzati képviselője és az adott körzethez tartozó védőnők segítségét kértük, ügyelve arra, hogy az érintettek együttműködésére is építhessünk. A munkát igyekeztünk rövid idő alatt, koncentráltan végezni, hogy a családok, otthonok intim világát a lehető legkevésbé zavarjuk meg a kérdéseinkkel. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani munkatársaim (Horváth Ágota, Mattyasovszky Zsófia, Pik Katalin szociológusok, valamint Törő Tímea és Pap Tímea pszichológusok) érzékeny, empatikus közreműködéséért.

A kutatás terve szerint mindegyik etnikai csoport 20–20 tagjával készítettünk interjút. Összesen tehát 80 anya-interjú, valamint 20 (helyszínenként 5–5) egészségügyi személlyel készült beszélgetés magnón rögzített, majd lejegyzett szövege képezi a kutatás empirikus anyagát. A beszélgetések mindkét fél esetében a terhesség(ek) lefolyásáról, a szülés körülményeiről, a kórházi tartózkodásról, az újszülött otthoni ellátásáról, gondozásáról, egészségi állapotáról, betegségeiről szóltak.

Sem az egészségügy szereplőiről, sem pedig a megszólaltatott anyákról nem állíthatjuk, hogy az adott téma megítélésében „objektívabbak”, „hitelesebbek” lennének, mint a másik fél. Azt feltételezzük, hogy mind az egészségügyi szereplők, mind a cigány anyák tudásként élik meg tapasztalataikat, s ezt a tudást az egyedi élményeken, konkrét tapasztalatokon túl az adott (etnikai vagy szakmai) közösség hagyományai, ismeretei, magyarázó mechanizmusai, szokásrendszere, elfogadott értékei és normái támasztják alá. Bár a szokások, hitek, értékek és normák mögött a mai magyarországi társadalom által megszabott és körülrajzolt keretek mindkét fél tudása mögött ott állnak, okunk van azt feltételezni, hogy a két fél mindezekből más-más mértékben és arányban merít. Éppen ezért arra számítottunk, hogy a két fél azonos témára vonatkozó megközelítései nem fogják szükségképpen fedni egymást, azaz a két fél kommunikációja gyakran sikertelen, rossz interpretációknak alapot adó párbeszéd lesz. Miután pedig e két fél közül az egyik – a terhes vagy kisgyermekes anya – tanácsért, segítségért, ellátásért, gondozásért, gyógyításért fordul az egészségügy szereplőjéhez – akik viszont feladatukból következően beavatkoznak, tanácsot, útmutatást adnak a követendő magatartáshoz –, a kudarcos kommunikáció éppen a tanácsadás hatékonyságának útjába állhat.

Kutatásunk kérdésfelvetései tehát a következők voltak:

1. Oka lehet-e a cigányság nem javuló morbiditási és mortalitási adatainak az egészségügy szereplői és a roma kliensek nem megfelelő kommunikációja?
2. Lehet-e különbségeket találni a különböző etnikai csoporthoz tartozó cigányok és az illetékes egészségügyi személyek kapcsolatrendszerében?
3. Létezik-e konfliktus az egészségügy szereplői által képviselt felfogás,

a követendő magatartásformák és az egyes roma közösségek generációkon keresztül átörököltetett hagyományainak előírásai között?

4. Szerepet játszik-e – és ha igen, mennyiben – a cigányság egészéről, illetve a különböző roma közösségekről elsajátított tudás (ismeretek, vélekedések, előítéletek halmaza) az egészségügy szereplőinek a roma kliensekhez fűződő viszonyában?

I. A cigány kliensek – ahogyan az egészségügy szereplői látják

A sikeres kommunikáció alapja az a magától értetődő természetesség, amellyel a felek megosztottnak egyazon diszkurzív téren, s amellyel az abban zajló párbeszéd a kölcsönös megértés lehetőségével kecsegtetnek, az üzenetek a másik fél számára azonos tartalommal rendelkeznek, s a megértett üzenetek hasonló, a másik fél számára is érthető reakciókat váltanak ki.⁴ Mindehhez arra is szükség van, hogy a felek egymást kölcsönösen olyan személynek tekintsék, aki kiszámítható, ismerős, akinek gesztusai, szavai, viselkedése beleillenek a másik fél róla kialakított képébe. Ez a kép – más szóval egy adott társadalmi csoporthoz tartozó személy *szociális reprezentációja* – természetesen nem feltétlenül pontos és objektív, a tényeken vagy az empirikus adatokon alapuló egység, inkább olyasmi, amit nagymértékben befolyásolnak a személyek korábbi tapasztalatai, saját társadalmi hovatartozása, a saját csoport által kialakított reprezentációk, valamint ideológiai ismereti és egyéb tényezők.⁵ Amikor a következőkben megkíséreljük az egészségügyi szereplőkkel készült interjúk alapján összeállítani azt a képet, amelyet ez a húsz interjúalanyunk a cigány kliensekről, illetve magukról a cigányokról alkotott, a merész általánosítás igényével tesszük ezt. Azt gondoljuk tehát, hogy az általunk rekonstruált cigány-kép nagyjából megfelel interjúalanyaink tágabb közösségének, a hasonló területen működő és cigányokkal kapcsolatba kerülő egészségügyi személyek cigányokról alkotott szociális reprezentációjának.

A beszélgetésekben felmerülő témákat, ténymegállapításokat, okutalajdonításokat, globális és speciális magyarázatokat, hiedelmeket, valamint a saját tapasztalatokra épülő megoldási javaslatokat sorra véve kívánjuk rekonstruálni a cigányokról kialakított képet. Témánk szempontjából egységes csoportként kezeljük húsz interjúalanyunkat, akik az egészségügyi hierarchia különböző pontjain, az ország különböző régióiban tevékenykednek. Eközben azonban tudatában vagyunk annak, hogy egyes válaszolóink mind a cigány kliensekkel való kapcsolat gyakorisága, mind a cigány és nem-cigány kliensek aránya szempontjából más-más pozícióból fogalmazzák meg a kérdéseinkre adott válaszokat.

1. Miért rosszabb a cigányok egészségi állapota, mint a többi magyaroké?

A beszélgetéseket indító kérdés a cigányok mortalitási és morbiditási adataira vonatkozott, amelyek (különböző kutatások és becslések alapján) a magyar lakosság egészéhez viszonyítva rosszabbnak mutatkoznak. Beszélgetőpartnereink e kérdésre adott, globális magyarázatai a szociális indokok feltételezésétől a roma lakosság kulturális sajátosságain, a cigányok egészségre kiható karaktervonásainak feltételezésén át a magyar–cigány érintkezés konfliktusos jellegéig terjedtek.

Szinte nincs olyan válaszolónk, aki a fő okok között ne említene a rossz szociális körülményeket. A különbség az egyes megközelítések között annyi, hogy míg válaszolónk egy része a hátrányos szociális helyzetet nem tartja cigány specifikumnak, így az ebből adódó károsodásokat sem tekinti a roma etnikum sajátosságának, a többség a rossz szociális körülményeket az életvitel, az elsősorban cigányokra jellemző szokások károsító hatásával köti össze. Egyesek megemlítik, hogy ezeket a rossz szokásokat a romák részben éppen a többségi társadalomtól vették át (szeszfogyasztás, szénhidrátdús táplálkozás, dohányzás).

Az egészségkárosító tényezők döntő többségét válaszolónk úgy írják a hátrányos szociális helyzet számlájára, hogy egyúttal magát a hátrányt szenvedőt is okolják. Az okok között többnyire olyan rossz szokásokat említene, amelyek nem etnikai sajátosságok, hanem a társadalom egészében léteznek, csupán előfordulási arányuk magasabb a roma lakosság körében. A dohányzás szinte minden interjúban felmerült, mint súlyos egészségkárosító tényező. A dohányzást a terhes nők sem hagyják abba, és válaszolónk szerint ez is hozzájárul a kissúlyú újszülöttek magas arányához. A rosszul táplált, fejletlen és dohányzó kismamák terhességi kilitásai válaszolónk szerint még azzal is súlyosbodnak, hogy nem élnek megfelelő életmódot – ez pedig szerintük a tudatlansággal, igénytelenséggel függ össze: „...ezeknek a kismamáknak a többsége már eleve kissúlyú, fejletlen, alig érik el a negyven-valahány kilót, fiatalok, az a másik, nagyon fiatalok, 18 évesek jönnek első terhesként, és tényleg nem érik el azt a testi fejlettséget, ami kellene egy kisbaba kihordásához, és utána is alig megy a súlyuk felfele a terhesség végéig, látszik, hogy nem táplálkozik jól, nem él megfelelően, nem úgy, mint egy kismamának kellene, de még ha nem kismama, akkor se, úgyhogy ez nem jó...”

Részben civilizációs problémának, részben a cigányokra hagyományosan jellemző életvitel eredményének látják például a csecsemőhalandóság és a megbetegedési mutatók magasabb számát. A korai, sokszori szülés, a családtervezés hiánya olyan gyakran emlegetett ok, ami válaszolónk szerint kifejezetten etnikai sajátosság: a korai szexuális élet, a terhességek nagy száma és az ehhez fűződő családi szokások, a férfi–nő viszonyban tapasztalható jellegzetességek szerepelnek ezek között az indoklások mögött.

Mindezekon túl azonban már a globális magyarázatok között is találkozunk olyan feltételezéssel, hogy a korai, halmozott és halmozódó hátrányok egy részéért magának az egészségügynek a hozzáállása is felelős. A többek által emlegetett rossz látogatási fegyelem, a tanácsadás hatékonyságának

megkérdőjelezése, a megváltoztathatatlanak tűnő rossz szokások és az utasítások betartásának képtelensége függhet az egészségügyi személy hozzáállásától is.

2. Ismeretek a cigányokról – a cigányság rétegzettség

A terhes-kisgyermekes anyák kiválasztásánál ügyeltünk arra, hogy mintánkban a cigányság különböző hagyományokkal rendelkező csoportjainak mindegyike elkülönülten szerepeljen. Ezért számíthattunk arra, hogy az egészségügy szereplői közül kiválasztott interjúalanyaink is tudatában lesznek annak, hogy klienseik milyen közösséghez tartoznak, és így a cigányság egészére vonatkozó állításaikat a speciális cigány közösségben szerzett személyes tapasztalataikkal fogják kiegészíteni. Ehelyett azonban azt találtuk, hogy a cigányok strukturáltságáról kialakított véleményüket csak kis mértékben alakította a cigányok etnikai sokfélesége. Az oláh cigányok esetében ugyan sokan említették, hogy ez a közösség hagyományörző jellegű, de többségük szemében a cigányság rétegzettségét inkább gazdasági-szociális, illetve iskolázottsági mutatók befolyásolták. Feltűnő volt az is, hogy többen utaltak ismerethiányra, miközben fontosnak tartanák a cigányság történetének, szokásainak, hagyományainak megismerését a mindennapi munkájukban.

Némely válaszadónk a személyes érdeklődése vagy több évtizedes tapasztalata alapján a cigányságra vonatkozó történeti ismereteiről számolt be, amelyek között azonban olykor feltűnt az archaikus cigány életforma romantikus beállítása. Volt, aki arra helyezte a hangsúlyt, hogy hiába volt a cigányok egy részének igyekezete, és hiába voltak az évtizedek során változó „cigánypolitika” különböző rendelkezései, például a (válaszolónk szerint elhibázott) lakásprogram, mert a különböző közösségek más-más módon éltek át ezeket a változásokat. Olyan interjúalanyunk is akadt, aki az elmúlt évtizedeket sikertörténetnek látja, a cigányoknak az izolációból, a társadalom peremére szorultságból kivezető útját részben az állami politika, részben a cigányok saját igyekezete eredményeképpen a társadalomba való beilleszkedés folyamataként írta le.

Az oláh cigányság az egyetlen csoport, amelyet néhányan név szerint megemlítettek, ismertek. Őket sok válaszadónk olyan archaikus közösség tagjaiként írja le, amely máig őrzi szokásait, erkölcsait, és ez tartást, méltóságot ad nekik. Válaszolónk többsége a hagyományörzést értéknek tekinti, a saját közösség által kialakított erkölcsöket, szokásokat még akkor is méltányolja, ha azok eltérnek a többségi társadalom értékeitől. A feltételezett hagyományos cigány életforma a szoros családi összetartásra épül. Ezek a hagyományok azonban már nem kötik elég erősen a közösségek tagjait, és ennek az interjúk tanúsága szerint részben maguk a cigányok az okai. A korábbi tartást, közösség által fenntartott rendet többen a valamikori cigány-vajda-rendszerhez kötik. Ugyanakkor volt olyan interjúalanyunk is, aki a szoros családi összetartás, a tekintélytiszteltet árnyoldalát érzékeli, a hagyományos roma családszerkezetben a nők fokozott kiszolgáltatottságát látja.

De túl a történelmen és a közösségek által előírt hagyományokon, erköl-

csiségen, szokásokon, válaszadóink többsége inkább aszerint osztályozza a cigányságot, hogy milyen mértékben illeszkedett be a magyar társadalomba, milyen mértékben vette át a többségi szokásokat, vagy hogy milyen az elhelyezkedése a magyar társadalom szociális-gazdasági szempontok alapján létrejövő hierarchiájában.

Végül egy sajátos, de többek által is megfogalmazott magyarázatot találunk a cigányság jelenbeli rossz körülményeire, rossz élethelyzetére és diszkriminált társadalmi helyzetére. Ez a magyarázat sajátosan ötvözi a magyar társadalompolitika évtizedek óta felhalmozódott mulasztásait, felelősségét a cigányság önmaga iránti felelőtlenségével: *„...olyan történelmi hagyományok és lehetőségek szaladtak már el a cigányság mellett, a kívül maradásnak részben ők az okai. Olyan felkínált lehetőségeik is elmaradtak, amelyekre szüksége lett volna ennek a néprétegnek. Ez vonatkozik a rendszerváltás időszakára is, tehát a nagy, deklarált cigányok egyenjogúsága és felemelése területén nem történtek meg azok a dolgok. Akkor is bérabszolgák voltak, a társadalom legkizsákmányoltabb tagjai voltak. Viszont hagyományaiknál fogva nem is igényelték ezeket a lehetőségeket. Elmentek a könnyebb ellenállás irányába...”*

3. Cigány sajátosságok – a cigányok mint természeti nép

Míg az előzőkben az egészségügy képviselőivel készült interjúk alapján a cigányságra vonatkozó ismeretek közül azokat összegeztük, amelyek válaszolóink értelmiségi szerepéből, valamint szakmai ismereteiből adódóan racionális, objektív, általánosítható megfogalmazásoknak tűntek, azaz annak a beszédmódnak feleltek meg, amelyet a huszadik századvégi nyugati civilizáció a tagjai számára egy jelenség megértése-megértetése alkalmával előír, a következő fejezetekben az „ismeretek”, a „tudás” más típusaival is találkozni fogunk. A cigányok válaszolóink számára a Másik kategóriájába tartoznak. Eltérő bőrszínükkel, nyelvükkel, szokásaikkal, sajátos kulturális és erkölcsi kötöttségeikkel, a többségi társadalomtól láthatóan elkülönülő közösségeikkel a romák azt a Másikat jelenítik meg, aki őket az általuk már túlhaladott, archaikus múltra, a természeti eredetre, a saját, elfojtott ösztönös természetességükre emlékezteti. Anélkül, hogy belemélyednénk, az „ösztön-én” típusú előítéletesség⁶ mélylélektani magyarázataiba, a következőkben sorra vesszük az interjúkból kirajzolódó „cigány sajátosságok” egyes elemeit.

Ha elfogadjuk, hogy valaha minden ember a természet része volt, és csak a civilizáció fojtotta el az ember ösztönös viselkedéseit, válaszolóink szerint a cigányok félúton vannak ebben a civilizációs folyamatban. A terhesség viselése, a szülés folyamata, az újszülött táplálása az emberi (női) sors leginkább „természetinek” tekintett része. Itt csak utalhatunk arra, hogy a férfiak és nők között fennálló, minden társadalmon, minden koron átfelölő megkülönböztetés legevidensebb magyarázata éppen ezekhez az életfolyamatokhoz fűződik. Miközben azonban a nyugati civilizáció folyamatosan visszaszorította a női sorsból adódó biológiai kényszereket (tervezett és alacsony családunkénti átlagos gyermekszám, kórházi szülés, a szoptatási idő lerövidülése

és a mesterséges táplálás előtérbe kerülése, így az anya helyettesíthetősége a korai gyermeknevelés időszakában), addig a cigányság körében ezeknek a civilizációs elemeknek a megjelenése válaszolóink szerint késlekedik. Sajátos módon azonban ezt az elmaradást sokan pozitívként értékelik, veszteségnek könyvelik el, ha ez az etnikai csoport is elhagyja eredeti hagyományait, levetkőzi „természeti jellegét”.

SZEXUALITÁS, PÁRVÁLASZTÁS, HÁZASÉLET

Interjúalanyaink többsége arról számol be, hogy a roma fiatalok korán kezdik a szexuális életet, korán szülnek, többnyire nem házassági, hanem élettársi kapcsolatban élnek, de a hagyományörző közösségekben a fiatalon kezdett kapcsolatok is tartósak. A hagyományos cigány családok körében előfordul a lányszöktetés, vagy a gyerekkorban kijelölt házastárs kötelező elfogadtatása is.

Mindamellett szemérmesnek, hűségesnek látják a többségi társadalomtól eltérő házassági szokásokkal rendelkező hagyományos romákat. A közösségek védő burkában elfogadott a korai szexuális élet, paradox módon azonban az interjúkból olykor leplezetlenül előbukkan az a feltételezés, hogy a korai nemi élet a cigányok „bujaságával” is összefügg. A fővárosi, a hagyományos közösségekből kiszakadt cigányokra interjúalanyaink szerint már egyáltalán nem jellemző a hűség, az életre szóló elkötelezettség.

CSALÁDTERVEZÉS (GYERMEKVÁLLALÁS, FOGAMZÁSGÁTLÁS, ABORTUSZ)

Interjúalanyaink többsége szerint a „természeti”, „ösztönös”, „civilizálatlan” jellegét elveszíteni kezdő cigányság termékenységgel kapcsolatos magatartása tér el leginkább a többségi társadalom szokásaitól. Nemcsak a családonkénti magas gyerekszám, a korai és gyakori szülések ténye igazolja ezt a szemükben, hanem a gyermekvállalás tervezetlensége is. Az egészségügy általunk megszólaltatott képviselői ambivalens módon viszonyulnak a roma nők termékenységi szokásaihoz. Érzékeli a gyermekvállalás „magasztosságát”, ellenzik az abortuszt, de nehezen tolerálják a – különösen a hagyományos cigány közösségekre jellemzőnek tartott – magas termékenységi rátát. Ebben szerepet játszik a korai terhességekben, sok szülésben és nőgyógyászati eseményben megviselt asszonyok iránti együttérzés is.

Az abortuszt nem tartják jellemzőnek a cigányok körében. Ha előfordul, akkor ez szerintük inkább többgyerekes asszonyok körében történik meg.

A fogamzásgátlást, a tudatos családtervezést többnyire szeretnék elfogadtatni a cigány családokkal. Úgy látják azonban, hogy ennek két, jellemző akadálya van. Az egyik a tudatlanság, a rendszeres védekezésre való képtelenség, a másik, a szinte minden válaszolóink által hangsúlyozott akadály viszont magában a cigány családban rejlik. Volt, aki az asszonyokat magukat is azzal gyanúsította, hogy csak látszólag fogadják meg a tanácsot, valójában kikerülik, és védekezés helyett inkább az újabb terhességet választják, de az

egészségügy oldaláról érkező enyhe presszió ellenére sem megfogadott védekezési formák legfőbb akadálya válaszolóink szerint a cigány férfiak elutasító magatartásában rejlik. Ha maguk az asszonyok követnék is az orvosi-védőnői útmutatást, elfogadnák a védekezés különböző formáit, a férfiak-férjek tiltakoznak ellene.

Ha a gyógyszereszedés megtagadása esetleg valamifajta racionális döntés eredménye, interjúalanyaink szerint a méhbe helyezhető hurok, spirál alkalmazása irracionális félelmet vált ki – nem is annyira az asszonyokban, hanem inkább a férjeikben. Természetesen nem áll módunkban itt ennek az irracionális félelemnek sem a valódiságát ellenőrizni, sem azt, hogy a férjekre hárított tiltakozás valójában nem magukban az asszonyokban meglévő szorongás kivetítése-e. A cigány asszonyok ismétlődő érve a spirál ellen a válaszolóink szerint az, hogy kihat a házasesetre, a szexualitásra. További elemzést igényelne annak feltárása, hogy a szexualitás élvezete a sokgyermekes roma családokban valóban központi kérdés-e, vagy – anélkül, hogy túlpszichologizálnánk válaszadóink megnyilvánulásait – ebben is a romákkal kapcsolatos „ösztön-én” típusú előítélet bujkál.

A petevezeték lekötése, a további terhességek radikális megakadályozása válaszolóink szerint nem járható út, mert az egészségügyi törvényt „nem a romáknak találták ki”: ugyanis a még csak huszonéves nők körében gyakori a többszörös anyaság, és ezt a módszert csak 35 éven felül lehet alkalmazni.

A TERHESSÉG VISELÉSE

Interjúalanyaink többsége a cigány terhes asszonyokról elismeréssel beszél. Összehasonlítva a magyar terhesekkel, teherbíróbbaknak, szívósabbaknak látják őket. Ebben nézetük szerint szerepet játszik a hagyományos cigány életmód, de például az egyik fővárosi védőnő inkább genetikai okokkal magyarázza a terhesség könnyebb viselését, hiszen városi körülmények között ritka a hagyományos életmódot folytató család. Szintén a fővárosi mintában merült fel legélesebben az urbanizált körülmények között fenntartott hagyományos családszerkezet (többgenerációs együttélés, kiterjedt nagy család) és – több utalás szerint – a cigányok körében fokozottan jellemző női alárendeltség árnyoldala is, amely az állapotos nő fokozott megterhelésében, a kímélet hiányában mutatkozik meg. De a hagyományos cigány közösségekben sem látja mindenki pozitívnak a cigány nők terhesség alatti életmódját: említik az embertelen körülményeket, a megterhelő munkát, a magának a cigány családnak a nőket kizsákmányoló életmódját, vagy éppen a terhesség alatti rossz szokásokat.

SZÜLÉS – KÓRHÁZI TARTÓZKODÁS

Az interjúk arról tanúskodnak, hogy a cigány asszonyok döntő többsége kórházban szül. Ha mégsem így történik, ennek oka nem a romák ellenállásában, hanem a többedik szülés esetében gyakrabban előforduló rohamos, gyors

szülésben keresendő, ezekben az esetekben a szülés otthon vagy a mentőautóban indul meg, de még ilyenkor is kórházban fejeződik be. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az egészségügy képviselői a romák kórházi tartózkodását problémamentesnek tekintené. Többen arról számolnak be, hogy a cigány anyák lehetőség szerint kerülnek a hosszabb kórházi tartózkodást. Ha veszélyeztetett terhesség vagy egyéb ok miatt a szülés előtt kórházba utalják őket, minden alkalmat megragadnak, hogy hazamehessenek. Ezt egyrészt az asszonyok otthoni teendőinek kényszerével magyarázzák, de túl az otthoni teendőkön, túl férji önkényen vagy éppen a cigány asszonyoknak tulajdonított türelmetlenségen, a kórházi tartózkodást sem látják feltétlenül konfliktusmentesnek.

Bár maga a szülés a megítélésük szerint könnyen lezajlik, úgy látják, a cigány asszonyok a kórházi szülés körülményeit esetenként félelmetesnek, idegennek érzik. Nem tudni, a nekik tulajdonított „ösztönösség”, „természetesség”, amelynek révén beszélgetőpartnereink véleménye szerint könnyebben szülnek, nem okoz-e megkülönböztetést a szülés lefolytatásában. A gátmetszés az egyik olyan beavatkozás, amely szükségességének megítélése az orvos hatáskörébe tartozik. Első-második szülésnél általában alkalmazzák, de többedik szülésnél nem feltétlenül. Akár sor kerül az alkalmazására, akár nem, az indokok között válaszadóink nemcsak orvosi indikációt említenek. „...ezeknek feljön az álmos szemű ügyeletes orvos, és örül, ha túl van a szülésen ...Lefektetik, szétteszi a lábát, megrepesztik a burkát, és nyomja, kedves, és kint van a gyerek. Lehet, hogy nem is vágna, pedig nem ártana, mert tág a hatodik után, és össze lehetne varrni, de gyorsabban megy a szülés, gyorsabban lehet hazaengedni...”

Egy másik, nem a szülés orvosi lefolyásával, hanem magával a kórházi tartózkodással összefüggő kérdés a cigány asszonyok beilleszkedése a kórházi rendbe, együttlétük a nem cigány szülő asszonyokkal. Ahol a szülő nők között a cigányok aránya magas, az illetékes kórházi személy maga dönt arról, hogy elkülönítve vagy a többi szülő nők között helyezze-e el őket. A cigány anyák egy kórterembe helyezését esetleg maguknak a pácienseknek kérésére teszik, de hivatkoztak már a tisztaság hiányára, esetenként tetveségre, említették a hozzátartozók viselkedését is, mint a többséget zavaró – és ezért az elkülönítést indokló – tényezőt.

A GYERMEK MINT ÁLDÁS – A GYERMEK MINT JÖVEDELEMFORRÁS

Már többször utaltunk arra, hogy interjúalanyaink hajlamosak roma klienseiket olyan ösztönös embereknek tekinteni, akik fenntartás és megfontolás nélkül hajtják végre a természet, a biológia parancsait. A gyermekvállalás esetében mintha megbicsaklana ez az elképzelés. Míg a születésszabályozást, a tudatos családtervezés hiányát ezzel az ösztönösséggel, esetleg a természet rendjébe való beavatkozás elleni irracionális tiltakozással magyarázták, ebben az esetben szinte minden válaszolónk nagyon is racionális döntéshozatalt feltételezett a roma családok részéről.

A gyermekvállalásnak szerintük a gyermekek iránti szereteten túl gazda-

sági racionalitása van. Például a hagyományok szerint jellegzetesen a férj családjába bekerülő fiatal nőtől elvárják, hogy szüljön, ezzel járuljon hozzá a család anyagi fenntartásához. Sajátosan keveredik elképzelésükben a tradicionális kultúra befolyásának és a szülés gazdasági racionalitásának tételezése.

Kimondva-kimondatlanul felbukkan az a vélemény, amely szerint a cigányok sokszoros gyermekvállalása nemcsak azért felelőtlen viselkedés, mert a sok szülés megviseli az asszonyokat (bár ez az érv is többször felmerült), vagy hosszú távon növeli a családok anyagi terheit, hanem azért is, mert ez a „szaporaság” a lakosságon belüli arányukat is növelni fogja: *„...nem baj, ők is szaporodjanak, de azért kellene a magyaroknak is. A magyarok sokkal pesszimistábbak. Ők nem, nagyon sok úgy gondolkodik, hogy majd lesz valahogy.”*

A GYERMEK GONDOZÁSA, TÁPLÁLÁSA

Az újszülött és a csecsemő gondozásának egyik legfontosabb – és szintén természetesnek, ösztönösnek tartott – eleme a szoptatás. Ezen a téren budapesti válaszolóink tapasztalata gyökeresen eltér mindhárom vidéki mintánk interjúalanyaiétól. A beszélgetések alapján úgy tűnik, hogy a tradicionális életforma fenntartása és a szélsőségesen hátrányos gazdasági helyzet a szoptatás terén egymást erősítő, de nem egymásból következő feltételek. A saját, zárt, hagyományos közösségben élő roma asszonyok ha jómódúak is, válaszolóink megítélése szerint sokkal hosszabb ideig szoptatnak, mint a többi anyák. Bár a szoptatást pozitív és fontos dolognak tartják, az egészségügy szereplői közül néhányan igyekeznek rendszeressé tenni, esetenként korlátozni is.

Válaszóink ezen a téren is hajlamosak roma klienseiket végletességgel jellemezni. A túl hosszú ideig fenntartott szoptatást ugyanúgy rosszallni látzanak, mint a korai felhőttés táplálást.

Nemcsak a szoptatásnál, hanem az egyéb táplálásnál is többen utaltak a gyermekgondozás rendszertelenségére. A rendszertelenség túltápláláshoz, elhízáshoz, túlkényeztetéshez vezethet. Végletességgel és rendszertelenséggel jellemzik az anyákat a gyermekek betegsége, az orvosi ellátás igénybevétele szempontjából is.

ÉLETMÓD

Már az eddigiekben bemutatott és a „cigány sajátosságok” címszó alá sorolt kategóriák – melyek esetében az interjúk témája és interjúalanyaink szaktudása, szakmai tapasztalatai szorosan összefüggtek – bőségesen tartalmaztak olyan mozzanatokat, amelyek a megfigyelő pozícióban lévő válaszoló és a megfigyelt csoport közti távolságtartásra, olykor előítéletességre utaltak. Bár a cigányok életmódjára nem kérdeztünk rá határozottan, mégis több válaszolónk szükségesnek tartotta, hogy bizonyos, az egészségügy számára fontos jelenségeket roma klienseik életmódjával hozza összefüggésbe. A többségitől

– válaszolóink esetében hozzátehetjük, hogy egy értelmiségi vagy legalábbis szakképzett, tekintéllyel és bizonyos mértékben hatalmi pozícióval rendelkező csoport tagjaitól – eltérő életfelfogás, életforma, életvitel gyakran találkozik válaszolóink rosszallásával.

Ha érzékelik is, hogy a szűkös lakásviszonyok, a rossz anyagi körülmények között a fiatal cigány anyák milyen nehézségekkel szembesülnek, mégis hajlamosak arra, hogy őket hibáztassák. A beosztásra való képtelenség, a tervezés hiánya, a rendszertelenség jellemzi a cigány családokat: *„Nem hiszem, hogy a munkában szakadnának meg. Nem tudom, hogy önük ez a szokás, vagy csak a lustaság az, ami őket visszatartja őket abban, hogy főzzenek magukra, hogy gondoskodjanak magukról, ne csak saját maguknak, hanem az egész családjuknak megfelelő táplálékot állítsanak elő, mert ez nemcsak pénz kérdése. Nagyon ritka az a család, ha megyek, általában dél körül megyek látogatni, nagyon ritka, hogy úgy találom az anyukát, hogy főz vagy készül az ebédre... Pénzkérdés is, biztos, mert észrevenni, hogy egyre szegényednek, és egyre kevesebb dolog az, amire jut, de azt vesszük észre, hogy olyan dolgokat vesznek, ami elkerülhető, nem tudnak gazdálkodni, vagy legalábbis nem azt tartják fontosnak, amit mi fontosnak tartanánk, hogy azt ők megvegyék. Megveszi a drága paradicsomot, amikor még a másik embernek eszébe se jut, hogy megvegye a primőrt...”*

HAGYOMÁNYOK – BABONÁK

Sokan utaltak interjúinkban a cigány tradíciókra, de ezek többsége magára a családméretre, a családi szerepekre, az azokhoz kapcsolódó elvárásokra vonatkozott. Feltételeztük, hogy olyan szokások, hagyományok is léteznek, amelyek kifejezetten ellentétesek az orvosi-egészségügyi elvárásokkal, és emiatt az egészségügyiek rosszallását váltják ki.

Az, hogy az újszülött karjára szalagot tesznek, a feje alá szentképet, hogy nem viszik ki a levegőre keresztelő előtt, és más hasonló, interjúalanyaink által említett babonák megítélésük szerint csupán ártatlan és a magyar paraszti családokban is korábban meglévő szokások fennmaradása.

Két olyan terület van a vizsgált témakörben, ahol a cigány családok hagyományai összeütközésbe kerülhetnek a korszerű egészségügyi elvárásaival.

Az egyik említése – az apák bevonása a szülés folyamatába – interjúinkban csak elvétve fordult elő. Ennek fő oka feltételezésünk szerint az, hogy ez a szülési mód csak a legutóbbi években, a megfelelő körülményekkel rendelkező kórházakban és olyan esetekben terjed, ahol a kórház vezetése magáévá teszi a megszokotthoz képest több bonyodalmat okozó, de a szülő nők számára bizonyítottan nagy segítséget és mindkét szülő számára fokozott élményt jelentő szülési módot. Ez pedig többnyire a nagyobb budapesti és vidéki kórházakra jellemző. A másik dolog azonban, ami a témánk szempontjából fontos, hogy kérdéses: egyáltalán megtűrik-e a cigány (vagy valamely cigány csoport) hagyományai az együttes szülést, az apa jelenlétét a kórházban. Ha nem is tudatosan feltétlenül a válaszolóinkban, de az apák

jelenlétének hiányát néhányan mégis ebben a hagyományos felfogásban keresik.

A másik ütközési terület a gyermek táplálásával kapcsolatos. A szoptatással kapcsolatban már említettük, hogy az egészségügy megpróbálja szabályozni a szoptatás rendjét és időtartamát, hiszen a gyermek számára bizonyos életkor után már nem kielégítő a csak anyatejes táplálás. Egy további táplálási konfliktus a tehéntej korai használatával függ össze, megint másik pedig a felnőtt étkezési mód túl korai elkezdése, amely túltápláláshoz és emésztési zavarokhoz vezethet. Mindhárom, az egészségügy szempontjából helytelen táplálási mód makacs fennmaradása válaszolóink szerint a cigányok hagyományaiból, az együttélő és túlzott tekintéllyel rendelkező idősebb női családtagok generációkon keresztül átörökölt és a fiataloktól a mai körülmények között is kikényszerített tudásából következik. Gyakrabban és hangsúlyosabban hivatkoznak a tradíciók hatalmára, mint a – szintén említett – szegénységre, a tápszer vagy a fehérjedús táplálék költségességére, vagy éppen a sokáig fenntartott szoptatás emocionális értékére.

TEATRALITÁS, IDŐÉRZÉK HIÁNYA

Az eddig bemutatott, válaszolóink szövegeiből kirajzolódó „cigány sajátosságok” vélt vagy tapasztalt biológiai, genetikai jellegzetességekre, a terhesszülő-kisgyermekes anyák közösségekben kialakult és fenntartott vagy már foszladozó hagyományaira, szokásaira, a családi szerepekkel kapcsolatos elvárásokra, az ezekhez fűződő viselkedésmódokra vonatkoztak. Két utolsó kategóriánk viszont a cigányok – interjúalanyaink által megfigyelt – pszichológiai sajátosságait tartalmazza.

Szinte minden interjúban utaltak a cigány kliensek *teatralitására*. Elsősorban a szülés közbeni viselkedést jellemezték ezzel a karaktervonással.

Másik tulajdonságuk – ismét csak összefüggésben a „vadember”, „természeti nép” tételezéssel – az *időérzék hiánya*, ami türelmetlenséghez, a beosztás hiányához vezet. Ez a rendszertelenség válaszolóink szerint nemcsak az egészségügyi személyek munkáját zavarja, hanem maguknak a cigány klienseknek is árthat, részben az egészségük, részben a beilleszkedésük szempontjából.

ELŐÍTÉLET TÉTELEZÉSE

Végül egy olyan sajátosságot emelnénk ki az interjúkból kirajzolódó cigánykép utolsó elemeként, amely átvezet a többség–kisebbség viszony értelmezéséhez. Egészségügyi beszélgetőpartnereink érzékelik ugyan, hogy a sértettség, agresszivitás, a túlfokozott öntudat csoportközi viszonyokban született, s a többségi társadalom által elnyomott kisebbség tagjaira jellemző, de mostanra már a cigány etnikumhoz tartozó egyes személyekben kikristályosodott jellemvonásnak tekintik. „A kisebbségi politikának az egyik átká, hogy rendkívül öntudatosá vált a cigányság, ez az öntudat azonban negatív tu-

lajdonságot hozott ki belőlük, agresszívakká váltak, követelőzővé váltak, és ezt nehezen tolerálják a magyarok. ...Az egyik oldalon egyre csökken a tolerancia, mert joggal vagy okkal azt mondják, hogy a cigányságban fokozottabb a bűnözés, nem dolgoznak, agresszívok, ez az egyik oldal. A másik oldal meg mindig hangoztatja az elnyomottságát, a kirekesztettségét."

Persze, azt is többen tudják, hogy ez az agresszivitás, az előítéltre való hivatkozás nem szűnik meg addig, amíg a többségi társadalom tagjainak cigányokkal kapcsolatos magatartása nem változik.

4. A cigányokkal való kommunikáció akadályai

A cigány kliensekkel történő kommunikációt nemcsak az iskolázatlanságból fakadó megértési problémák nehezítik. Előfordul, hogy a tényleges nyelvi vagy éppen kulturális különbözőség akadályozza a kölcsönös megértést. Olyan megnyilvánulással is találkoztunk, amelyben a kommunikációs nehézségeket a cigányok számlájára írják, és olyan eszköznek tekintik, amivel roma klienseik kibújhatnak a mindenkire érvényes szabályok alól, fenntartva maguknak azt a jogot, hogy ha rászorulnak a segítségre, akkor azt igénybe vehessék.

Többen azonban azt sem tagadják, hogy rajtuk, az egészségügy képviselőin is múlik, megtalálják-e azt a beszédmódot, amellyel az iskolázatlan vagy más kulturális háttérrel rendelkező kliens is megérti, amit szükségesnek tartanak az anya vagy a gyermek szempontjából elfogadtatni. Volt, aki felismerte, hogy döntően tőle függ, megtalálja-e azt a hangot, ami kliense számára a leginkább elfogadható, és így a gondozás szempontjából a leginkább hatásos. Sajnos, a megfelelő kommunikáció sem mindig elegendő szerintük, főként az iskolázottsági és szociális problémák miatt. Egyik interjúalanyunk szerint az egészségügyi személynek és roma kliensének valamifajta egyezségre kell jutni, amelyben mindkét fél tiszteletben tartja a másik elvárásait. A beszélgetésekből úgy tűnt, a védőnők azok, akik gondozottjaikat leginkább ismerik, akik az egészségügy hatókörén túl is látják, milyen, a többség-ki-sebbség viszonyából származó problémák nehezítik klienseik életét.

5. Megoldási javaslatok

AZ ELŐÍTÉLETESSÉG FELSZÁMOLÁSA

Az előítéletelesség a tanulmány során eddig kétfajta kontextusban került szóba. Egyrészt, mint az interjúalanyaink által elmondott szövegekben megbúvó, bennük feltehetően nem tudatosodó, olyan vélekedések, magyarázatok, hiedelmek és néha szorongások, projekciók megnyilvánulásai, amelyekkel válaszolóink a szemükben Másikként reprezentálódó csoport tagjait jellemezni igyekeztek. Többször utaltunk az „ösztön-én” típusú előítéletelességre, amellyel a kultúra elnyomó, az ösztönös vágyakat korlátozó, szabályokkal és normákkal körülírt keretei között szenvedő ember azokat szemléli, akik

szerinte ezeken a kereteken kívül élnek. A cigány mint „természeti lény” látens tételezése jellemezte interjúalanyaink többségének cigányokról alkotott képét. Az előítélet fogalma másrészt úgy szerepelt dolgozatunkban, mint a cigányok jellegzetes válasza az általuk érzékelt – vélt vagy valós – kitaszításra, diszkriminációra, sérelmes megkülönböztetésre, azaz előítélet tételezésé-
seként.

Interjúalanyaink némelyike azonban határozottan úgy látja, hogy a cigányok eredményes és hatékony egészségügyi ellátásának egyik fő akadálya a magyar társadalom cigányokkal szembeni előítéletessége. Nemcsak a munkájuk, hanem a mindennapi élet során szerzett tapasztalataikra hivatkozva állítják, hogy a cigányok sajátos, a többségtől eltérő viselkedése elsősorban a többség hozzáállásán múlik: *„...az a legnagyobb gond, hogy mi a másságot nem tudjuk igazán feldolgozni. Ez egy hatalmas hibája a mi generációnknak, vagy a nemzetünknek. Én úgy gondolom, egyszerűen arról szól ez a helyzet-kép és ez a történet, hogy fehérnek születtem, katolikusnak vagy reformátusnak kereszteltek, a másik az más családba született. Nem szerencsés dolog, hogy elhatároljuk, hogy mi ezt szeretjük, hogy mi ezt ettől-eddig így csináljuk. Te más vagy, tehát rád furcsán nézek. Ezt kéne megértetni, és elsősorban az egészségügyben dolgozókkal, hogy a másság az semmi más, mint egy sajátos helyzet.”*

Többen szkeptikusak azt illetően, hogy a magyar társadalom – beleértve az orvostársadalmat, vagy tágabban, az értelmiségieket – egyáltalán képes-e levetkőzni előítéletességét, idegenkedését a mássággal kapcsolatban. Van aki úgy érzi, az előítélet-mentesség, a másik ember, másik kultúra elfogadása és megértése olyan személyes tulajdonság, amely belülről fakad. Mégis többen úgy gondolják, tanítani kellene – legalább az egészségügyben dolgozók számára – a másik elfogadását, az empátiás készséget, a kommunikációs képességet.

A CIGÁNYOK BEVONÁSA A MEGOLDÁSBA

A beszélgetések végén feltettük a kérdést: van-e olyan szervezet, intézmény, látnak-e olyan módszert, amely segíti-segíthetné az egészségügy képviselőit abban, hogy javuljon a cigányság egészségi állapota, hogy a roma kliensekkel való munkájuk eredményesebb lehessen. Az a kézenfekvő válasz, hogy magukat az érintetteket kellene bevonni a problémák megoldásába, több szinten vetődött fel.

Az első: a romák az egészségügy különböző szintjein, szakterületein munkavállalóként foglalkozzanak közösségük tagjaival. Interjúalanyaink alig tudtak beszámolni személyes tapasztalataik, gyakorlati munkájuk alapján olyan példáról, ahol ez a lehetőség már megvalósult. Egyik válaszolónk úgy véli, hogy azok a cigányok, akik „kiemelkednek” saját közösségükből, már nem vállalják a származásukat. Így ha vannak is cigány származásúak az egészségügyben, azok nem vállalják eredetüket, és nem érzik maguk számára kötelezőnek a cigányügyben való aktív részvételt. A cigányok munkavállaló-

ként való bevonásának lehetőségét azonban többen elfogadnák, hasznosnak tartanák.

Egy másik lehetőség, hogy nem az egészségügybe magába próbálják meg bevonni a roma népesség tagjait, hanem a cigányok szervezeteit vagy tekintélyes képviselőit próbálják megnyerni az egészségüggyel való együttműködésre. Ennél a javaslatnál többen felvetették a korábbi cigányvajda-rendszer visszaállításának lehetőségét. Akik tudtak a már létező cigány szervezetekről, cigány kisebbségi önkormányzatokról, említették az azokkal való együttműködés lehetőségét. Néhány kezdeményezésről, próbálkozásról be is számoltak interjúalanyaink.

II. A cigány kliensek – ahogyan önmagukat látják

Tanulmányunk első részében az egészségügy képviselőinek roma klienseikre vonatkozó tudását, tapasztalatát próbáltuk bemutatni. Módszerként azt a megoldást választottuk, hogy a húsz interjúban témaként felmerülő egységeket kiemeltük, majd az egyes interjúkból lebontott képet egy olyan új egységben állítottuk helyre, amely meggyőződésünk szerint válaszolóink „roma-képének” rekonstrukciója, azaz a roma kliensekre vonatkozó szociális reprezentáció lett. *Ez a rekonstruált roma-kép szerintünk az a prizma, amelyen keresztül az egészségügy szereplői a velük kapcsolatba kerülő egyes cigány személyeket látják, és amely tehát a velük kapcsolatos bánásmódot, viselkedésmintát, beszédstílust, elvárásrendszert befolyásolja.* Miután kutatásunk fő kérdése a két fél – az egészségügyi hatóság reprezentánsai és a roma népesség adott egészségügyi területen érintett tagjai – kapcsolatára, interakciójára és kommunikációjára vonatkozik, kézenfekvőnek tűnik, hogy a másik fél szemszögéből is tájékozódjunk.

A másik fél a mi esetünkben mintegy nyolcvan kisgyermekes vagy még csak első gyermekét váró terhes, fiatal roma nő. (Különböző – részben technikai, részben az interjúzás körülményeiből fakadó – okok miatt csak hetven magnós interjú teljes leírására került sor.) Ez a viszonylag kis minta négy további almintára bomlik abból a célból, hogy mindhárom jellegzetes magyarországi cigány népcsoport – lehetőség szerint tisztán – képviselve legyen. Negyedikként pedig egy budapesti mintát választottunk, azért, mert a mára egyre inkább városiasodó roma lakosság mindennapi tapasztalatai – akár az egészségügy vonatkozásában is – vegyes etnikai háttérhez, a többségi társadalom tagjaival való együttéléshez kapcsolódnak.

Ha az első rész fő kérdése az volt, milyen is az a kép, amelyet válaszolóink ismeretből-tudásból-tapasztalatból-előítéletből felépítettek, a második rész fő kérdése az lehet: *kik is azok a személyek, akikkel egészségügyi interjúalanyaink ténylegesen kapcsolatban állnak.* Kik ők, milyen egyedi élményeket éltek át eddigi életútjuk során részben saját magukra, a testi állapotukra, a termékenységük történetére, a gyermekeik gondozására vonatkozóan, részben pedig milyen konkrét tapasztalatokat szereztek az egészségügy illetékes szereplőivel való találkozásukkor.

Amikor megpróbáljuk leírni a négy almintába bekerült interjúalanyaink

konkrét tapasztalatait és élményeit, tudatában vagyunk annak a veszélynek, hogy miközben objektivitásra törekszünk, bennünk is bujkál egy előzetesen konstruált kép cigányokról, különböző cigány közösségekről. Ezt elkerülendő, a kis minta ellenére kvantitatív elemzést kívánunk adni mindazokban a témákban, ahol ez egyáltalán lehetséges. Nem próbálunk általánosítható összképet festeni az oláh, a beás vagy a magyar cigány közösségről, sem a budapesti romákról. Amennyiben a négy csoportot, illetve a négy csoport tagjainak az egészségügyi szereplőkhöz fűződő viszonyát összehasonlítjuk, kizárólag a kutatásban megszólaltatott személyek vonatkozásában tesszük ezt. Úgy gondolom, joggal remélhetjük azonban, hogy az általunk választott „mélyfúrásos” módszer segíthet a további kutatások pontosabb kérdésfeltevésének megfogalmazásában, illetve az olyan javaslatok kialakításában, amelyek mindkét fél tapasztalataira épülnek.

Míg az egészségügyből választott interjúalanyaink sokéves szakmai gyakorlatukra, előzetes ismereteikre támaszkodva egy általános „cigány-képbe” illesztették a konkrét roma közösségre vonatkozó jelen idejű, tehát akár az általunk megszólaltatott roma nőkre vonatkozó tényleges tapasztalataikat, cigány válaszolóinktól nem vártuk el, hogy tapasztalataikat a saját etnikai csoportjuk egészére vonatkoztassák. Mindazonáltal azt feltételezzük – és erre válaszolóink bizonyos megnyilvánulásai is feljogosítanak bennünket –, hogy az egyedi élmények mögött is létezik közösség által kidolgozott, tradíciók által megerősített, elsősorban a családi szocializáción keresztül átörökölt kollektív tudások, sztereotípiák, olykor akár részben a saját csoportra, részben másokra vonatkozó előítéletek. Ezért a számszerűsítható adatokon túl a beszélgetésekből olyan információk is nyerhetők, amelyek csupán egy kvalitatív elemzési módszer segítségével értelmezhetőek.

A következőkben tehát a tanulmány első részében alkalmazott témaeltárt követve, kvalitatív és kvantitatív elemzés segítségével kívánjuk bemutatni roma interjúalanyaink saját termékenységre vonatkozó tapasztalatait.

1. A minta bemutatása

Kutatásunk általunk is felismert korlátja a minta kis méretén túl válaszolóink lakóhelyének, életfeltételeinek, gazdasági és kulturális környezetének heterogenitása. Miközben ügyeltünk arra, hogy a három vidéki almintát jól körülhatárolható, földrajzilag elkülönülő egységeket képezzon, amelyeken a három különböző típusú roma etnikai csoport szempontjából homogén közösséget találunk, nem tudtunk tekintettel lenni arra, hogy a kiválasztott egységek azonos településtípust is képviseljenek. Így az oláh cigány mintát egy Duna-Tisza közti kisváros kertvárosias, valamikori Cs-házasság területéről választottuk, a beás cigányok csoportját egy Zala megyei falu szélénél valamikor parasztok által lakott, a romák által a hetvenes-nyolcvanas években OTP kölcsön segítségével felvásárolt, mára lerobbant környezetében találtuk meg, a romungró almintát pedig egy nyírségi, a román határ mellett található falu két, egymástól némileg eltérő adottságú utcájának lakói közül választottuk. A három vidéki almintát tehát három, sok vonásában különböző

településről származik, és kutatásunk részben módszertani, részben költségvetési korlátai nem tették lehetővé számunkra, hogy a mintába bekerült interjúalanyok csoportjainak különbségeit egyértelműen elválasszuk a regionális-szociális-gazdasági adottságokból származó különbségektől. Mindhárom csoport egyúttal gyökeresen eltér a budapesti almintától, amelyet ezért részben a homogén csoportok kontrolljának tekinthetünk.

A minta egészének, illetve a négy almintának a bemutatását megkönnyítendő, elsőnek összefoglaló táblázatot készítettünk azoknak az adatoknak az alapján, amelyek minden egyes interjúalanyunkkal folytatott beszélgetésben konkrétan megjelentek. Az interjú témájából, az interjúfelvétel körülményeiből (a négyszemközti beszélgetés nem volt mindenhol biztosítható, az előzetesen elképzelt interjúterven való végighaladás akadályba ütközött stb.) és a válaszolók heterogenitásából következően (első gyermekét váró vagy már sokgyermekes, és ezért a kiválasztottak közé nagy életkori szórással bekerülő asszonyok) az ilyen adatok köre igencsak korlátozott. Mégis jellegzetes azonosságok és jellegzetes különbségek tapasztalhatók a négy almintá összehasonlításakor.

	oláh cigányok n=18	beás cigányok n=19	romungrók n=17	Budapest ⁷ n=16
v. sz. életkora	30,3 év	25,1 év	23,9 év	23,3 év
testvérszám	6,3	6,0	5,8	5,6
nemi élet kezdete	16,3 év	16,2 év	17,2 év	16,5 év
1. terhesség/szülés	18,1 év	17,4 év	19,2 év	18,3 év
gyermekszám	3,1	3,1	2,4	2,7
terhesség- megszakítás	8 v. sz.: 0 6 v. sz.: 1 2 v. sz.: 2 1 v. sz.: 4	17 v. sz.: 0 2 v. sz.: 2 spon- tán	6 v. sz.: 0 4 v. sz.: spontán 3 v. sz.: 1 művi 4 v. sz.: nincs információ	11 v. sz.: 0 1 v. sz.: 2 1 v. sz.: 5 2 v. sz.: 1 spontán 1 v. sz.: nincs információ
szoptatás tartama	2,4 év	1 év	1 v. sz.: 4 év többi átlag 5,2 hó	1 v. sz.: 4 év 4 v. sz.: 1,5 év többi átlag 2,4 hó

A négy almintá közül a legfiatalabb a romungrók csoportja volt. A szám-szerű adatok arra engednek következtetni, hogy ennél a csoportnál toldott ki leginkább az első gyermek vállalásának időpontja, és itt a legalacsonyabb a családonkénti gyermekszám is. Természetesen a minta viszonylagos fiatalágából következhet, hogy ennél a csoportnál még nagyobb az esély a további gyermekvállalásra, mint a többi almintá esetében, erre a kérdésre az interjúk minőségi feldolgozása adhat választ. A nemi élet kezdetében csak nüánsnyi eltéréseket tapasztaltunk, bár a romungrók esetében itt is közel egy évnyi késleltetést láthatunk a többiekhez képest.

Közel azonos átlagos adatokat találunk a megkérdezettek testvérszámára vonatkozóan. Az oláh cigányok almintájában volt a legmagasabb a gyermek-

kori családok létszáma, három válaszolónk esetében tízen felüli testvérszámmal találkoztunk. A szülői generáció termékenységehez viszonyítva a minta egészét tekintve válaszolóink gyermekvállalási szokásai radikális változást mutatnak, átlagosan mintegy felére csökkentve a családonkénti gyermekszámot. A gyermekszám korlátozása csak részben függ össze a terhesség-megszakítás gyakorlatával. Az ebből a szempontból értékelhető hetven válasz szerint a megkérdezettek 60 százalékánál művi abortusz egyáltalán nem fordult elő, tizenhat válaszolóknak összesen huszonhárom művi terhesség-megszakítása volt, a fennmaradó esetekben spontán abortusztól vagy halva születéssel számoltak be válaszolóink. Az abortuszok tekintetében is lényeges különbség fedezhető fel az alminták között. A beás cigányok közül egyetlen válaszolóknak sem volt művi terhesség-megszakítása az ő esetükben (az oláh cigányokhoz hasonlóan) a gyermekek átlagos száma három fölött van. A másik, magas átlagos gyermekszámmal rendelkező csoportban, tehát az oláh cigány almintában viszont a művi megszakítások száma magasabb volt a többi csoporthoz képest (igaz, ennek a csoportnak az átlagos életkora magasabb, mint a többié, tehát nem lehet kizárni a korszerű fogamzásgátló módszerek korábbi nehezebb elérhetőségének hatását sem). A születéskorlátozás, a családtervezés más módszereiről vagy éppen annak hiányáról az interjúk részletes elemzésénél fogunk beszélni.

A számszerű adatok azt mutatják, hogy beás cigány interjúalanyaink kezdtek legkorábban a nemi életet, az ő körükben következett be legkorábban az első gyermek megszületése, viszont ők azok, akik egyáltalán nem élnek a terhesség-megszakítás eszközével. Ha ehhez hozzátesszük azt a táblázatba nem foglalt adatot, hogy közülük csak két válaszolóknak volt az első és egyúttal a jelenlegi élettársán kívül mással is kapcsolata, szemben a többi csoport tagjával (oláh cigány interjúalanyaink közül ötnek, a romungrók közül hatnak, budapesti válaszolóink között szintén hatnak volt korábban másik – olykor több – szexuális partnere is), arra következtethetünk, hogy ez a csoport a legszigorúbb a nemi erkölcsök elvárásában. Azt azonban ennek alapján sem állíthatjuk, hogy ez a csoport egyúttal a legradicálisabb is, hiszen az oláh cigány csoportból kikerült válaszolóink szintén nagyon erős hagyománykövetést sugallnak még a számokba foglalható adataik alapján is. Ugyanakkor úgy tűnik, a romungrók csoportjában válaszolóinkat kevésbé befolyásolják a tradicionális családfelfogás követelményei. A nemi élet kezdete és az első gyermekvállalás időpontja közötti időintervallum náluk, valamint a vegyes etnikai háttérrel rendelkező budapestiek körében nyúlik a leghosszabbra, igaz, nem sokkal meghaladva az oláh cigány csoporthoz tartozó válaszolóink erre vonatkozó gyakorlatát.

A tradicionális termékenységi-gyermekgondozási szokások egyik jól számszerűsítható mutatója a szoptatás átlagos időtartama is. A leghosszabb ideig (2,4 év) az oláh cigányok szoptatnak. Ez az adat alátámasztani látszik az egészségügyi válaszolóink által is megfogalmazott tapasztalatot, amely szerint az oláh cigányok a szokásaikban olyan hagyományokat őriznek, amelyekkel feltűnően elkülönülnek a lakosság vagy akár a cigány etnikum más tagjaitól. Viszonylag hosszú átlagos szoptatási időtartam jellemzi beás cigány interjúalanyainkat is. A romungrók között csupán egy válaszoló akadt, aki

négy évig szoptatta gyermekét, a csoport többi tagja az átlagos 5,2 hónapos szoptatási időtartamával nem sokkal haladta meg az általános magyarországi szokásokat. A budapesti minta vegyes képet mutat: egyik válaszolónk négy évig, négyen mintegy másfél évig szoptattak, a többiek átlagos szoptatási időtartama viszont kifejezetten alacsony értéket mutat.

A cigányság általános rossz egészségi állapotának egyik legtöbbször említett oka a koraszülések, a kis súlyú születések magas aránya. Sajnos az interjúk alapján ebből a szempontból nem tudtunk a minta egészére és minden megszületett gyermekre vonatkozó egzakt adatokat nyerni. Az oláh cigány mintában két ízben beszéltek koraszülésről, illetve kis súlyú újszülöttről, a romungró válaszolóink közül öten, a budapestiek közül hárman adtak életet kis súlyú újszülöttnak, beás interjúalanyaink közül viszont tíz családban született kis súlyú gyermek. Miután nem minden interjúalanyunk számolt be összes gyermeke születési súlyáról, csak feltételezni tudjuk, hogy ahol nem volt szó koraszülésről vagy kismagányú születésről, ott a születési súly meghaladta a 2,5 kg-ot, és a kihordási idő is normális volt.

A beás cigányok csoportja, úgy tűnik, ezen a téren is eltér a másik három almintá tagjaitól. Ismereteink korlátozottak voltak és kutatásunk választott módszere nem engedi meg, hogy ennek az eltérésnek a valódi okát megismerjük. Feltételezhető azonban, hogy az általunk felkeresett beás cigány közösség nemcsak a csoport zártságában, hagyományőrző voltában és tradicionális családi mintáiban különbözött a másik három csoporttól, hanem ebben magának a település földrajzi elhelyezkedésének is szerepe van, sőt a településen belül a cigányok lakta terület is a hátrányos helyzetű régiók olyan vonásait hordozza, amelyek az eltérések egy részét magyarázzák.

2. A női test ismerete

A minta egészének bemutatásakor kitűnt, hogy válaszolóink többsége fiatalon kezdte a nemi életet, fiatalon vált anyává, és gyakori gyerekszülések, almintánként eltérő terhesség-megszakítási szokások jellemzik őket. Felmerül a kérdés, hogy vajon mennyire voltak-vannak tisztában saját testük működésével, hogyan és kik készítették fel őket a termékeny női életre. Mennyiben tudatos, mennyiben ösztönös, illetve mennyire épül a véletlenre, a tudatlanságra válaszolóink női funkciókra vonatkozó magatartása. A női testtel kapcsolatos ismereteket tekintve az első a *menstruáció* szerepének megértése.

Az első menstruáció a nővé érő lányok olyan alapélménye, amelyre a felvilágosult családok vagy a felvilágosítás fontosságát valló iskola jó esetben még bekövetkezése előtt felkészíti őket. A minta egészéből arra következtethetünk, hogy ez a felvilágosítás igencsak hiányos volt, többnyire az első vérzés bekövetkezése után kapták meg a magyarázatot.

A felvilágosítás hiánya a legegyszerűbben az oláh cigány válaszolóink elbeszéléseiben mutatkozott meg. Részben a szülők tudatlanságával indokolták az ezzel kapcsolatos felvilágosítás elmaradását, de gyakran utaltak arra is, hogy a női testtel kapcsolatos dolgokról azért nem lehet otthon, a családban beszélni, mert a férfiak előtt szégyen vérzésről, a női alsótestről, az

ahhoz kapcsolódó ruhadarabokról szót ejteni. A vérzés tabu jellegét, a női és a férfi világ ilyen erőteljes elkülönítését, a női test folyamatainak a férfiak előtt szégyellt voltát egyetlen más csoportunkban sem tapasztaltuk. Beás válaszolóink számára is az édesanyák adták az elsődleges felvilágosítást, és úgy tűnik, azokban a nagycsaládokban, amelyekben ők nevelkedtek, szintén az elhallgatás, a szemérem, a testi változások kibeszéletlenül hagyása volt a jellemző.

Magyar cigány interjúalanyaink közül viszont többen is felelevenítették egy, az első menstruációhoz kapcsolódó hagyományt: az első vérzéskor elcsattanó anyai pofonról mint generációk óta létező szokásról beszéltek.

Budapesti válaszolóink többsége az iskolát, a könyveket vagy esetleg az idősebb nővért, sógornőt említette, mint a felvilágosítás forrását. Az interjúk alapján többé-kevésbé megismerve válaszolóink életútját, a családi-anyai felvilágosítás hiánya budapesti válaszolóink esetében részben a családok hányatott sorsára (a szülők a fővárosban dolgoznak, a gyermekeket vidéken nagyszülő neveli, vagy éppen időlegesen állami gondozásban éltek stb.), részben a nagycsaládi együttlét hiányára, a városi életmódra, a szülők elfoglaltságára és így az iskola és a kortárscsoportok megnövekedett szerepére vezethető vissza.

Az első menstruáció és a nemi életre való érettség a nemi felvilágosítást is szükségessé tenné, ezzel kapcsolatban azonban a minta egészéből az tűnik ki, hogy a kielégítő magyarázatot otthon szinte senki sem kapta meg. Egyik, nagyon fiatalon anyává vált beszélgetőpartnerünk nem szeretné ezt a tradíciót a saját lányainak továbbörökíteni: *„Én már nem voltam olyan visszafogott. Az én szüleim ilyenek voltak, és én abból tanultam, hogy nekem hogy sikerült... tizennégy év korkülönbség van köztünk. Fiatal édesanya vagyok, nem volt ez kínos nekem. Nem is vagyok olyan elmaradott. Sőt, én inkább nagyon is óvtam őt ezektől a dolgoktól, mivel hogy én így jártam. Én már átestem azon, hogy fiatalon rosszul jártam...”*

3. Szexualitás, párválasztás – nemi erkölcs

Ahogy az a minta általános leírásakor már kiderült, interjúalanyaink többségére – akár házasságban, akár élettársi kapcsolatban élnek – többnyire a tartós kapcsolat, az életre szóló partnerválasztás jellemző. Abban azonban nemcsak egyes interjúalanyaink egyéni történetei, hanem mintánk négy alcsoportja között is eltéréseket tapasztaltunk, hogy mire is alapozódik ez a kapcsolat. A fiatalon kezdett nemi élet sokak szemében a tudatlanság, a tervezetlenség, a véletlen szinonimája, esetleg a rossz erkölcsöké vagy legalábbis az erkölcsi nevelés hiányáé. Mintánk egészének ismeretében azt mondhatjuk, hogy a véletlennek, a tudatlanságnak ugyan sokszor szerepe volt a korai nemi kapcsolat kialakulásában, de a többség esetében nagyon is határozott elképzelések, szokások, szülői útmutatások, közösségi hagyományok húzódnak meg a mai magyar lakosság egészéhez viszonyítva eltérő házassági szokások mögött. Mindhárom, etnikailag homogén közösség mutatott olyan – egymáshoz nem feltétlenül hasonló – szigorú szabályozási ren-

det, amely a hagyományos életformával szakítani nem kívánó roma nők élet-sorsát alapvetően meghatározta. A budapestiek pedig arra szolgáltatnak példát, hogy egy etnikailag és a hagyományok-szokások szempontjából kevert közösségben, a többségi társadalommal való sűrűbb kapcsolati hálóban a tradíciók ereje gyengül, és helyükre a városi lecsúszó rétegek szubkulturális befolyása áramlik be.

Oláh cigány interjúalanyaink számára a szüzesség, a szűzen kötött házasság olyan érték, amelynek feladását a közösségi tradíció szigorúan szankcionálja. Lakodalmat ülni csak akkor lehet, ha – mindenekelőtt a lány – szűz. Hogy a szülői család számára is megfelelő legyen a leendő partner, nem ritka a kisgyermekkorban kiválasztott házastárs. (Hat interjúalanyunk említett szülők által kijelölt társat.) A család választása jó esetben nem vált ki tiltakozást, és akár egy életre szóló kapcsolatot is megalapozhat. A házasságszerzésnek másik, ebben a közösségben tapasztalt módja, hogy a „megesett lányt” adják hozzá a valamilyen okból társ nélkül maradt, gyermekes férfihoz. Ha nem a család választ, ha nem sikerül a lánynak megőrizni a szüzességét, vagy ha nincs pénz lakodalomra – marad a szöktetés.

„Tizenöt éves koromban szöktetett el a férjem... azóta együtt élünk. ...Moziba indultunk. Én nem voltam rákészülve, hogy a férjem elszöktet. Azt mondta, hogy kocsival hazavisz. Maszek taxikocsival. Aztán a férjem elszöktetett. A férjem nagypapája Decisben élt, és oda szöktetett... Nem volt pénz, hogy csináljanak lakodalmat, eljegyzést. Beszélgettünk előre, hogy az egyik lány a másiktól megtanulja. Mondtam neki, hogy én nem fogok veled elszökni, én nem leszek a többi lány. Engemet normálisan feleségül veszel. Azt mondta, van nekik pénzük a bankban. Végül kiderült, hogy nincs. Ezért szöktetett meg. ... Anyukám jött értem, mert persze, hogy ideges volt, hogy hova szöktettek, mit csináltak velem. Mondta a férjemnek, hogy nem volt szép tőled, miért szöktetted el a lányomat? Miért nem csináltál neki legalább lakodalmat? Persze, hogy szégyellték a többi cigány előtt. Mert a többi cigány lenézi, hogy a te lányod nem ment férjhez, nem ült lakodalmat.”

Sem a szülők által összehozott házasságról, sem a szöktetésről nem tett említést egyetlen, más közösséghez tartozó beszélgetőpartnerünk sem. A szüzesség megőrzésének értéke azonban a beás cigányok csoportjában is megjelent. A fiatal lányokat szigorúan őrzik a szülők. Maga a házasság nem kötődik ceremóniákhoz, az együttélést a házassággal egyenrangúnak tartották a válaszolóink. Úgy tűnik, a szüzesség, illetve a tartós kapcsolat olyan érték, amelyet a közösséghez tartozó fiatal roma férfiak is elfogadnak, megbecsülése hozzátartozik az ő neveltetésükhöz is.

„Tizennégy éves voltam. Találkoztam vele és férjhez mentem. Azt mondta, hogy nem foglak én csak használni téged. Megismertem, mi a neve. Ide figyelj, Zoli, ha velem akarol aludni, nem fogsz ám velem csak aludni, aztán elzavarsz engem apámhoz. Mert a cigányok úgy szokták, a kenyeret megeszik. Akkor azt mondta, jó... Az anyja azt mondta neki, hogy nem ám, hogy hazazavarod az anyjához. Ha szűzlány volt, akkor elvette a szüzességét. És úgy lett meg a kis Zsolti...”

Az általunk felkeresett romungro fiatalasszonyok beszámolóiban visszavisszatérő motívum, hogy az iskola befejezése (általában a nyolc osztály

kijárása) után Pesten próbáltak elhelyezkedni, hosszabb-rövidebb időt lánykorukban a fővárosban töltöttek. A pesti vagy Pest környéki tartózkodás is többnyire családi kapcsolatokon alapult – a lakóhelyükről mind a mai napig sokan ingáznak, a szülők-testvérek-rokonok a valamikori „fekete vonat” utasaiként intenzív kapcsolatban állnak a fővárosba elszármazott rokonaikkal. Az összes válaszoló több mint fele, kilenc interjúalanyunk nővé érésében, párválasztásában szerepet játszott az otthonról való korai elkerülés, a szülői kontroll hiánya, az életforma gyökeres megváltozása.

„Megismerkedtem a férjemmel. Katona volt, udvarolt nekem. Leszerelt, elmentünk Pestre dolgozni. Ő is dolgozott, én is. Kivettünk egy albérletet, összeköltöztünk és megházasodtunk. ...Templomi esküvő és polgári is volt. A polgári esküvő Pesten volt, a templomi meg itt... A polgári esküvőnk hirtelen jött, mert kórházban voltam terhesen a kisfiammal, aztán azt mondták, hogy meg kell esküdni, mivelhogy tizenhat éves vagyok, hogy legyen a gyerekeknek gondviselője... Megesküdtünk, így értesítettük a szüleinket két-három nappal előbb, de inkább pénz kérdése volt, hogy nagy lakodalmat tartsunk.”

Talán a családok nagyobb mobilitása, a szülőknek a két előbbi csoportéhoz képest gyakoribb részvétele a munkaerőpiacon az oka annak, hogy az ezekben a családokban felnövekvő lányok nagyobb szabadságot, több önállóságot élveznek. Ez a szabadság, kontrollnélküliség végződhetett úgy is, hogy bár korai és már terhesen megkötött, de sikeres házasságot mondhat magáénak a válaszolónk, ám a válásoknak az előző csoportokéhoz viszonyított magasabb aránya arra utal, hogy a kontroll nélkül kezdett kapcsolatok ugyan az individuumnak nagyobb választási lehetőséget adnak, és ezzel a többségi társadalmi normához közelebb állnak, de – mint általában a modern párkapcsolatok – törékenyebbek.

Mint már többször utaltunk rá, budapesti csoportunk tagjai igencsak vegyes etnikai-regionális és szociális háttérrel rendelkeznek. Nagyobbik részük vidéki származású, akiknek sokszor nem is az egész családjuk, hanem csupán ők maguk kerültek fel a fővárosba, többnyire azért, hogy munkát, megélhetést találjanak. Míg az előző, magyar cigány csoport vidéki helyszínen felferest, korábban Pesten élt tagjai azok voltak, akik a budapesti éveket átmenetnek tekintették, és családi életüket saját közösségükben kívánták (vagy tudták) élni, úgy tűnt, hogy pesti válaszolóink vidékről származott része a fővárosban tartósabban gyökeret vert.

Valamilyen módon azonban a környezetükből kiszakadt oláh cigány családok is próbálják őrizni a hagyományaikat. Még házasságszerzéssel is találkozhattunk budapesti interjúalanyaink körében. Budapesti válaszolóink másik jellegzetes háttere korántsem a tradicionális vidéki roma nagycsalád, hanem a főváros elslumosodott kerületeinek, lerobbant bérházainak szükség-lakásaiban önkényes beköltözőként, vidéki rokonként vagy akár bérlőként élő nukleáris, sokszor felbomlott család. Ezeknek a családoknak gyakori élménye az erőszak, a börtön. A gyerekek – többen válaszolóink közül is – intézetbe kerülnek. Egyik, intézetben nevelkedett beszélgetőpartnerünk első szexuális élménye, végül tartós kapcsolata is a kiszolgáltatottságról árulkozik.

„A családi életéről gyerekkoromban ne kérdezzem, mert állami gondo-

zásban nőttem fel... Féltam a hapsiktól, láttam, hogy gorombák, ittak, és engem ez visszatartott. Volt olyan osztálytársam, aki tizenháromévesen szült...Csak lányok voltunk. A többi csaj fiúval úgy érintkezett, ha megszöktek. De annak mi értelme volt? Mikor visszahozták őket, akkor egy kis zuhanyozó fürkébe becsukták őket reggeltől egész estig. Kevés kaját kaptak, nem mehettek kirándulni... Ott ismerkedtem meg ezzel a hapsival... én nem álltam volna vele össze. Meg akartak erőszakolni a többiek, és ő állt mellém. Figyelmeztetett, és így ismerkedtem meg vele. ... Nem szerelem volt, csak ebből a szempontból..." Másikuk, szintén intézetben felnövekedett fiatalasszony első, tinédzserkori terhességét megszakítani kényszerült, majd amikor újra teherbe esett, kötötte meg a mára már elromlott házasságát.

Az otthontól való korai elszakadás, az idegen környezet ellenségessége vagy közönyössége több elromlott kapcsolat hátterében megtalálható. A válást, az új kapcsolattal való próbálkozást budapesti válaszolóink többnyire elfogadják. A nagyvárosi életforma lehetővé teszi, hogy a legkülönbözőbb háttérrel rendelkező emberek összetalálkozzanak, hogy szakítsanak a konzervatívnak, túl szigorúnak érzékelt hagyományokkal.

4. Családtervezés, fogamzásgátlás

Az eddigiek alapján is felmerült, de a családtervezés témakörében megerősödött az a feltételezésünk, hogy a minta egészén és a négy almintán belül is jellegzetes kettősség vonul végig. A hagyományok őrzése és tiszteletben tartása, illetve a spontaneitás és/vagy tudatlanság olyan kettősség, amelynek egyidejűsége nyilvánvaló, de kevésbé evidens, hogy mennyiben van közöttük ok-okozati összefüggés, mennyiben egymást felerősítő hatásokról van szó, illetve éppen ellenkezőleg, mennyiben akadályozza az ösztönösséget, a spontaneitást a hagyományok szigorúan értelmezett betartása.

Ha úgy véljük, hogy a hagyományos, zárt roma közösségekben a magas gyermekszám, a termékenység fenntartás nélküli elfogadása jellemző – és erre többször is utaltak az interjúalanyaink –, akkor nehezen kérhető számon ezekben a közösségekben a gyermekvállalással kapcsolatos, a többségi vélemény szerint racionálisnak minősülő mérlegelés. Tisztán logikai úton azt kellene gondolnunk, hogy a hagyományörző roma közösségekben a magas családonkénti gyermekszám minősül tervezettnek, míg ugyanitt a kevés gyerek vagy a véletlen műve, vagy a hagyományok felrúgása, tehát közösségi szempontból deviancia; a nem tradicionális életmódot folytatók körében az alacsony gyermekszám a tervezett – hiszen az felel meg a többségi társadalom normáinak – és a magas gyermekszám minősül devianciának. A hagyományörző családokban a fogamzásgátlás (illetve az abortusz) jelentené az elfogadott közösségi normák megtagadását, míg a többségi társadalomba jobban integrálódott, a hagyományos közösségi életformától elfordulók esetében a családtervezés racionalitása, a fogamzásgátlás gyakorlata lenne a normakövető viselkedés.

Ugyanakkor a másik faktor, a tudatlanság, a többségi megítélés szerinti úgynevezett „ösztonösség”, „civilizátlanság” egy más típusú akadály az

egészségügy oldaláról érkező felvilágosító, családtervezésre ösztönző (vagy csak egyszerűen a túl nagy gyerekszámot a többségi társadalomra háruló költségessége miatt kárhozható) tevékenységnek. Ilyenkor nincs szó kikristályosodott közösségi normákról, csupán az egyik napról a másikra élés, a biológiának és a társadalmi hatásoknak az önvédelem lehetősége nélkül való kiszolgáltatottság alakítja az egyéni sorsokat. Azt azonban akár csak a mintánkat tekintve sem állíthatjuk, hogy többségében ez a sodródás, kiszolgáltatottság jellemezné a roma nők termékenységi történetét.

A képlet még tovább bonyolódik. A tradíciókon, a közösség zártságán/nyitottságán és a „civilizálatlanságon” kívül más tényezők is befolyásolják akár csoportként, akár egyénként a roma etnikum tagjait, e kérdés vonatkozásában is. Kutatásunk kérdésfeltevése és módszere nem teszi lehetővé, hogy az iskolázottság romák körében is tapasztalható általános emelkedésének, az anyagi viszonyok alakulásának, a gazdasági-szociális feltételek változásának hatását is vizsgálódásunk körébe vonjuk. Figyelmünket inkább azokra a motívumokra irányítottuk, amelyek a termékenységre vonatkozó felfogást befolyásolják. Sok jel mutat arra, hogy a magyar társadalmi közvélemény ambivalens a magas gyerekszám megítélésében. Miközben a nagycsaládokat valamiféle pozitív pátosz lengi körül, ez az érzelmi támogatás csak azokat a sokgyermekeseket illeti meg, ahol a gyermekvállalás valamely többségi norma által szentesített ideológia, tradíció alapján történik. A cigányok magas termékenységét a tudatlansággal, tervezetlenséggel és/vagy a különböző szociálpolitikai juttatások megszerzése iránti vágygal indokolják, és csak kis mértékben, kevesen hajlamosak felismerni a tradicionális közösségi társadalom erre vonatkozó szabályainak erejét. *Nem csoda, ha a romák önképébe – termékenységgel kapcsolatos szokásaik megítélésébe – beszűrődik a többségi társadalom velük kapcsolatos negatív véleménye, mintegy új, további elemként a hagyományörzés, illetve spontaneitás mértékének termékenységet befolyásoló motívumai mellé.* Mindezek együttes hatásából is következik (túl az általunk nem vizsgált makrotársadalmi összefüggéseken) az a tény, ami az összesített termékenységi adatok és a szülői családok termékenységi adatainak összevetéséből kiviláglik, hogy tudniillik egy generáció alatt a családonkénti gyermekszám radikálisan csökkent, még ha az egyes alminták, illetve az egyes individuális válaszolók gyermekvállalási szokásai nagymértékben szórnak is.

A minta egészét tekintve, a válaszolók 52 százaléka soha nem használt semmifajta fogamzásgátlót, nem védekezett, eddigi terhességeit többnyire kihordta, vagy a szülésekhez képest alacsony számban (186 élve született gyermekre 23 abortusz jut a minta egészében) művi úton megszakíttatta. A négy almintán belül azonban már jellegzetes különbségeket találunk. Ahogyan az eddigi különbségek alapján várni lehetett, a romungrók csoportjának pontosan az átlagnak megfelelő fogamzásgátlási szokásai vannak, éppen 52 százaléka élt már a védekezés valamifajta eszközével. A két hagyományos roma közösségben a fogamzásgátlás kevésbé elterjedt, amire a családonkénti átlagosan magasabb gyerekszám alapján is következtethettünk. De e két csoport közül is kiemelkedik a beás cigány válaszolóink csoportja, akik 63 százaléka soha nem védekezett semmilyen módon a terhesség bekövetkezése el-

len. Míg az oláh cigányok csoportjában – akik 56 százaléka eddig soha nem alkalmazott fogamzásgátló szereket – a művi abortusz nem ismeretlen, és éppen a védekezést nem alkalmazók között is öt ízben előfordult, a beás csoport tagjainál művi terhesség-megszakítással egyszer sem találkoztunk. Budapesti válaszolóink közül viszont csak hatan (az almintá 38 százaléka) nem éltek eddigi életútjuk során semmifajta fogamzásgátló eszközzel, és ők minden eddigi terhességüket ki is hordták. (A hat interjúalany közül három a termékenységi korszakának még csak az elején tart, eddig egy vagy két gyereket szült, és a jövőben további gyermekvállalást tervez.)

Ha belepillantunk a beszélgetésekbe, ritkán találkozunk a fejezet bevezetőjében felvázolt termékenységi attitűd bármelyikének tiszta képletével. Mind a négy csoportban előfordul olyan típusú elképzelés és magatartás, ami a többségi társadalom családméretét tekinti normának, és ahhoz igyekszik ragaszkodni.

Bár mindegyik csoportban találkoztunk kifejezetten nagy családdal, sok gyermeknek életet adó édesanyával (az oláh cigányok között volt egy kilencgyermekes, egy négy- és egy ötgyermekes asszony, a beás almintában egy nyolc-, két hat- és három ötgyermekes nő, a romungrók csoportjában három négygyermekes asszony, a budapestiek között pedig egy hat- és két négygyermekes anya), egyikük sem hivatkozott a roma nagycsaládos hagyományokra termékenységi történetének magyarázataként. Egyetlen, négygyermekes anya volt csak, aki talán e hagyományok jegyében beszélt elítélőleg azokról, akik elvetetik gyermeküket.

Míntha a sokgyerekeség közösségen belül elfogadott értéke a kívülállók, a többségi társadalom képviselői előtt szégyennek minősülne, beszélgetőpartnereink közül többen az interjúhelyzetben egy vélt többségi elváráshoz alkalmazkodni kívánva, a magas termékenységet véletlennek, esetlegességnak (például sok lánygyermek született, és még fiút is szeretnének, vagy a terhesség késői felismerése) igyekeznek olykor feltüntetni, de azért a sorokszavak között olykor mégis kitűnik a nagycsalád tisztelete. Sokszor felmerült azonban a sok gyerek nevelésének költségessége, mint olyan indok, ami hátráltatja a termékenység tradicionális és/vagy érzelmi korlátlan elfogadásának. Emiatt kerül sor esetleges terhességmegszakításra.

Ismerve interjúalanyaink eddigi termékenységi történeteit, úgy tűnik, hogy a családtervezés, a fogamzásgátlás gondolata a mintánkba bekerült családok többségében valamilyen formában felmerült. Igaz, többnyire nem a családalapítás kezdetén, hanem inkább a már bekövetkezett egy-két vagy akár több terhesség-szülés utáni időszakban kezdtek el a védekezés lehetőségén gondolkodni.

Az egyik, természetesnek tartott születésszabályozási mód a szoptatási idő kiterjesztésével függ össze. A mesterséges fogamzásgátlás az interjúk tanúsága szerint több síkon okozhat konfliktust, jelenthet nehézséget interjúalanyainknak. Említették a fogamzásgátlás költségességét, ez a megfelelően tartott módszer kiválasztásában is szerepet játszhat. Egy másfajta probléma a választott módszer megbízhatósága. Mind a spirállal, mind a hormonális fogamzásgátló szerrel kapcsolatban felmerülhetnek aggályok, hol a ko-

rábbi tapasztalatra, hol más forrásból származó információkra hivatkozva. Többen számoltak be arról, hogy tabletta szedése mellett lettek terhesek.

A beszélgetésekben többször felmerült, hogy a védekezés különféle formáira az egészségügy illetékeseinek enyhébb-szigorúbb intelmei nyomán került csak sor. Talán nem véletlen, hogy egyedül budapesti almintánkban fordult elő: az egészségügy illetékese nem le-, hanem rábeszélni kívánta kliensét a gyermekvállalásra. Igaz, ezekben az esetekben az alternatíva a művi terhességmegszakítás lett volna.

A cigányokra vonatkozó közvélekedés egyik sztereotipikus megállapítása, hogy a roma családokban a gyermek nem más, mint jövedelemforrás. Igaz, ez az állítás nem konzisztens azzal a szintén elterjedt vélekedéssel, miszerint a cigányság ösztönös, tudatlan nép, termékenységét nem a racionális döntések, hanem a természet törvényei diktálják. Mintánkban csak kevés utalást találtunk a gyermekvállalás gazdasági összefüggéseire. Bár a kutatásba bekerült családok jelentős részében az egyetlen rendszeres jövedelem a családi pótlék, a gyés és a gyet, tehát a gyermekes családokra vonatkozó szociálpolitikai juttatás volt, többnyire a gyermekvállalás érzelmi oldalát hangsúlyozták válaszolóink.

Az önálló lakás megszerzését lehetővé tevő szociálpolitikai támogatás volt az egyetlen, ami a beszélgetésekben többször megfogalmazódott, igaz, többnyire nem a saját, hanem mások döntésének indoklásaként. Tényszerűen a magyar cigány almintában fordult leggyakrabban elő, hogy a három gyermek után járó összeggel a fiatal családok építkezésbe fogtak, de közülük többen is érzékeltették: rosszindulatú, előítéletes gondolkodással feltételezhető csak, hogy a gyereket ezért a kedvezményért vállalják.

Szinte lehetetlen vállalkozás számszerűsítve összegezni, esetleg tipizálni mintánk egészének, illetve a négy almintának a családtervezési gyakorlatát. Ha mégis megpróbálkozunk vele, inkább a teljes interjúk összességét, mintsem az egyes terhességek vállalására vagy elutasítására, a gyermekek tervezett vagy nem-tervezett voltára, a családtervezés sikerességére, hosszú vagy csak rövid távú gyakorlatára, esetleg teljes hiányára vonatkozó konkrét információkat érdemes figyelembe vennünk. Hiszen válaszolóinknak eddigi termékenységi történetét életük más-más állomásán, de egy adott pillanatában úgy kell egy interjúszituációban összefoglalniuk, hogy saját maguk, de a kérdező számára is elfogadható, kerek narratíva alakuljon ki e történetekből. Ha több gyerek született, mint ahogyan azt a család (vagy legalább az egyik fél) tervezte, vagy ha kevesebb, ha kudarcba fulladtak a védekezési kísérletek, ha nem várt események – gyermekhalál, méhen belüli elhalás, fogyatékos gyermek születése, gyermek intézeti elhelyezése stb. – következtek be, mindezek az események beleíródtak az egyén életrajzába, és konkrétságukkal elhomályosíthatták a korábbi vágyakat, stratégiákat, ideológiákat, illetve pszichológiaiilag az eseményeknek megfelelő ideológiák gyártásra készítették válaszolóinkat.

Tehát inkább impresszióinkra hagyatkozva úgy látjuk, hogy a mintánkban megszólaltatottak termékenységi szokásaik terén összességükben eltérnek a többségi társadalom tagjaitól. Ez az eltérés azonban csak az oláh és a beás cigányok almintájában erőteljes, de a két csoportban nem egyforma súllyal

vesznek részt a különböző faktorok. A fejezet bevezetőjében emlegetett tradicionális-skálán az oláh cigányok csoportja tűnik a leginkább hagyománykövetőnek: azokban a családokban, ahol sok gyerek van, többnyire tudatos döntés eredménye a magas gyerekszám. Ugyanakkor ez a csoport a védekezés és a terhességmegszakítás eszközével is gyakrabban élt, mint a másik, a többségitől jelentősen eltérő almintá tagjai. Talán a helyi adottságoknak (elsősorban a városi ellátási körülményeknek) is köszönhető, hogy az egészségügy képviselőivel intenzívebb kapcsolatba kerülhettek, mint például a nagyvárostól viszonylag messze fekvő faluban élő, beás almintá tagjai, és ez fogékonyabbá tette őket a testi folyamatok megértésére és irányítására. A beás cigányok csoportja inkább a biológiai lét kiszolgáltatottjának tűnik. A terhességmegszakítás körükben elő sem fordult, a fogamzásgátlás a többségük számára ismeretlen vagy idegen fogalom, vagy csak sokadik terhesség, szülészeti esemény után kerül sor erre, az egészségügy képviselőinek intenzív és nem mindig tapintatos befolyása nyomán. Ha a magyar cigányok csoportja – hasonlóan a budapesti almintához – az átlagos gyerekszám tekintetében meg is haladja az országos átlagot (de ilyen kis minta esetében ez a különbség a véletlennek is betudható), termékenységi attitűdjeiben nem látszik különbözni az iskolázottság, regionális adottságok, szociális feltételek szempontjából hasonló háttérrel rendelkező többségi társaitól. A budapesti csoportnál találkoztunk a legnagyobb mértékű tudatossággal a gyermekvállalásra vonatkozólag, igaz, ez a tudatosság az ő körükben is inkább az első – többnyire véletlenül bekövetkezett – terhesség utáni időszakra vonatkozott. Miután e csoport tagjai igencsak vegyes etnikai háttérrel és közülük sokan hányatott, stabil család nélküli gyermekkorral rendelkeznek, felnőttkori termékenységi szokásaikat inkább a nagyvárosi környezet nem tradicionális hatásai alakították: a kortársak, a szomszédság, az iskola és egészségügyi ellátás képviselői, média stb. érzékelhetően a többségi társadalom termékenységi normái felé terelték őket.

5. *Biológia vagy kultúra? (Terhesség–szülés–szoptatás)*

Ha már bekövetkezett a terhesség, ha a terhes nő úgy döntött, megszüli gyermekét, és ha megszületik a gyermek, olyan folyamatok zajlanak le a nő testében, melyek egy biológiai program szerint zajlanak, és kétségtelenül univerzálisnak tekinthetők. Számtalan jel mutat azonban arra, hogy mégis biológia és kultúra találkozásáról van szó ezekben a folyamatokban is. A terhességet különbözőképpen lehet viselni, a szülés maga minden egyedi esetben másképp zajlik le, és a megszületett gyermek korai gondozása-táplálása sem csupán egy biológiai funkcióhoz társuló, ösztönös tevékenység. Hogy kutatásunkban ez a kettősség éles megvilágításba került, az éppen azzal függ össze, hogy *a biológiai program végrehajtásának kulturális meghatározottsága a magyar társadalom egészén belül, de a többség–kisebbség viszonyának függvényében realizálódik.*

Amikor interjúalanyaink saját terhességére, szülésére, az újszülött gondo-

zására-táplálására vonatkozó élményeit elemezzük, éppen ezeknek a különböző kulturális befolyásoknak a feltérképezésére vállalkozunk.

TERHESSÉG

Kutatásunk tanúsága szerint olykor a *terhes* roma nő önképe is sajátos viszonyítás terméke. Saját terhességét etnikumának tagjaként, a magyar terhesekkel való összehasonlításban éli meg, mintegy identitásának fontos tartozékát látja a többségi társadalom tagjaitól eltérő életvitelbeli, testi-fizikai megnyilvánulásokban. „*Egy magyar terhes nő úgyse csinálja azt meg terhesség alatt, mint a cigány. Fizikailag is. Cigány terhes nő az szívós. Az orvosok is meg tudják állapítani, hogy egy cigány nő mindig szívósabb, mint a magyar.*” Az interjúk alapján megismert terhességek azonban nem mind illenek abba az akár maguk a cigányok által is hangoztatott, de a többségi társadalom oldaláról is jól ismert sztereotipikus képbe, miszerint a roma nők könnyen, „természetesen” viselik a terhességet.

Hogy hogyan kell élni terhesség alatt, azt válaszolóink két, egyformán fontos forrásból is meríthették: legtöbbször a *védőnők* és az *anyák* adtak tanácsot erre vonatkozólag. Ezek a tanácsok többnyire egymást erősítették, de nem feltétlenül tartották be őket. A védőnői-orvosi tanácsoknak a családi és közösségi szokásoktól leginkább eltérő és lényeges eleme a dohányzás terhesség alatti tiltása volt. Nehéz lenne a dohányzásról azt állítani, hogy a cigány etnikum tagjai közt valamiféle különleges hagyományt jelent ez a – mintánkban is tapasztalt – már gyermekkorban elkezdődő, nőket-férfiakat egyaránt érintő szenvedély. De a dohányzásra való rászokásban könnyen felfedezhető az a szocializációs hatás, ami a dohányzó családtagok, szülők oldaláról éri a felnövekvő gyereket. Így a terhesség alatti dohányzás szinte minden interjúnkban felmerült, többnyire úgy, hogy a tanácsok ellenére válaszolóink fenntartották, legfeljebb csökkentették a cigaretta fogyasztását, és legfeljebb valamilyen – jól ismert – önfelmentő technikát alkalmaztak a dohányzás indoklásaként. „...*az orvos mindig kérdezte, hány doboz cigi, miért nem hagyja abba...* (K: Mégis cigarettázott?) *Igen, és mégis egészségesek lettek. Nem a cigi a fontos, hanem az idegeskedő terhesség.*”

SZÜLÉS

Nemcsak a terhesség, hanem a *szülés* könnyű, „természetes” lefolyása is olyan sztereotípiá, a cigány nőkre vonatkozóan, amelyet maguk az érintettek is szívesen fogalmaznak meg, mintegy büszkén hivatkozva csoportjuk genetikai vagy viselkedésbeli „másságára”: „*Ha mi megszüülünk, bevisznek a szobába és felkelünk. Ezek meg alusznak, fekszenek. Ezek kényesek, a parasztok. Nem a cigányok. Mi azon a napon haza is jönnénk. ... ugyanúgy, mintha nem szültünk volna. Hoznak egy kis vörösbort, azt megisszuk.*”

Minden egyes szülés máshogy zajlik le. Sőt, egyazon anya szülései is különböznek egymástól, és a mintánkba került, kis számú válaszolótól szár-

mazó információk alapján talán nem is jogos általánosító megállapítást tennünk, mégis úgy tűnik, a „könnyű” szülés mítosza inkább a két tradicionális cigány közösségben élt. Mindkét csoportban számszerűen többen hivatkoztak arra, hogy náluk nem szokás a szülésből nagy ügyet csinálni, mint a másik két alminta tagjai körében. Az viszont mindegyik csoportban visszatérő motívum volt, hogy a cigány kismamák igyekeztek a kórházba jutást az utolsó pillanatra időzíteni. Indoklásként hol az otthoni teendőkre hivatkoztak, hol – explicit vagy csak a szavakban megbúvó módon – a kórháztól való idegenkedés volt a késleltetés oka.

A kórház egyúttal olyan szociális tér, amelyben a cigány szülő nő a saját közösségéből kiszakadva egyedül szembesül a többségi társadalom képviselőivel, méghozzá egy olyan erősen hierarchizált közegben, ahol a többségi társadalom tagjai is jórészt kiszolgáltatottak, idegenek. A kórház még a szülő nők – tehát nem betegek! – számára is sokszor félelmet, szorongást keltő hely, ahol a berendezés, a felszerelés, a műszerek, az orvosi személyzet magatartása mind a hétköznapi életétől eltérő viselkedést követelnek.⁸

Előfordult olyan eset is, ahol a cigány kismama és a kórházi szakember között nyílt konfliktusra került sor, és interjúalanyunkban a saját megfogalmazása szerint is ütközésbe került az otthoni, családi érdek és az egészségügy szempontjából követendő racionális viselkedés.

Hogy a könnyű szülés a cigányoknál csak mítosz, arra igen sok példát kaphattunk. Vákuumos szülés, császármetszés, rohamszülés és egyéb komplikáció ugyanúgy előfordult a mintánkban, mint bármely más közegben. A kis elemszám, illetve az előzmények és a kórtörténet kevésbé szakszerű feltárása miatt arra nem tudunk választ adni, hogy a különböző beavatkozások, komplikációk gyakorisága eltér-e az átlagostól, és arra sem, hogy azok összefüggtek-e interjúalanyaink káros szokásaival, elhanyagoltságával vagy tudatlanságával.

Feltűnő volt számunkra a vákuumos szülés viszonylag gyakori említése. Ennek magyarázatára szakértelem és pontos ismeretek nélkül nem vállalkozhatunk, legfeljebb gyanakvásunknak adhatunk hangot, hogy az elhúzódó szülés veszélye (és így a kórházi személyzet számára a szülés időigényessége) miatt alkalmazhatták ezt a módszert, bizonyos esetekben.

A kórházi tartózkodás nemcsak az orvosok, az egészségügyi személyzet jelenléte és a félelmetesnek ítélt orvosi szerszámok, beavatkozások (injekció, infúzió, a szülőágy szíjai, a szike, borotva stb.) miatt lehetett feszélyező és szorongást keltő, hanem azért is, mert cigány válaszolóinknak olykor szembesülniük kellett a többi beteg elutasító magatartásával is. „...*megjegyzést tettek a betegtársak*”, ahogyan egyik interjúalanyunk mondta.

A kórházi szülés elidegenedett gyakorlatát próbálja oldani, valamint a szülőpárnak a gyermek születésével kapcsolatos együttes élményét kívánja elősegíteni a magyar kórházakban a közelmúltban – kívánság szerint – lehetővé tett apás szülés. Ezt a lehetőséget interjúalanyaink egyértelműen elutasították a minta mindegyik csoportjában. Igaz, a visszautasítás indoklása-ként egyedül az oláh cigányok csoportjában hivatkoztak válaszolóink valamiféle hagyományra. Ebben a közösségben a férfi és női világ radikálisan kettéválik, és a nők testi folyamatai a férfiak előtt szégyennek minősülnek

(lásd például a menstruációt is). Még a terhesrendelésre sem szokás elkísérni a feleséget, a szülés idején sem szokás a kórházban tartózkodni.

SZOPTATÁS

Az újszülött *szoptatása*, a szoptatás módja, időtartama, szegyenkezés nélküli nyíltsága a harmadik lényeges eleme a „cigányok mint természeti nép” sztereotípiának. Ez a többségi sztereotípia olykor az érintettek önképében is felkelhető, pozitív, identitásképző erővel, a saját csoport viselkedésmintáinak a másik, többségi csoporthoz képest történő felértékelésével: *„...mert némelyik nő azért nem akarja szoptatni a gyereket, hogy formásak maradjanak a mellei. Nem a kisgyerek érdekét nézi, hanem a saját érdekét. De ilyet egy anya nem tehet. Maga vállalta a gyereket, megszüli, akkor azt is vállalnia kell, hogy ez azzal jár, hogy szoptatni kell a kisbabát, hogy egészséges legyen. ...Végül is a gyerek akárhol megéhezik, az utcán, a buszon, annak ennie kell. És én azt ajánlom a magyar lányoknak, asszonyoknak, hogy nem kell szégyellni. Ez inkább büszke dolog. Az anyatejtől nem lesz beteg a kisbaba.”*

Ugyanakkor a csecsemő gondozása-táplálása az a terület, amelyen a családi szokások, anyai-rokonok útmutatásai a leggyakrabban ütköznek a gyermekgondozás hivatásos szakértőinek javaslataival. Mint már a bevezetőben bemutattuk, lényeges különbséget találtunk négy almintánk tagjainak szoptatási szokásai között. Legtovább az oláh cigány közösség tagjai szoptattak, lényegesen rövidebb ideig, de ez idő alatt szinte kizárólag anyatejjel táplálták csecsemőiket a beás cigány édesanyák, a romungro és a budapesti csoportban pedig rövidebb átlagos szoptatási idővel és vegyesebb táplálási szokásokkal találkoztunk. Ahol a szoptatás korlátlan, rendszertelen és hosszú évekre kitolódik, ott éppen ez váltja ki a védőnők-gyermekorvosok rosszallását, ahol viszont nem, vagy csak rövid ideig szoptat a kismama, ott a táplálás családban tanult, illetve tudományosan megalapozott mintái között keletkezik konfliktus: *„A védőnő azt mondja, hogy ne etessem meg a kislányt, amíg nem lesz három-négyhónapos. Mind a két gyereket korán megettettem. Kéthónapos koruktól. ... amit mi is eszünk, csak húst még nem ettek. Azt még nem adok nekik. ... hál' Isten, semmi bajuk. Bevált mindegyikkel... ők azt mondják, hogy három óránként szoptassak. De én nem tartom be a szabályt. Amikor kéri, akkor adom neki. ... (a védőnő) mondja, hogy nem szabad, Terikém, mert terhelődik a kis gyomor. De hát ő tudja. Nem a védőnéni.”*

Természetesen a két eltérő (családi-tradicionális és szakmai-racionális) csecsemőgondozási mód nem mindig kerül konfliktusba. A körzetét jól ismerő védőnő elfogadja a helyi szokásokat és alkalmazkodik, legfeljebb tanácsaival próbálja a többségi, „szakszerű” gondozási-táplálási módozatokat elfogadtatni roma klienseivel. Másfelől pedig maga a roma kliens sem él a többségi hatásoktól elzártnak, nem feltétlenül veszi át a családi szokásokat, némelyikük szívesebben hallgat a szakértő védőnőre, mint „elmaradottnak” tartott anyjára-anyósára. A konfliktusok egy része különben sem válik nyílttá, tanúskodva a roma kliens alkalmazkodóképességéről.

Egyik budapesti kismama az anyai és a védőnői tanácsok között vergődve

utóbb kénytelen volt belátni, hogy a szakértőnek kellett volna hinnie: „...például a tejet nem szabadott volna adni. Nekem nem mindegyik szopott olyan sokat. A Bandikám három hónapig, a Márió két és fél hónapig, Alexem az négy hónapig. Mivel nem sokat szoptak a gyerekek, valamit kellett adni nekik. A védőnő tápszert írt, anyu tejet. A kettő közül nem tudtam eldönteni, melyik a jobb. Anyu azt mondta, adjak neki tejet. Anyósom is ezt mondta. Ahogy főzöm a teát, felforralom a tejet, és fél tea, fél tej. A védőnőnek meg azt hazudtam, hogy tápszert adok. Kérdezte, hogy adom a tápszert, és akkor ebből rájött, hogy a gyerek mit eszik, ha be sem járok és nem íratok. Akkor mondtam neki, hogy tejet. A végén ráfáztam, mert a Bandika tejérzékeny is lett. Hat hónaposan jött ki rajta a tejérzékenység.”

III. Az egészségügy szereplői – ahogyan a roma kliensek látják

Az eddigiekben arról esett szó, milyenek a cigány fiatalasszonyok, akik terhességükkel, szülésük alkalmával vagy gyermekük gondozása-gyógyítása során kapcsolatba kerülnek az egészségügy megfelelő illetékeseivel. A tanulmány első részében az egészségügy szereplőinek szemszögéből próbáltuk bemutatni a roma klienseket, a második részben pedig azt a képet próbáltuk összerakni, amelyet a roma nők saját termékenységi-gyermekgondozási szokásaikkal kapcsolatban önmagukról festenek.

A kép teljességéhez azonban hiányzik még egy nézőpont. Nyilvánvaló, hogy a hatékony munka szempontjából fontos tényező az egészségügyben dolgozók személye, illetve azoknak a személyeknek az összessége, akikkel a gondozottak kapcsolatba kerülnek. Az egészségügy felől érkező elvárások, tanácsok, illetve az orvosi gyógyító munkában megfogalmazódó utasítások elfogadásának nemcsak a páciens, hanem a hivatását gyakorló szakember maga is lehet akadálya. Nem feladatunk, hogy a roma nők kétféle nézőpontból rekonstruált képéhez hasonlóan, interjúalanyaink segítségével, az egészségügy témánkban érintett képviselőiről megpróbáljunk valamiféle összképet felvázolni. De fontosnak látszik, hogy beszélgetőpartnereinknek a – hol konkrét esetekre vonatkozó, hol általánosítva megfogalmazott – tapasztalatait is megvizsgáljuk.

A tanácsadás, a felvilágosító munka, illetve az orvosi előírások, utasítások elfogadásának feltétele, hogy a páciens megértse a neki szóló, az érdekében megfogalmazott útmutatást. A beszédmód, viselkedés, modellnyújtás (például csecsemővel való foglalkozás tanítása) megfelelő megválasztása, a befogadóhoz való alkalmazkodás olyan stratégia, amelyet a szolgáltatást igénybe vevők általában honorálnak. A mindennapi tapasztalat alapján jól ismert az a gyakorlat, hogy a gyógyító szakma hierarchikus elrendezésében minél feljebb áll valaki a beosztása, a képzettsége szempontjából, annál inkább őrzi tudásának privilégiumát, annál kevésbé avatja be pácienseit döntéseinek összetevőibe.

A mintánkban megszólaltatott roma fiatalasszonyok alátámasztani látszanak ezt a közhelyet. A védőnők, akik mindennapos és életközeli kapcsolatban végzik klienseik körében a munkájukat, általában valóban közel álltak vála-

szolóinkhoz, csak ritka kivételként fordult elő velük kapcsolatos negatív élmény. Általában érthetőnek és elfogadhatónak tartották a védőnőktől érkező tanácsokat, még ha olykor, bizonyos területeken (különösen a szoptatás-táplálás terén) ezek a tanácsok össze is ütköztek a családokban hagyományosan meglévő szokásokkal.

A szülés kórházi élményéhez hozzátartozik a kórházi személyzet páciensekkel kapcsolatos magatartása, viselkedése, sőt, magának az egészségügyi személynek a jelleme, karaktervonásai is nyomot hagynak a kórházi tartózkodás amúgy is elidegenedett és feszélyező légkörében tartózkodó beteg emlékeiben. Vissza-visszatérő motívum, hogy a szülés alkalmával a rideg, durva vagy szórakozott, oda nem figyelő orvossal szemben a *szüléssznő* volt az, aki empátiát érzett a vajúdo-szülő asszony iránt.

Az orvossal kapcsolatos konfliktusok egy része az interjúkban úgy fogalmazódott meg, hogy a roma fiatalasszony másfajta odafigyelést, tájékoztatást, bánásmódot várt volna el, mint amit adott esetben kapott. Ismerve a magyar kórházi nagyüzem munkamódját, arra gyanakodhatunk, hogy egyes esetekben az orvos páciense által nehezményezett magatartásának szakmai okai lehetnek, és nem az orvos nemtörődömségével függnek össze, mégis tipikus félreértésekhez vezethetnek, máskor inkább arra gyanakodhatunk, hogy az orvos nem eléggé körültekintő betege állapotának megítélésében. *„Először bevitték Sz-ra, K. doktor úr megvizsgált. Én mondtam, hogy él a gyerek, mert érzem, hogy mozog. Elkezd veszekedni velem, hogy az a gyerek már nem él, nem mozog, csak úgy lökődik bennem. És ráírta a papírra, hogy a gyerek nem él, hanem meghalt. Ny-re küldött be. Amikor bevitt a mentő, egy aranyos kis doktornő jött oda hozzám, az vett fel. Mondtam, hogy K. mit mondott. Bevitt a szülőszobára, rámtették ezt, amivel a szívet mérik, mondta, hogy a K-nak nem szülésszornak kéne menni, hanem állatorvosnak. Ez a gyerek él, nincs semmi baj. Koraszülés lesz.”*

Megkerülhetetlen téma az egészségügyben dolgozók, orvosok, kórházi alkalmazottak megítélésekor a *paraszolvencia* kérdése. A szülészet-nőgyógyászat amúgy is olyan kitüntetett területe az orvosi-gyógyító munkának a köz-megítélés – és a mindennapi gyakorlat – szerint, ahol a leggyakrabban fordul elő, a leginkább elvárt az orvosi közreműködés „megfizetése”. A „fogadott” orvos szüléskor szinte kötelező, és a megfelelő borítékok átnyújtása még nem választott szülésszornos esetén is szokásos gesztus. Ugyanígy szokás fizetni a nőgyógyásznak a terhesgondozás során, és szintén elvárt a házhoz kihívott gyermekorvos-családorvos megfizetése. Egy olyan populáció esetén, amely – akárcsak az általunk vett mintában is – többnyire segélyekből, alkalmi munkákból vagy a munkamegosztási hierarchia legalsó szegmenseiben szerzett jövedelméből él, ahol a nagy család, magas gyermekszám jellemző, és emiatt az egészségügy érintett területeivel intenzív kapcsolat alakul ki, a *paraszolvencia* kérdése egyike a legsúlyosabb, leginkább húsba vágó kérdéseknek. Másrészt pedig a „megfizetett orvos” kérdése a cigány kliensek esetében szorosan összefügg a roma etnikum kisebbségi helyzetével, az általuk tapasztalt előítéletekkel, diszkrimináció kiküszöbölésének eszközét látván a *paraszolvencia* nyújtásában.

Talán nem meglepő, hogy a *paraszolvencia* kérdése csak a roma alanya-

inkkal folytatott beszélgetésekben merült fel, az egészségügy képviselői egyszer sem említették, hogy gyógyító-gondozó munkájukban a kliensektől kapott pénz bármiféle szerepet játszott volna. Akár igaz, akár nem, amit a pénz szerepéről roma válaszolóink feltételeznek, fontos adalék az egészségügy illetékesei által képviselt szakértelem és értékrendszer hitelességének és elfogadhatóságának megítélésében interjúalanyaink ezzel kapcsolatos tapasztalata. *„A legelsőnél egyáltalán nem foglalkozott velem az orvos, nem segített, hanem a szülésznő volt, aki segített. ... azt akarta, hogy minél gyorsabban túlessünk rajta, minél hamarabb jöjjön a baba. Én már nagyon nem bírtam. Toltam, de az orvos nem segített. Mikor megszülettem, odajött az orvos, és mutatta a zsebét. Nem szólt semmit, csak tágította a zsebét. Mondtam neki, doktor úr, ha lenne, még akkor sem adnák. Nem szólt semmit, de azóta nem is nagyon foglalkozott velem.”*

De a roma kliensekre vonatkozó előítéletesség nemcsak a paraszolvencia vonatkozásában merült fel. Válaszolóink közül többen is úgy hoztak fel példát az előítéletesség megnyilvánulására, hogy tapasztalatukat nem sértett alanyként, hanem megfigyelőként szerezték, mintegy azonosulva etnikumuk más tagjaival, ezáltal magukra vonatkoztatva az egészségügyi személyek diszkriminatív viselkedését: *„Én mikor bementem, szólt nekem egy főnővér, hogy nem igaz, hogy cigányokhoz tartozok. Kérdeztem, hogy miért mondja? Mert ez a kisbaba tiszta, és az anyuka másképp néz ki. És ezzel engem megsértett, fájt nekem, hogy a másikat lenézte. Nem azért hozzák ide a babájukat, hogy tiszta vagy sem. Adhatnának magukra, mert a víz az ingyen van. Én ebben igazat adok, de azt mondja a főnővér, hogy minden gyerek után kezet mosnak. Mondom, azért meg lehet vizsgálni azt a gyereket. ... Idegesített, hogy a másikkal hogy viselkedett. ... A gyerek kékiült, levegőt nem kapott, de nem az volt az első, hogy megvizsgálja a gyereket, hanem azt mondta, hogy milyen koszos, piszkos, ez a vizet nem ismeri. Azt mondja, nem veszem be a kórházba, hiába beteg, mert itt akarják állandósítani. Mondom, mi az, hogy állandósítani? Azt mondja, bent akarják hagyni a gyereket. Én mondtam neki, ide figyeljen, cigányok között is nagyon nagy különbség van. Ugyanúgy van a magyarok között is. Nem kell minket összekeverni a telepi cigányokkal. Mi annál jobban szeretjük a gyerekiünket, mint hogy itt bent hagyjuk őket. ... Mondtam, lehet, hogy van olyan cigány, aki menekül a gyerekeitől, de én az életemet áldoznám azért, hogy a fiamnak még csak a körme se fájjon. A cigányok még egy állatot is sajnálnak, ha beteg, nem-hogy a saját gyerekiüket. Erre azt mondja, hogy jó, ne haragudjon, összekevertem magukat.”*

Összegzés

Amikor a kutatás fő kérdéseit megfogalmaztuk, tisztában voltunk azzal, hogy az adott kis, nem reprezentatív mintán és az általunk választott módszerrel csupán az egészségügy és a romák találkozásának egy lehetséges területéről szóló láttelepet készíthetünk, amely talán alkalmas arra, hogy bizonyos következtetéseket levonhassunk és néhány javaslatot megfogalmazzunk.

Két oldal beszélt ugyanarról a témáról – a cigány nők termékenységi gyakorlatáról, a terhesség, a szülés, a kisgyermek gondozása során igénybe vett egészségügyi ellátás tapasztalatairól. Egyfelől egy-egy adott körzethez tartozó védőnő, gyermekorvos, családorvos, illetve a területet ellátó kórházban dolgozó szülész-nőgyógyász és szülésznő hús fős mintája, másfelől a körzetben élő fiatal, terhes vagy kisgyermekes roma asszonyok nyolcvan fős – etnikai háttere szerint négy alcsoportra bomló – mintája. A téma pedig: milyen kapcsolat alakul ki e két oldal között, mennyire képes gyógyító-megelőző-felvilágosító munkáját végezni az egészségügyi hatóság roma kliensei körében.

A kutatásban az interjúmódszert használtuk, azt remélve, hogy a személyes és mindkét oldal esetében megértő beszélgetés többet árul el a két oldal közötti kapcsolat lényegéről, mint a kérdőívre vagy statisztikai adatokra, dokumentumok alapján nyerhető információkra alapozó kutatás. Az interjúk elemzése elsősorban azt a benyomásunkat erősített meg, hogy *a két fél két külön világ. Mintha az azonos eseményekre, élményekre vonatkozó, kétfajta narráció nem ugyanabban az univerzumban zajlana, nem ugyanarról a tartalomról szólna.*

Az egészségügyi interjúk alapján egy olyan populáció elnagyolt képe rajzolódik ki, amely a többségi társadalomtól elsősorban abban tér el, hogy a civilizációnak egy másik állomásán található, valahol félúton a „természeti nép”, a „vadember” és a „kultúrember” állapota között. Másfelől viszont a roma-interjúk arról győzték meg bennünket, hogy a válaszolóinkból összeálló minta sokszínű, vegyes, de valójában legtöbb vonásában ugyanolyan, mint bármely, Magyarországon felkeresett, hasonló korú, iskolázottságú, családi állapotú nők csoportja lenne. Nyomát nem találtuk az ösztönös, csak biológiai funkcióit beteljesítő, kontrollálatlan és korlátozhatatlan, archaikus vonásokat magukon viselő „vadembereknek”, legfeljebb a szűkebb, tradicionális közösség és a tágabb, többségi társadalom kulturális hatásai közötti feszültségek között esetenként vergődő, de többnyire jól alkalmazkodó nőket-családokat láttunk. Mindamelllett érzékelhettük, hogy az egészségügyi illetékesek – azaz a többségi társadalom szakértelemmel és hatalommal felruházott képviselői – által vallott „vadember”, „természeti nép”-mítosz hogyan befolyásolja roma klienseikhez fűződő viszonyukat, illetve azt is, hogyan tükröződik mindez a roma asszonyok önképében.

Egy másik, az egészségügyiekkel készült interjúk többségében jelenlévő vonulat a cigányok tájékozatlansága, tudatlansága, a korszerű családtervezésre való képtelensége. Ha ezzel az állítással szembehelyezzük a roma nőkkel készült interjúkban tapasztalt tényeket, úgy tűnik, ez a megállapítás csak részben igaz. Valóban találkoztunk tervezetlenséggel és a tudatlanságból eredő kiszolgáltatottsággal is, de az esetek többségében azt tapasztaltuk, hogy a többségitől eltérő családminták, termékenységi szokások nem a véletlen, a tudatlanság, hanem a saját közösségben őrzött tradíciók követése révén alakultak ki.

Egy harmadik, mindkét oldalon – de más-más felhanggal, értelmezéssel – felmerült eleme az egészségügyi hatóság–roma kliens viszonynak a többségi–kisebbségi csoport talaján termő *előítéletesség*. A többségi társadalmat

képviselő interjúalanyaink közül csak néhányan utaltak explicit formában a körükben – és a magyar társadalom egészében – jelenlévő előítéletekre mint a cigány kliensekkel való kapcsolattartást is befolyásoló tényezőre, többnyire a romák jellemzőjének ítélték az előítéletre való hivatkozást, mintegy a többséggel szembeni agressziót és hamis, felfokozott öntudatot látva e karaktervonásban. Ugyanakkor a csak a szövegekben megbúvó, implicit utalások alapján úgy éreztük, hogy ennek a csoportnak a roma-képe az ösztön-én típusú előítéletek sajátos megnyilvánulása, amely többek között éppen a „vadember” mítosz fenntartásában testesül meg. Cigány válaszolóinkkal készült beszélgetéseink viszont arról győzték meg, hogy az egészségügyiekkel való kapcsolatukban mindennapi tapasztalat, hogy a cigányokat általánosságban ítélik meg, függetlenül a személy tényleges viselkedésétől, problémájától. Úgy látjuk, hogy az előítéletek torzító prizma a tényleges gyógyító-gondozó munkának is gyakran az akadálya lehetett.

További tanulságnak tűnik, *hogy sem az egyik, sem a másik oldalon nem beszélhetünk homogén csoportról*. Az egészségügyiek kis mintája is alkalmas volt arra, hogy jól példázza, minél közelebb áll, minél gyakoribb kapcsolatba kerül az egészségügyi ellátó rendszer képviselője roma klienseivel, annál inkább személyhez szóló, torzításmentes képet alkot róluk, annál adekvátabb a vele kapcsolatos viselkedés- és beszédmódja. Minél ritkábban, a többségi társadalom tagjaiból érkező pácienseihez képest minél kisebb arányban találkozunk velük, annál elnagyoltabb, előítéletesebb, mítoszokkal telibb a romáról mint a Másikról alkotott képe, és ennek megfelelően, annál kevésbé adekvát, a kliens elvárásához igazodó, a hozzá fűződő viszonya. Így a védőnők általában, a család- és gyermekorvosok már kisebb mértékben, de még érzékelhetően nem egy általános Másikról, hanem saját klientúrájukról tettek megállapításokat, a kórházakban dolgozó orvosok-szülésznők viszont hajlamosabbak voltak egy előzetesen konstruált roma-kép fénytörésén keresztül beszámolni tapasztalataikról.

A másik oldal heterogenitása mintavételünk tudatos választásából következik. A három homogén háttérrel rendelkező közösség – oláh cigányok, beások, romungrók csoportja – és a negyedik vegyes, budapesti minta alkalmas teremtett számunkra arra, hogy a tradicionális, közösségi hatások különbözőségét, illetve e hatások különböző mértékét is számításba vegyük, amikor a roma nők és az egészségügy kapcsolatát tanulmányozzuk. Az egészségügyiek által konstruált, egységes roma-képhez képest négy nagymértékben eltérő csoportot találtunk a párválasztási, házassági, termékenységi szokások, családtervezés, gyermekvállalás és gyermekgondozás terén, a tudatosság-tudatlanság, illetve tradicionális-modernitás szempontjából. *A csoportok különbözősége és a velük szemben alkalmazott bánásmód-hasonlósága arra figyelmeztet bennünket, hogy az univerzális-racionális szakértői felfogás és a cigányokat egységesként látó, gyakran előítéletes megközelítés együtt az esetek nagy részében inadekvát kommunikációt eredményez.*

Végül egy további szempontot is érdemes figyelembe vennünk. Az egészségügyi hatóság-roma kliens viszonyban természetesen elsősorban a romáról kialakított kétféle kép (az egészségügyiek által konstruált roma-kép és a cigány csoportok tagjainak önmagáról kialakított képe) összevetésére volt

szükség, tekintettel arra, hogy az adekvát kommunikáció, beavatkozás, tanácsadás, gyógyító munka akkor lehetséges, ha ez a két kép nagyjából fedi egymást, tehát ha olyannak ismeri a beavatkozni, gyógyítani, tanácsot adni kívánó szakember a klienseit, mint amilyenek azok ténylegesen. Nem volt célunk viszont másfelől a romák „orvos-képét”, az egészségügy illetékeséről kialakított reprezentációját vizsgálni, hiszen roma interjúalanyainkkal elsősorban saját konkrét tapasztalatainkról beszélgettünk, nem kívántuk tőlük, hogy az egészségügy egésze működésének megítélésébe illesszék személyes találkozásait a gyógyító munka képviselőivel. Az interjúkban felidézett jó néhány konkrét élmény azonban rávilágított arra, hogy az egészségügyi hatóság felől érkező tanácsok, utasítások betartásának-elfogadásának akadályozó tényezője lehet, és esetleg az orvosi-egészségügyi gárda egészének hiteltelenségéhez vezethet, hogy egy-egy képviselőjük a klienseik szerint negatív deviáns tulajdonságokkal rendelkezik, s elítélhető a viselkedése. A részeg, durva, hanyag, nemtörődöm, betegére csak pénzért odafigyelő orvos veszélyes általánosításhoz, az orvosi-szakértelmi tekintély megcsorbulásához vezethet.

JEGYZETEK

- 1 A kutatás a Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségi Hivatal felkérésére készült 1997-ben.
- 2 Lásd például a *Magyar Tudomány* 1997/6-os száma: A legnagyobb kisebbség, Tanulmányok a cigányokról, valamint: Csongor Anna–Szuhaý Péter (1992): Cigánykultúra, cigánykutatások, *BUKSZ*, 232–245. o. Havas Gábor–Kemény István (1995): A magyarországi romákról, *Szociológiai Szemle*, 3–20. o. Kertesi Gábor (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon, *Közgazdasági Szemle*, 42. évfolyam, 30–65. o. Réger Zita (1984): A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai – Álláspontok és viták, *Szociálpolitikai Értesítő*, 2. 140–173. o.
- 3 Szuhaý Péter (1997): Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják, *Magyar Tudomány*, 6. sz. 656–674. o.
- 4 Mead, G. H. (1973): A pszichikum, az én és a társadalom, Budapest, Gondolat
- 5 Moscovici, S. (1976): La psychoanalyse, son image et son public, Paris, PUF, illetve Moscovici, S. (1984): The phenomenon of social representations (in: Farr, R. M. and Moscovici, S. (eds.) *Social Representations*, Cambridge University Press.
- 6 Bettelheim, B.–Janowitz, M. (1950): The Dynamics of Prejudice. A Psychological and Sociological Study of Veterans. New York, Harper.
- 7 Ahol másként nem tüntettük fel, a számok átlagokat jelentenek.
- 8 Neményi Mária (1991): Anyává válás. In: Terhesség–szülés–születés II. MTA Szociológiai Intézet, Budapest.

DIÓSI PÁL

A magyar fiatalok külföldi tanulási és munkavállalási szándékai, illetve tapasztalatai

Tanulmányomban a Bar Kochba Intézet „Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében” című kutatása során szerzett tapasztalatok egy részét ismertetem. Az 1995 áprilisában végzett terepmunka során a 15–20 év közötti magyar fiatalokat egy 800 személyes, életkor, nem, településjelleg és aktivitás szerint reprezentatív mintán kérdeztük. Ezt három, egyenként 100 személyes speciális almintá egészítette ki, amelyben 15–18 év közötti fiatalokat kérdeztünk vegyes nemzetiségi és zsidó középiskolák tanulói közül, illetve ugyanilyen korú roma fiatalokból.

Kollégáim, Barcy Magdolna és Rudas János a fiataloknak a zsidóságról, a cigányságról és a hétköznapi másságról alkotott véleményeit, idevágó előítéleteit vizsgálták. Az én feladatom az volt, hogy az egyszerűség kedvéért migrációs blokknak nevezett altémát gondoljam.

A külföldi tanulás, illetve munkavállalás révén kialakuló, kifelé irányuló szituatív migrációs tapasztalatok létét, a kérdezettek ilyen törekvéseit, elképzeléseit, az így létrejövő mássághoz kapcsolódó ítéleteit vizsgáltuk.

A Magyarországra irányuló migráció négy, karakteresen eltérő változata kapcsán az „idegenek” feltűnésének érzékelésével és azokkal az ítéletekkel is foglalkoztunk, amelyek a külföldi turisták, diákok, munkavállalók és menekültek ittlétéhez kapcsolódnak. Mindezek olyan helyzetek, amelyekben – ha ideiglenesen is – hol a kérdezettek kerülnek a „más” helyzetébe, hol ők tekinthetik „másnak” a Magyarországra érkezetteket. A másság ilyen megközelítésű vizsgálatát azért tartottuk indokoltnak, mert a nyolcvanas évek végétől kezdve a korábbiaktól eltérő módon vetődik fel a külföldi tanulás–munkavállalás lehetősége, illetve kényszere, és sok szempontból megváltozott a hozzánk ideiglenesen vagy véglegesen külföldről érkezők száma, szándéka és helyzete is.

A kifelé irányuló migráció kapcsán a szándékokat, a saját élmény létét és az ilyen helyzetet átélőkről kialakított benyomásokat vizsgáltuk. A befelé irányuló migráció esetében pedig az érdekelt minket, hogy változónak érzékelik-e az ily módon ideérkezők számát, mennyire tartják előnyösnek–hátrányosnak Magyarország számára azt, amit érzékelnek. A munkacsoport meg-

rendelésének megfelelően, dolgozatomban kizárólag a külföldi tanulásra, a munkavállalásra vonatkozó eredményeink egy részére szorítkozom.

A 800 személyes, reprezentatív főmintában a külföldi tanulás, illetve munkavállalás hozzávetőleg azonos arányban mozgatta meg a megkérdezettek fantáziáját, és közel egyforma mértékben volt alkalmuk e helyzetek kipróbálására is.

A megkérdezett fiatalok domináns többsége (52 százalék) állította, hogy már gondolt arra: tanulmányait külföldi iskolában kéne folytatnia, de eddig nem volt lehetősége ennek az ötletnek a megvalósítására. Mindössze 3 százalék számára nyílt mód a külföldön folytatott tanulmányokra, amit méltán nevezhetünk elhanyagolható aránynak. A reprezentatív főminta második domináns csoportja (41 százalék) a felvétel időpontjáig egyáltalán nem gondolt külföldi tanulásra és 4 százalék nem tudott, nem akart a kérdésre válaszolni.

A külföldi munkavállalás ötlete alig valamivel több (55 százalék) fiatal gondolataiban merült fel úgy, hogy az elképzelés megvalósítására nem találtak lehetőséget. A külföldi iskolai tapasztalatokkal rendelkező, igen szűk körből alig tér el a kinti munkavégzést kipróbálók (4 százalék) súlya. A domináns csoport mögött ismét második helyen (38 százalék) találjuk azokat, akik még az ötlettel sem játszottak, a fantázia szintjén sem érintette őket a külföldi munkavállalás lehetősége. A válaszképtelenek aránya ez esetben 3 százalék volt.

Ezek az arányok a nemek és az életkor szerint mindössze 5–10 százalékban különböznek. A nők és az idősebbek gyakrabban állították, hogy felmerült már bennük a külföldi tanulás ötlete, ennek megfelelően valamivel gyakrabban (23 százalék) valóra is váltották elképzelésüket. A forrástáblázathoz $p < 0.0005$, illetve 0.002 értékek tartoznak, tehát igen erősen, illetve erősen szignifikáns adatokról van szó. A külföldi munkavállalás kapcsán hasonló eltéréseket láttunk, azzal a különbséggel, hogy erről a férfiak fantáziáltak többet, bár csak 1 százalékkal többen vállaltak munkát külföldön. Az életkor ezeket a válaszokat inkább széthúzza, mint a külföldi tanulásra vonatkozókat. Az eltérés 13 százalék a fantázia és 7 százalék a gyakorlat esetében. Ezek az adatok a nemek szerint nem szignifikánsak, az életkor mentén viszont ($p < 0.0001$) igen erősen szignifikánsak.

A gazdasági aktivitás mentén ismét 10 százalék körüli eltéréseket láttunk, a tanulók gyakrabban gondoltak külföldi tanulásra, mint a dolgozók, illetve a munkanélküliek, a dolgozók körében többször felmerült a kinti munkavállalás ötlete, mint a tanulók, munkanélküliek között. A külföldi tanulás mindhárom alcsoportban 23 százalék számára vált realitássá, míg a kinti munkavégzés a tanulóktól a munkanélküliek felé haladva 3 – 5 – 7 százalék részére jelentett valódi tapasztalatot. A forrástáblázat adataihoz $p < 0.0001$, illetve 0.01 értékek tartoznak, amelyek igen erős, illetve erős szignifikanciát jeleznek. Azt kell mondanunk, hogy az iskoláikat befejezettnek tekintők inkább a kinti munkavállalás ötletével kacérkodnak, a még tanulósorban levő fiatalok fantáziáját viszont a külföldi tanulás mozgatja meg. Azt magától értetődőnek tekinthetjük, hogy a tényleges munkavállalás arányai a tanulóktól eltávolodva növekszenek, és a munkanélküliek magasabb arányú kinti munkavállalását

is „természetesnek” tartjuk. Legalábbis abban az értelemben, hogy aki itthon nem talál munkát, az Magyarországon kívül kísérletezik.

A fantázia és a gyakorlat közötti jelentős arányeltérések, illetve a minden metszetben e két válasz közötti „nem gondolt rá” szubdomináns válaszok gyakori előfordulása arra utalnak, hogy amikor a válaszokban a külföldi tanulás-munkavállalás gondolatával találkozunk, akkor – legalább a válaszok egy részében – pillanatnyi ötletekkel, az eltérő motivációjú válaszadási késztetések hatásával, együttvéve: kevésbé végiggondolt elképzelésekkel van dolgunk. Emiatt úgy gondoljuk, hogy az eddigi eredményeket érdemes kritikusan kezelni és megnézni, vannak-e ennél megbízhatóbb adataink.

Álláspontunk szerint azok a válaszok, amelyekben a külföldi tanulás-munkavállalás kíváncsúnak tartott célországát is képesek voltak megnevezni, jobban eligazítanak a fiatalok elképzeléseiről, mint amelyekről kiderült, hogy nincs mögöttük még rögtönzés szintű képzet sem a tanulásra, munkavállalásra alkalmas országról. Ebből a megfontolásból indultunk ki, amikor az alapkérdés válaszainál összetettebb módon (a „gondolt rá” választ két kategóriára bontva) az eddigi négy helyett öt kategóriával írjuk le a fiatalok külföldi tanuláshoz-munkavállaláshoz való viszonyát.

A tanulás és a munkavállalás kapcsán megismert adatokat az egybevetethetőség kedvéért érdemes párhuzamosan szerkesztett, rendezett sorban bemutatnunk:

A külföldi tanuláshoz, illetve munkavállaláshoz való viszony
(%, N = 800)

	<i>tanulás</i>	<i>munkavállalás</i>
nem gondolt rá	41	38
gondolt rá, célországgal	32	32
„csak úgy” gondolt rá	20	23
volt is ilyen céllal külföldön	3	4
nem tudja, nem válaszol	4	3

A domináns csoportot mindkét esetben azok alkotják, akiknél fel sem merült a kinti tanulás-munkavállalás ötlete. E mögött vélhetően az ötletek-vágyak öncenzúrázása húzódik meg, még a gondolatot is távol tartják maguktól. Ehhez közeleink látom az ötlettel eljátszó és a célország kigondolásáig eljutók távolságának tartalmát is. Sokan annyira esélytelennek látják ötletük megvalósítását, hogy a célországról nem is gondolkoznak, megkímélik magukat a gondolat „felesleges” kiszínezésétől, ezért el sem jutnak egy kíváncsúnak-alkalmasnak tartott ország kiválasztásáig. Ha figyelembe vesszük a tanulni, illetve dolgozni külföldre tényleg eljutók alacsony arányát, akkor azt kell mondjuk, hogy a most látott öncenzúrárt a realitások működtetik, hiszen valóban igen kevesek válhatták valóra ilyen vágyaikat.

A célországhoz kötött elképzeléseket és a megvalósult terveket együtt szemlélve megállapíthatjuk, hogy a reprezentatív főmintában a külföldi tanulás szándéka több-kevesebb határozottsággal a kérdezettek 35 százalékát jellemzi, közülük azonban csak 3 százaléknak sikerült megvalósítania elképzeléseit.

Ugyanezzel a közelítéssel a külföldi munkavállalásról elmondható, hogy lényegében azonos arányokat ismertünk meg. A főmintában kérdezettek közül *külföldi munkavállalásra figyelmet érdemlő komolysággal 36 százalék gondolt, viszont mindössze 4 százalék válthatta valóra terveit.*

Mielőtt a célországokra vonatkozó elképzeléseket áttekintenénk, szükségesnek látjuk a fenti, reprezentatív adatok kiegészítését. A hagyományos demográfiai változók (nem, életkor, lakóhely) mentén képzett csoportokban ezek az arányok igen kevésbé térnek el egymástól. Részletező bemutatásukat feleslegesnek tartjuk, elsősorban azért, mert más – a kutatás mintaszervezési módjából következő – csoporttagolás mellett jelentősebb differenciákat találtunk. Mint a dolgozat bevezetőjében jeleztem, felvételünk a reprezentatív főminta mellett három, egyenként 100–100 személyes speciális almintát is érintett. Ennek köszönhetően a magyar fiatalokat reprezentáló adatokon túl, módunk van olyan összehasonlításra is, amelyben a reprezentatív adatok mellett a magyarországi etnikai kisebbségekhez tartozó fiatalokra jellemző szándékokat, tapasztalatokat is figyelembe vehetjük.

Ezekben az összevetésekben elkülönített adatok állnak rendelkezésünkre a vitán felül legnagyobb hazai kisebbséghez: a roma közösséghez tartozó fiatalokról, s egy vegyes nemzetiségi csoportról és a lényegében Budapestre koncentrálódó magyarországi zsidóság középiskolás korú fiataljairól. Az e körökből és a főmintából származó eredmények egybevetése fontos kiegészítő információ lehet a megrendelő számára. A teljes táblázatok bemutatása helyett beérjük három legfontosabb oszlop: a „nem gondolt rá”, a „gondolt rá, célországgal” és a „tanult-dolgozott külföldön” tartalmúak kiemelésével.

A külföldi tanuláshoz való viszony, alminták szerint
(%, N = 100, 100, 100, illetve 800)*

	<i>nem gondolt rá</i>	<i>gondolt rá, célországgal</i>	<i>tanult külföldön</i>
zsidó iskolák	9	39	36
vegyes nemzetiségi iskolák	23	48	5
cigány szervezetek tagjai	59	27	6
főminta	41	32	4

* Táblázatunknak nincs összesen oszlopa, mert a forrástáblázat két oszlopát a kiemelés kedvéért elhagytuk.

A kutatás négy almintájában kapott válaszok együttes áttekintése nyomán elsőként azt kell kiemelnünk, hogy *az idegenben folytatható tanulmányok a zsidó gimnáziumok tanulói számára reális vágyak*, a többieknek szinte semmi lehetőségük nincs erre. *Egyetlen olyan réteget* találtunk a felvételenben kérdezett 1100 fiatal körében, amelyben a megkérdezettek *szülei* nemcsak belátják a külföldi tanulás előnyeit, hanem *rendelkeznek is az e döntéshez szükséges információkkal*, és a döntés végrehajtásához képesek a szükséges anyagi fedezet előteremtésére is.

A főminta kapcsán már jellemeztük a célország konkrét megfogalmazásának hiányában tetten érhető *öncenzúrázás* jelenségét. A fenti adatokból

átláthatóvá vált, hogy a kérdezettek egy rétegében ennél keményebb módon is működik az öncenzúra. Két almintában azok képezték a domináns válasz-csoportot, akik a célsország meghatározásával gondoltak a külföldi tanulásra, a cigány almintá 59 százalékában viszont fel sem merült ez a gondolat. Ez annak ellenére van így, hogy túlnyomó többségük (83 százalék) a kérdezés időpontjában iskolai tanuló volt. Ez még a 69 százalékban tanulókból álló főminta mögött is elmarad, hiszen körükből „csak” 41 százalék állította, hogy nem is gondolt idegenben folytatható tanulmányokra. A forrástáblázat adataihoz $\chi^2 = 210.71817$ és $p < 0.001$ értékek tartoznak, amelyek igen erős szignifikanciát jeleznek.

Ha a főmintánál követett módon összegezzük a most látottakat, akkor azt kell kiemelnünk, hogy a külföldi tanulásról megalapozott elképzeléssel a zsidó iskolák diákjainak 75 százaléka rendelkezik, és közülük 36 százalék már tanult külföldön, a vegyes nemzetiségi iskolákban 53 százalék a komoly szándékúak aránya és körükből 5 százalék jutott el külföldi iskolákba, a roma fiataloknak viszont mindössze 33 százaléka jutott el a határozott elképzelésekig és 6 százalék tanult is külföldön.

A zsidó, illetve a vegyes nemzetiségi iskolák diákjait a roma almintától, illetve a főmintától egyaránt megkülönbözteti a külföldi tanulásra való beállítódás magas aránya, a megvalósítás eszközei azonban számottevő arányban csak a zsidó iskolák tanulói számára adottak. A roma szervezetekhez tartozó fiatalok és a főminta közös jellemzője a körülírt elképzelések szerény aránya és ezzel együtt a vágyak nagyfokú öncenzúrázása. A roma fiatalok kiugróan magas arányú önkorlátozásához azt kell hozzáfűznünk, hogy ez egyben nagyfokú realitásérzéküket is jelzi.

A külföldi munkavállaláshoz kapcsolódó körvonalazott elképzelések és saját élmények egészen más adatprofilt eredményeztek.

A külföldi munkavállaláshoz való viszony, alminták szerint

(%, N = 100, 100, 100, illetve 800)*

	<i>nem gondolt rá</i>	<i>gondolt rá, célszággal</i>	<i>dolgozott külföldön</i>
zsidó iskolák	47	27	6
vegyes nemzetiségi iskolák	41	33	–
cigány szervezetek tagjai	35	41	10
főminta	38	32	3

* Táblázatunknak nincsen összesen oszlopa, mert a forrástáblázat két oszlopát a kiemelés kedvéért elhagytuk.

Adataink azt jelzik, hogy a kérdezettek négy csoportja közül a főminta és a vegyes nemzetiségi iskolák diákjai számára megközelítően azonos az idegenben vállalható munka vonzereje, és az ilyen elképzelések realitásértéke is. A széli helyzetekben a zsidó iskolák tanulóit és a roma szervezetekhez kötődő fiatalokat találtuk. A roma fiatalok körében a legmagasabb a határozottnak tekinthető szándékok és a megvalósult külföldi munkavégzés aránya. A zsidó iskolák diákjai viszont annak ellenére gondolnak ritkábban min-

den más csoportnál a kinti munkavégzésre, hogy a négy csoportból a legtöbb tapasztalatot felmutató cigány fiatalok után itt találtuk a második „legmagasabb” arányú saját élményt. *Úgy gondoljuk, a zsidó iskolák tanulóit feltehetően nem a pénzkereset lehetősége motiválja. Sokkal valószínűbbnek tartjuk a tapasztalatszerzésre, a világlátásra irányuló elképzeléseket, amelyek megvalósulása a körükben gyakori külföldi tanuláshoz közeli funkciókat hordoz.* Ez persze hipotézis, amelynek tarthatóságáról, illetve elvetendőségéről jelen kutatás alapján keveset mondhatunk. Legfeljebb azt, hogy a szintén tanulókból álló, vegyes nemzetiségi almintából eddig senki sem dolgozott külföldön, ellentétben a zsidó iskolák diákjaival. Ez közvetve arra utal, hogy a két diák almintá számára más értelme van a külföldi munkavállalásnak. A forrástáblázat adataihoz $\chi^2 = 33.34866$ és $p < 0.001$ értékek tartoznak, amelyek igen erős szignifikanciát jeleznek.

Az összegzés eddigi eljárását követve azt kell hangsúlyoznunk, hogy a külföldi munkavállalásról körülírt terveket a roma kérdezettek 51 százalékánál találtunk és körükből 10 százalék dolgozott is külföldön. A vegyes nemzetiségi iskolák tanulóinak 33 százaléka a célszág megjelöléséig határozott elképzeléseket mondott, de közülük senki sem dolgozott külföldön.

A két adategyüttes átfogóan szemlélve azt mutatja, hogy a sokban hasonló trendektől leginkább azok a megkérdezettek térnek el, *akik egy-egy markáns etnikai-vallási csoporthoz tartoznak. Olyanokhoz, amelyeket vagy a hazai gondolkodás különít el élesen, vagy saját elkülönülésüket a kiválasztottság tudatával önmaguk is több-kevesebb határozottsággal vállalják.* Mindenesetre a hagyományos „kemény változók” hatását messze felülmúlják az alminták mentén tapasztalt eltérések.

A kinti tanulás, illetve munkavállalás két sajátos vonzatát, a célszágot és az azonnali hazatérés vs. rövidebb-hosszabb külföldi letelepedés közötti döntést a megkérdezettek két alcsoportjában kérdezhettük. A tényekről azt a szűk kört faggathattuk, akik már szereztek saját tapasztalatot, az elképzelésekről pedig azokat, akik legalább a külföldi tanulás, illetve munkavállalás ötletéig eljutottak. Annak érdekében, hogy az összes kérdézt látásmódjába is betekinthessünk, ez utóbbi kérdést nemcsak a megkérdezett személyes döntéséről szerepeltettük, hanem a kint tanuló-dolgozók többségéről kialakított elképzelések mentén is megfogalmaztuk. Adataink arra utalnak, hogy a fantáziák mentén megfogalmazott válaszok közelebb állnak a többségről feltételezett magatartáshoz, mint a saját élménnyel rendelkezők reális gyakorlatához. De ez egy későbbi, a célszágokat követő történet.

A reprezentatív főmintában a saját külföldi tanulás-munkavállalás élményével rendelkezők igen alacsony elemszáma (24, illetve 30 személy) a célszágok elkülönített áttekintését teljesen esetlegessé tenné. Emiatt indokoltnak tartjuk, hogy ezt csak azok körében tegyük meg, akik valóban végig-gondolták, hogy hol lenne a legjobb tanulniuk, dolgozniuk. A megkérdezettek álláspontját e két kérdésben az alábbi rendezett sorok foglalják össze:

A célországok sorrendje a fantázia szintjén
(%, N = 256, illetve 260)

külföldi tanulás	%	külföldi munkavállalás	%
USA	27	Németország	46
Németország	25	Anglia	12
Anglia	25	Ausztria	11
Franciaország	4	USA	10
Ausztria	3	Franciaország	2
Olaszország	2	Olaszország	2
Ausztrália	2	Ausztrália	2
Japán	1	Kanada	1
Nyugat-Európa más országai együtt	6	Nyugat-Európa más országai együtt	7
Európa más országai együtt	4	Európa más országai együtt	4
Amerika más országai együtt	1	Amerika más országai együtt	1
		Ázsia és Afrika együtt	2

Az említések nyomán elkülönítve is számításba vehető országok Japán és Kanada kivételével azonos sorozatot képeznek. A gazdaságilag legerősebb hét országból hat mindkét rendezett sorban önállóan megjelenik, az említett két ország egymást váltja, és a sorozatban helye van Ausztriának, illetve Ausztráliának. A további országok mindkét sorban a vonal alatti gyűjtőkategóriákba kerültek, mert egyenként egy százaléknál ritkábban említették őket. Az áttekintés legfontosabb tapasztalatainak azt tartom, hogy a tanulásra jelentősebb arányban alkalmasnak tartott országokat tagoltabban képzelik el a megkérdezett fiatalok, és inkább az angol nyelvterületről fantáziálnak. Munkavállalási céllal viszont elsősorban a német nyelvterületet veszik számításba. Az eltéréseket kifejezetten funkcionális szempontok alapján hozott, praktikus döntések eredményének tartom.

Feltételezhető, hogy mindkét esetben a tanuláshoz, illetve a munkavállaláshoz kapcsolódó reális szempontok alakítják a válaszmegoszlásokat. A külföldi tanulás kapcsán valószínűleg a „nyelvi imperializmusként” is emlegetett angol nyelvűség szívóhatása érvényesül, mint a célszerűség diktálta választás. A munkavállalás esetében viszont a gazdasági kapcsolatok jelenlegi és várható trendje mellett a közelséget tekinthetjük szelekciós szempontnak, elsősorban a munkavégzésnek a tanulásnál lényegesen kötöttebb keretei miatt.

Összevetve a tanulás, illetve munkavégzés utáni – a hazatérésre vonatkozó – valós döntés tartalmát, a fantázia szintjén mozgó elképzelésekben a hazatérés elképzelt időztését és a külföldön tanulók-dolgozók többségének tulajdonított, a viselkedésükről kialakított képet, módunkban áll annak tisztázása, hogy a kinti tapasztalatokkal rendelkezők lépései mennyire esnek közel a csak fantáziálók reményeihez. Ennek nyomán eldönthető, hogy a vágyakat miképp befolyásolják a kinti időszakban szerzett benyomások. Ugyanezt a másik irányból szemlélve arról alkothatunk képet, hogy mennyire rugaszkodnak el a tervezgetés stádiumában lévők a valóságtól, marasztalóbbnak vélik-e a kinti világot, mint azok a társaik, akik saját élményt szereztek a rövidebb-hosszabb idegenbeli életről.

Elsőként azt kellett tisztáznunk, hogy mi történt a valóságban a külföldön

tanuló, illetve dolgozó fiatalokkal, amikor kinti programjuk befejeződött. A külföldi tanulmányokat követően 66 százalék azonnal hazatért, 34 százalék csak rövidebb-hosszabb kint tartózkodás után jött haza. Igen közeli adatokat ismertünk meg a külföldön munkát vállalók beszámolóí alapján, hiszen 60 százalék azonnal hazautazott, 40 százalék pedig kint maradt egy ideig. *Együttvéve azt mondhatjuk, hogy a saját élménnyel rendelkezők – akár tanultak, akár dolgoztak külföldön – domináns módon a gyors hazatérést választották.*

Egészen más képet alkotnak a megkérdezettek a külföldön tanulók, illetve a kinti munkát vállalók többségének feltételezett döntéseiről. A részletes táblázat helyett ismét elegendőnek látom egyetlen adatsor, az azonnali hazatérést feltételezők arányainak kiemelését, méghozzá a külföldi tanuláshoz, illetve munkavállaláshoz való saját viszony változatai mentén:

A külföldön tanulók többségének azonnali hazatérését feltételezi, a külföldi tanuláshoz való saját viszony szerint
(%, N = 800)

tanult külföldön	33
gondolt rá	25
nem gondolt rá	21
nem tud, nem akar válaszolni	11

Adataink átláthatóvá teszik, hogy minél közelebb voltak egy alcsoport tagjai a külföldi tanulás élményéhez, annál inkább úgy vélték: a kinti tanulás után a többség azonnal hazatér. Azt gondolom, hogy ezek után a külföldi tanulás realitása és az erről alkotott fantáziakép jelentéstartalma közötti eltérések értelmezhetőek.

A saját tanulmányok utáni, reális döntésektől azért esnek ekkora távolságra a többség feltételezett magatartásáról szóló válaszok, mert egészen másról szólnak, mint ami a valóban kint tanulókkal történt. Akik külföldi tanulás után tértek haza, azok átéltek egy ismeretszerző periódust, amely alatt nem csupán valamely iskolai képzés anyagát sajátíthatták el, hanem megismerték egy idegen ország viszonyait, sajátos légkörét és azt a helyzetet, amelyben egy időre *„idegenek lettek a más országában”*. Akik gondoltak külföldi tanulmányokra, azok számára viszont mindezt kevésbé jelenti az előrevetített helyzet, viszont fantáziájukban valószínűleg egy kissé a kíváncsiságot, *legalább a tanulás célországával való azonosulás ígéretét* jelenti a kinti képzés.

A rendezett sor alapját képező forrástáblázathoz χ^2 151.14189 és $p < 0.0001$ értékek tartoznak, amelyek igen erős szignifikanciát jeleznek.

A külföldi munkavállalás kapcsán az imént megismert jellegzetességhez (a tapasztaltak inkább azonnali hazatérést feltételeznek) hasonló választendenciát is láttunk, de találoztunk egy jellegzetes különbséggel is:

A külföldön dolgozók többségének azonnali hazatérését feltételezi, a külföldi munkavállaláshoz való saját viszony szerint
(%, N = 800)

dolgozott külföldön	33
gondolt rá	25
nem gondolt rá	21
nem tud, nem akar válaszolni	11

A rendezett sor alapját képező forrástáblázathoz χ^2 423.12377 és $p < 0.0001$ értékek tartoznak, amelyek igen erős szignifikanciát jeleznek.

Az azonnal hazatérők valódi arányánál minden csoportban kevesebben vélik, hogy a többség rögtön hazatér, amint befejezte kinti munkáját, de a csoportokra jellemző (már ismert) eltérésekkel.

Ahogy az alcsoportok távolodnak a saját tapasztalattal rendelkezőktől, úgy hiszik egyre kevésbé a fiatalok, hogy a többség azonnal hazatér a kinti munkavégzést követően. Ebben hasonlít a vélekedések trendje arra, amit a külföldi tanulás kapcsán megismertünk, tehát *a saját élmény ez esetben is kijózanítóan hat.*

Amiben eltér a kinti munkavállalók feltételezett döntéseiről a megkérdezettekben élő kép, az a munkavégzők többségének azonnali hazatéréséről szóló válaszok (kis ingadozással) magasabb aránya. Minden csoportban többen gondolják ezt, mint amit a tanulással összefüggésben feltételeznek. A különbség hátterében vélhetően a kinti munkavégzés két, egyre gyakoribb okát kell keresnünk. Egyrészt *a hazai elhelyezkedési nehézségeket*, másrészt azt, hogy a kinti munkavállalás igen sokszor nem csupán a megélhetéshez szükséges hazai kereset pótlását jelenti. Mind többen kénytelenek azzal számolni, hogy itthoni céljaik (lakásszerzés, egyéb jelentős értékű vásárlás) fedezetét a hazai kereseti lehetőségek akkor sem biztosíthatják, ha történetesen van állása valakinek. Ily módon *a kinti munkavállalás hazai terveket szolgáló eszközként jelenik meg*, amelynek sikere csak a hazatérést követően realizálható.

Tapasztalatainkat összefoglalva azt tartjuk elsőként kiemelendőnek, hogy a külföldi tanulásról, illetve munkavállalásról *saját élményt a megkérdezettek igen kis hányada szerzett, és a célország elgondolásáig terjedő elképzelése is mindössze egyharmaduknak volt a megkérdezés időpontjáig.* A reprezentatív főmintától jellegzetesen eltérő *helyzetet elsősorban a zsidó középiskolák diákjai és a roma fiatalok körében tapasztaltunk.* A szűkös esélyek mentén megragadhatóvá vált *a vágyak öncenzúrázása: amire a kérdezettek nem vagy alig számíthatnak, arra gondolni is ritkán gondolnak.*

Fontosnak tartjuk annak ismételt hangsúlyozását, hogy az elképzelésekben számításba vett célországok *a kinti tanulás, illetve munkavállalás funkcióbeli különbségei mentén elválnak az angol, illetve a német nyelvterület országai szerint.*

A realitások, illetve a külföldi tanulási, munkavállalási szándékok előfordulása jelentősen befolyásolják a kint tartózkodás utáni hazatérésről megismert vélekedéseket. *A külföldi tanulás, munkavállalás élményétől távolabb állók inkább feltételezik a rövidebb-hosszabb kinti letelepedést, míg az élményközeleli helyzetűek inkább a kint tartózkodás itthonra értelmezett funkciójából kiinduló álláspontot vallottak.*

SZABÓ ANDRÁS

*Pillanatfelvétel a fiatalok számára reálisan elérhető, egyszerűbb munkahelyekről**

A Kapocs Ifjúsági Önszolgáltató Szolgálatban a fiatalok számára kínált egyszerűbb álláshelyek elemzésére vállalkoztunk. Az általunk végzett adatgyűjtés és az adatok elemzése arra irányult, hogy a gyakorlatban hasznosítható tapasztalatokra tegyünk szert a fiatalok által kereshető munkalehetőségekről, illetve a nálunk munkát kereső fiatalokról. Mindez jól kapcsolódott a Kapocs évközi feladataihoz, ugyanis folyamatosan segítünk azoknak a hozzánk forduló fiataloknak, akik anyagi gondjaikat munkavégzésből szerzett jövedelem segítségével kívánják megoldani. Így az általunk végzett adatgyűjtés feladataink továbbfejlesztését is szolgálta. A Kapocs feladathoz kapcsolódó adatgyűjtését, dokumentálását és feldolgozását túlnyomórészt a szervezet önkéntes munkatársai végezték, ami – megítélésünk szerint – közvetlenül is javította tájékozottságukat a munkaerőpiacon és fejlesztette ezzel összefüggő segítő munkájukat.

Az 1997. január 21. és március 31. közötti időszak alatt gyűjtött adatokat vizsgáltuk. Elemzésünk első felében elsősorban az álláshelyek részletezettségét, színvonalát tanulmányoztuk, tehát azt, hogy a hirdetések alapján milyennek látszanak a fiatalok számára reálisan elérhető egyszerűbb munkahelyek. Az általunk gyűjtött munkalehetőségek dokumentálása és feldolgozása során külön is rögzítettük, hogy mikor jelent meg, milyen munkakörben keresnek munkavállalót, kit kerestek, milyen életkorút, milyen végzettségűt, milyen feltételt szabtak, milyen fizetést ajánlottak fel, mi a munkaadó neve, a forrás (honnan van az információ), milyen a kapcsolatfelvétel módja.

Az elemzés alapjának elsősorban azt tekintettük, hogy az álláshelyek színvonala, részletezettsége nem csupán a sikeres alkalmazásban segíti a munkáltatót, hanem a munkát keresők – köztük a fiatalok – számára kínál biztosabb eligazodást. Előzetesen úgy véltük, hogy az állások hirdetésének gyakorlata a jelenlegi körülmények között kevés kapaszkodót, kifejezetten csekély érdemi tájékoztatást nyújt a munkájukat bizonytalanabban vagy tájékozatlanabban kereső fiatalok számára. Mindez pedig feltételezésünk szerint növelheti a munkavállalás kockázatát, és minden más – a munkavállalás

* A tájékoztató a Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvánnyal megkötött szerződés (PEP) végrehajtásával kapcsolatos feladatainkról készült.

legális körülményei helyett – „egyéb” jövedelemszerző megoldásokra készítheti a fiatalokat.

Alapadatok

Összesen 2689 munkalehetőséget dolgoztunk fel, ebből

alkalmi munka	95	(3,53 százalék)
állandó munka	2594	(96,47 százalék)
elsősorban fiút keresett	251	(9,33 százalék)
elsősorban lányt keresett	802	(29,82 százalék)
mindegy, hogy fiú vagy lány	1636	(60,84 százalék)
fiatal legyen	496	(18,44 százalék)
nincs életkori megkötés	2193	(81,55 százalék)

A vizsgálat során az általunk feldolgozott, a fiatalok számára hozzáférhető munkalehetőségek már az első benyomás szerint sem kifejezetten az önmegvalósítást gyakorlóterepét ígérték. Többségüket alacsony presztízs, viszonylagosan mostoha körülmények és – finoman szólva – bizonytalan alkalmazási feltételek jellemezték. Általában elmondható volt róluk, hogy mind az alkalmazó, mind pedig a munkát vállaló számára ezekben a munkaszituációkban a foglalkoztatás inkább átmeneti megoldás, amelyre a feleknek valamilyen szempontból szükségük volt. Minden egyéb körülmény pedig másodlagos. Mintha csupán ezeknek a mondatoknak a jegyében találkoztak volna: valamit muszáj csinálnom a pénzért, valakinek egy konkrét munkafeladatot el kell végeznie. Ez az ideiglenesség, ez az átmenetiség a felek számára az ügyletet, vagyis a foglalkoztatás aktusát a végtelékig leegyszerűsítette. Minden ideiglenes, nem is annyira fontos, tehát nincs is benne nagy kockázat. Talán csak látszólag.

Az általunk gyűjtött munkalehetőségek közül

- 51 adott meg felső korhatárt,
- 19 adott meg alsó korhatárt,
- 45 adott meg alsó és felső korhatárt is,
- 4 jelölt meg konkrét életkort.

Életkor

Munkavállalás esetén a korhatár meghatározása egyfajta előfeltételezésre utal: a munkaadó abban látja a munkafeladat elvégzésének biztosítékát, hogy kiköti, legalább mennyi időse legyen a jelentkező. Ez az alkalmazási feltétel esetünkben mintha arra vonatkozna, hogy jogképességében, „komolyságában”, még inkább fizikai kondíciójában milyen legyen a munkavállaló. Természetesen a fizikai állóképesség esetében az életkor kikötése inkább csupán egyszerű feltételezés (bizonyára ismerünk éppen elég „rozoga” felépítésű idősebb embert és fordítva, erőtlől duzzadó fiatalabbat).

A munkaajánlatokban megjelenő életkor ugyanilyen kevés kapaszkodót

ígér a „komolyság” szempontjából. A legalitás, formalitás oldaláról a 18 éves korra vonatkozó kikötés talán a leginkább érthető (korrekt munkavállalási szituáció esetén): aki betöltötte a tizennyolcadik életévét, az teljes egészében jogképes és önállóan vállalhat felelősséget, egy munkahelyen többet lehet vele kezdeni.

Az életkori megjelölésben rejlik még egy lehetséges feltételezés: akit a munkáltató foglalkoztatni szeretne, annak egy kevéske munkavállalási tapasztalattal feltétlenül kell rendelkeznie. Ha valaki teljesen „zöldfülű”, az az adatok szerint semmiképpen nem előny, mintha a munkáltatók nem is szívesen vesződnének a tapasztalatok nélküli kezdőkkel. Az életkori kikötés azonban mégiscsak valamennyire konkrét feltétel, amelyhez a munkát vállalni akaró fiataloknak lehet alkalmazkodniuk, és ha nincsenek abban az életkorban, tudniuk kell, hogy ne is próbálkozzanak. Talán emiatt is érdekes, hogy a vizsgált 2689 munkalehetőség közül nagyon kevés, mindössze 119 munkát ajánló (4,42 százalék) jelölt meg életkort. Ez a meglepően alacsony szám talán a munkát hirdetőik bizonytalanságát is jelzi: az életkori kikötés, mint alkalmazási szempont, önmagában nem ígér elegendő biztosítékot a munkavállalás színvonalára nézve. De az is lehet, hogy a munkáltatók a kínálati piac miatt szinte teljesen elkényeztetettek, az életkor megjelölése pedig inkább szűrésre, a jelentkezők ritkítására szolgál.

Feltételek

Az alkalmazás feltételeinek tisztázásához mindenekelőtt át kell tekintenünk, hogy milyen gyakorlatot, milyen munkatapasztalatot szabtak meg a munkát hirdetőik. Amikor a munkát hirdetőik az alkalmazást előzetes gyakorlathoz kötötték (126 esetben 4,7 százalék), bizonyára praktikus szempontot próbáltak érvényesíteni: konkrét munkafeladat megoldására kerestek gyakorlott (vagyis ilyen módon alkalmas) munkavállalót. Az így szerveződő munkaviszony, vagyis az előzetes gyakorlat nyilvánvalóan egyszerűbbé teszi a munkaszituációt, az ilyen ajánlatok számunkra mégis inkább rövid távúnak, mint perspektivikusnak tűnnek. Mindenesetre a munkavállalót hasonló módon kereső munkáltatók mintha egyértelműen kerülnék az első munkahellyel együtt járó „vesződségeket”.

A fiatalok számára kínált munkalehetőségek között konkrét előfeltételként rögzíthettük a különféle nyelvi ismereteket: 81 esetben (3,01 százalék) kikötötték, hogy a munkakör betöltéséhez a munkát vállalónak valamilyen meghatározott nyelven kommunikálnia kell tudnia. Ez biztatónak látszik, ami egyrészt jól kapcsolódik a nyelvtudás általános presztízs-növekedéséhez, másrészt kifejezetten a munkáltatók azon felismerésére vonatkozik, hogy egy idegen nyelvet beszélni tudó alkalmazott rövidebb távon is konkrét haszonnal járhat.

A vizsgálat során a fiatalok alkalmazásának feltételei között a továbbiakban egyéb domináns szempontot nem sikerült rögzítenünk. Különösen meglepő például, hogy a számítástechnikai ismeretek – vagy legalább csak annyi, hogy a munkát vállaló fiatalok tudják kezelni a számítógépeket – nem je-

lentek meg jelentős számban fontos szempontként (csupán 32 esetben). Nagyon jóhiszeműnek kell lennünk ahhoz, hogy ennek alapján azt feltételezzük: az ilyen ismeret a munkáltatók számára természetes, és ezért eszükbe sem jut ilyen feltételt kikötni.

Ha eltekinthetnénk az alkalmazási feltételekről kapott adatokban a számszerűsegtől, az esetenként említett alkalmazási szempontok együttesen izgalmasnak tűnnének, hiszen a gyakorlat, a nyelvi és számítástechnikai ismeretek kikötése mellett további fontos ismeretek meghatározásáról szólnak (jogosítvány, targoncavezetői vizsga, főzni tudás stb.). Az alkalmazást komolyan befolyásoló, további szempontok ugyancsak felfedezhetők a munkavállalót keresők ajánlataiban (katonaviselt, házias, intelligens, nem dohányzó, megbízható, ügyes stb.). Vannak olyan alkalmazási kikötések is, amelyek tovább konkretizálják a munkáltatók igényeit, mintha tudnák, milyen munkavállalót keresnének (erkölcsi bizonyítvány, vállalkozói igazolvány, egyetem stb.). Mindezek azonban, sajnos, csupán egyszer-kétszer, vagyis nem számottevő esetben fordultak elő a hirdetésekben. A munkalehetőségekre túlnyomórészt mégis inkább az volt a jellemző, hogy az alkalmazásnak semmilyen feltétele nem volt, a hirdetések legfeljebb üres fordulatok jellemezték, ami azért kissé elgondolkodtató jelenség. Nem csupán arról van szó ugyanis, hogy a munkát kereső fiatalok nem kaptak a választásukhoz elégséges tájékoztatói szempontot, hanem hogy a munkáltatók számára ez talán nem is fontos. Hogy a munkáltatók, ha nagyon igyekeznének, a mai praxisnál jóval pontosabban is meg tudnák mondani, milyen munkavállalót keresnek, de nem strálják magukat, mintha mindez nem is érdekelné őket.

Az általunk gyűjtött és vizsgált munkalehetőségek elsősorban egyszerűbb munkaszituációkra vannak méretezve, amelyekről még csak azt sem mondhatjuk el, hogy bármelyik fél számára komoly megoldást ígérnek a munkával összefüggő problémákra. Hiszen az is kiderült számunkra, hogy a fiatalok által kereshető, egyszerűbb munkahelyekről szóló hirdetésekben nem játszanak fontos szerepet a gyakorlatok vagy valamilyen szakmai ismeret. A munkavállalás aktusa pedig szinte teljesen kiszámíthatatlan, és a sikeres elhelyezkedés zömmel a szerencsén múlik. A munkájukat kereső, a hirdetések alapján tájékozatlanul maradó fiatalok számára talán éppen ezért meghatározó lehet, hogy a munkaaajánlatok információi alapján milyen munkabérre, milyen jövedelemre számíthatnak.

Pénz

Az általunk vizsgált munkalehetőségekről szóló hirdetésekben a fizetést illetően is meglepően szűkszavúan fogalmaztak. Konkrét összeget csupán 59 esetben találtunk (az összes munkaaajánlat 2,2 százaléka). Ebből 22 esetben órabérben, 14 esetben napi bérben és 23 esetben havi bérben ajánlottak fizetést.

Havi bérek (Ft/fő)	Napi bérek	Órabérek
12 000 – 3	700 – 9	700 – 9
15 000 – 1	1500 – 1	1500 – 1
20 000 – 1	2000–6000 – 5	2000–6000 – 5
21 000 – 1	3000 – 4	3000 – 4
22 000 – 1	3000–7000 – 1	3000–7000 – 1
25 000 – 3	1000 – 1	1000 – 1
29 000 – 3		
30 000 – 5		
35 000 – 1		
35 000–40 000 – 1		
45 000–50 000 – 1		
60 000–80 000 – 1		
80 000– – 1		

Egyáltalán nem biztos, hogy a megajánlott összegek tükrözik a valóságos jövedelmi viszonyokat. Találunk közöttük kifejezetten alacsony, nem túl csábító összegeket. Egy-egy esetben pedig az ajánlatokban szinte valószerűtlen, meseszerű összegek olvashatóak, amelyek egyszerűen nehezen hihetők el, amelyek inkább csapdának, mint tisztességes ajánlatnak látszanak, amelyek-től a munkát kereső fiataloknak talán még óvatosabbnak kellene lenniük. Mit lehet gondolni például a 2–6 ezer forintos órabékekről? De a napi 3–7 ezer forintos ajánlat se látszik éppen kellően meggyőzőnek. A munkaaajánlatokban olvasható számok között egyszerűen nem lehet összefüggést találni, az egész inkább ötletszerűnek látszik, egyáltalán nem lehet tudni, mi mit ér. Minthogy a fiatalok számára ajánlott munkák körülményeiről, az alkalmazás feltételeiről a hirdetők kifejezetten keveset árulnak el, azt sem lehet megtudni, hogy az ajánlott összegek mögött valójában mekkora garancia van, és a kevés munkatapasztalattal rendelkező fiatalok mit hihetnek el.

Aligha gondolhatjuk például, hogy különös erővel munkavállalásra csábítanak az olyan megfogalmazások, mint alacsony, közepes vagy magas lesz a fizetés, vagy hogy megegyezés szerint, esetleg a minimálbért ajánlva hirdetnek a munkát kínálók. Vagy ahol még csak konkrét összegekről sincs szó. Mindössze 27 esetben találtunk ilyen, általános kitételekkel megjelenő állásajánlatokat. A vizsgált időszak alatt feldolgozott 2689 munkaaajánlat között ez éppen csak egy százalék.

Bármennyire is izgalmas összehasonlításra csábít, nem lenne feltétlenül érdemes összevetni a vizsgált munkaaajánlatokban rejlő kereseti lehetőségeket az általánosabb jövedelmi viszonyokkal. Már csak azért sem, mert pénzről, valamiféle jövedelmi megoldásról, konstrukcióról az összesen vizsgált munkaaajánlatoknak mintegy 3 százaléka tesz említést.

A felajánlott munkalehetőségek feltételeit vizsgálva egyértelműnek látszik, hogy a munkát kínálók nagyon kevés energiát fektetnek bele abba, hogy alkalmazottakra tegyenek szert. Az általuk megfogalmazottakban nagyon kevés az érdemi információ, az alkalmazás szempontjai a leggyakrabban általános jellegűek, és legfeljebb a munkát keresők ritkítására, mint választásra szolgálnak. A munkájukat kereső fiatalok számára pedig marad a próbálkozás. Ők legfeljebb arra támaszkodhatnak, amit különféle információk segít-

ségével össze tudnak szedni az egyes munkahelyekről, amit hallottak a szülőktől vagy az ismerőseiktől, és legfeljebb kombinálhatnak, vajon mit is tarthat a hirdető cég neve.

Hirdetők

Az általunk vizsgált munkaajánlatokat nagyon sokféle szervezet, cég (374 szervezet) hirdette, a túlnyomó többség azonban csak egyszer, legfeljebb kétszer próbálkozott. Természetesen arra nem nyílt lehetőségünk, hogy megbizonyosodjunk, valójában mekkora sikerrel. A hirdetők nagy számából azonban könnyen feltételezhetjük: egy-két hirdetés elegendő a munkavállalót keresők számára ahhoz, hogy alkalmazottat találjanak. A munkát felajánlók közül azokat külön is kiemeltük, akik legalább három alkalommal hirdettek:

Agip – 7	Mega Pizza Speedy – 4
Belcanto Étterem – 4	Mexi Pub Falatozó – 4
CBA – 6	Nimród Hotel – 4
Don Dodó Pizzéria – 4	P. Dussmann Kft. – 5
Duna Plaza – 12	Pizza Hut – 5
Europark – 11	Pólus Center – 25
Hotel Lapeti – 4	Róma Ételbár – 5
Kolibri ABC – 11	Willage Charro – 10
McDonald's – 37	Zoodiák – 9

A gyakrabban hirdetők bizonyára nagyon sokféle okból ismételhették meg a hirdetésüket, hogy aktuálisan kit, milyen alkalmazottat keresnek. Lehetnek közöttük olyan munkát ajánló szervezetek is, amelyek kampányszerűen, az alkalmazotti állomány feltöltése céljából kerestek gyakrabban munkavállalót, talán mert frissen induló vállalkozásról van szó. De olyan munkáltató is lehet közöttük, ahová csak jobb híján érdemes dolgozni menni, éppen talán mert nagyon keveset fizetnek, talán mert az egy nagyon megterhelő munkahely, talán mert nincs is folyamatosan annyi alkalmazottra szükségük, és csak egy-egy rövidebb időszakra kell új munkavállaló. A hirdetési helyzet mindenestre kombinációkra késztet (vajon mi lehet a gyakoriság mögött?), és a munkájukat kereső fiatalok némi alappal lehetnek bizalmatlanok a hirdetésekben gyakrabban megjelenő cégekkel kapcsolatban. Mindezek alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy éppen ezek a cégek azok, amelyek motiváltabbak, amelyek talán gyorsabban változtathatnak az alkalmazottak keresésének eddigi gyakorlatán.

Kapcsolati lehetőségek

Azt is vizsgálni próbáltuk, hogy a munkavállalókat kereső szervezetek a hirdetés során milyen kapcsolati lehetőséget ajánlanak a munkájukat kereső fiataloknak. Ennek jelentőségét sokszorosára növeli a hirdetések korábbiakban érzékeltetett színvonala, konkrét informatív tartalma. Ha már az írásos aján-

latból szinte semmit se lehet kiolvasni, akkor hogyan lehet azt megtudni, hogy mit is jelent a hirdetett munka?

A munkát keresők számára az általunk vizsgált időszakban a leggyakoribb kapcsolatteremtési lehetőség a telefon volt: 1954 esetben fordult elő (72,66 százalék). Ez azért elég jónak látszik, hiszen a munkát kereső fiataloknak egy telefonbeszélgetés során módjuk nyílhat arra, hogy kérdezzenek, hogy a kérdéseket követően eldöntsék, érdekli-e még őket az ajánlott munka. És legalább ugyanilyen esélyük van a munkát kínálóknak is, hogy felmérjék, találnak-e a telefonálóknak elég fantáziát ahhoz, hogy személyes találkozást is felkínálhassanak. A telefon ugyanakkor nem mindenható eszköz, és a kétségkívül meglevő interaktív lehetőségeivel nem minden fiatal tud élni. Különösen azoknak okozhat ez az eszköz nehezen leküzdhető gondot, akik még nem vagy csak alig dolgoztak. Vagy akik egyébként sem szoktak telefonálni. Éppen ezért ahol a telefon mellett a konkrét címet is feltüntették, ott a munkát kereső fiatalok feltehetőleg még jobb eséllyel választhattak. Ha ugyanis személyesen akarták tisztázni, milyen munkalehetőség rejlik a hirdetés mögött, akkor nem kellett a telefont előzetesen igénybe venniük. Hiszen a személyes benyomást más nem pótolhatja, a legjobban egy személyes „terepszemle”, egy személyes tisztázó beszélgetés után lehet dönteni: a felek el tudják-e egymást fogadni, szerződéskész állapotba tudtak-e kerülni. Meglehet, a csupán címüket megadó szervezetek is hasonlóan gondolkodtak (566 esetben, ami 21,04 százalék), látni akarták a jelentkezőket, nem sajnálták rá az idejüket.

A hirdetés forrása

A vizsgált időszakban az állásajánlatok szinte kizárólagos forrása az Expressz volt, annak ellenére, hogy kaptunk kisebb számban magánszemélyektől vagy személyes kapcsolatokon keresztül is állásajánlatokat. Az ajánlatok színvonala, részletezettsége bizonyos szempontból az álláslehetőségek forrását, nevezetesen a hirdetési újságot is kellően jellemezte. Az talán mégis meglepő, hogy a sok-sok hirdetés között a munkavállalókat kereső cégek békésen megfértek egymással, inkább mintha beleolvadni igyekeztek volna a többiek közé, és nem különbözni próbáltak. Ilyen helyzetben pedig ugyan hogy hívhatják fel a figyelmet magukra? Persze, a rendszeresen hirdető cégek kérdése is érthető lenne: miért kellene nekik másként hirdetniük, ha már ez annyiszor bevált? Különösebb erőfeszítés sem kell hozzá, és a hirdetések üzenete körülbelül annyi: lehet jönni dolgozni. Persze az is elképzelhető, hogy a vizsgálatba bekerülő szervezetek, cégek között voltak olyanok is, amelyek nem nagyon szoktak új munkavállalót keresni, s amelyek emiatt egyszerűen a többi hirdetést utánozták, s nem gondolták végig alaposan, hogy milyen alkalmazottra van szükségük. Vagyis nem feltétlenül egyszerű felületességre utalnak az általunk jellemzett munkaajánlatok, lehet mögöttük például a kezdő cégeket olykor jellemző gyakorlatlanság, de megbújhat a szerény színvonal mögött alacsony munkakultúra vagy szimpla takarékoság is (minél kevesebb szó, annál olcsóbb).

Munkalehetőségek

takarító	158	rakodó	7	ács-állványozó	2
felszolgáló	128	villanyszerelő	6	fényező	2
szakács	124	szerelő	6	éjjeliőr	2
pultos	108	babysitter	6	shoppo	2
szobalány	92	ablaktisztító	6	kertépítő	2
mosogató	88	tapétázó	5	víz-, gáz- központi	
konyhai	77	kozmetikus	5	fűtőszersz	2
kézilány	59	londiner	5	lovász	2
segéd	52	lakatos	5	kerékpár-szerelő	2
munkatárs	49	kiszolgáló	5	sütő	2
cukrász	48	főző	5	bőrdíszműves	2
futár	47	gondozónő	5	műkőrmös	2
virágkötő	46	vasaló	4	programozó	2
pénztáros	44	ács	4	áruátvevő	2
festő	38	lángossütő	4	diszpécser	2
asztalos	36	dagasztó	4	elektroműszerész	2
pék	34	rajzoló	4	esztergályos	2
varró	33	hírlapárus	4	fagylaltkészítő	2
éttermi dolgozó	32	bedolgozó	4	szolárium	2
kőműves	31	autószerelő	4	szövegszerkesztő	1
büfés	28	burkoló	4	gombaszedő	1
betanított	25	óvónő	4	betegszállító	1
adminisztrátor	24	ápoló	4	árukiadó	1
szórólap	23	hirdetésszervező	4	udvari munkás	1
pizzaszakács	22	portás	4	pizzamunkás	1
hajmosó	19	vendéglátós	3	reklámmunka	1
raktáros	19	pohármosó	3	rendész	1
csomagoló	18	parkolóőr	3	szervező	1
telefonos	17	mosoda	3	szigetelő	1
kertész	17	ügyfélszolgálat	3	szitanyomó	1
autómosó	17	földmunka	3	ruhaipar	1
kisegítő	17	grafitis	3	ruhatáras	1
irodai	16	árufeltöltés	3	rácsszerelő	1
kérdezőbiztos	14	biztonsági őr	3	felügyelő	1
kutas	13	posta	3	beszámoló	1
kútkezelő	13	kézbesítő	3	keramikus	1
titkár	12	üzletkötő	3	készáruleszedő	1
statiszta	12	szendvicsemler	3	szobrász	1
recepóió	12	tésztakészítő	2	kerttakarító	1
pincér	11	pedikűrös	2	koordinátor	1
hentes	10	videotékába	2	korrepetítor	1
sofőr	10	szerkezeti lakatos	2	műsorvezető	1
szobafestő	10	fűtő	2	műszerész	1
csemegepultos	9	házimunka	2	oktató	1
könyvkötő	9	bejárónő	2	kávégépszerelő	1
plakátragasztó	9	szabász	2	kereskedelmi	1
fizikai	8	referens	2	filmnyomó	1
gépíró	8	játékmester	2	reggeliztető	1
fodrász	8	levelező	2	gépkezelő	1
McDonald's	7	karosszérialakatos	2	vasszerelő	1

labori munka	1	sportszertáros	1	ebédszállító	1
kézimunka	1	építésvezető	1	targoncás	1
lapterjesztő	1	italmérő	1	dekorátor	1
porcelánfestő	1	vegyész	1	telefonkönyv-terjesztő	1
gumyszerelő	1	ügynök	1	teniszpályamunkás	1
gyertyakészítő	1	árász	1	mindenes	1
hímező	1	fröccsöntő	1	tolmács	1
hidegburkolók	1	árubeszámoló	1		

A hirdetésekben összesen 172 féle munkalehetőséget ajánlottak. Ezek között van, amelyik semmiféle szakmai ismeretet nem igényel, és természetesen olyanok is vannak, amelyekre csak végzettséggel lehet jelentkezni. Az egyes foglalkozási körök gyakoriságából talán arra lehet következtetni, hogy mostanában miféle munkaterületen lehet könnyebben munkát vállalni. Ugyanakkor a hirdetések révén érzékelhető hiányzó munkakörök nyilvánvalóan nem lehetnek azonosak a tényleges munkaerőhiánnyal. A hirdetés a munkáltatók számára nem az egyetlen megoldás ahhoz, hogy alkalmazottakra tegyenek szert. A gyakrabban keresett munkakörök valószínűleg inkább a rosszabb kondíciójú, rosszabb presztízsű munkavállalási lehetőségek. Ezek esetében a gyakori hirdetés inkább annak jele, hogy a munkahelyek hamar felélik, hamar „elfogyasztják” a munkát vállalókat, és egyszerűen újabbakra van szükségük.

Az általunk végzett vizsgálat igazából csupán az általánosabb évközi viszonyok munkavállalási szituációját elemzi. Mindez azt is jelenti, hogy más időszakban alaposan megváltozhatnak a munkavállalási körülmények. A nyári szezon következtében például megnövekedhet az egyszerűbb, alkalmi, szezonális munkalehetőségek száma. Ebben az esetben pedig egy merőben másfajta erőssorrend is kialakulhat, sőt, ekkor a gyakoribb hirdetések nem feltétlenül az igénytelenebb munkakörök újrapiótlását szolgálják, hanem megfelelnek a szezon konjunkturális szükségleteinek. De mindez már egy másik elemzés tárgya lehet.

Kik kerestek munkát?

A vizsgálat ideje alatt munkát a Kapocsbán kereső fiatalok adatait külön is elemezni kívántuk. Az alapadatok tisztázása után azt is megkérdeztük tőlük, hogy milyen munkát keresnek, hol kerestek eddig kereső elfoglaltságot, hol hallottak a Kapocsról, egyáltalán voltak-e már a Kapocsbán munkát keresni.

A vizsgálatba bevont látogatók (a Kapocs tényleges látogatóinak kisebb része) a Kapocshoz munkalehetőségekért egy fokozatosan kiteljesedő szolgáltatás következtében érkeztek. Általános jellemzője, hogy évközben anyagi gondokkal viaskodó fiatalok egész évben ingyen, különösebb regisztrálás nélkül, rövid távon vállalható munkát kereshetnek. Mindez szervesen kapcsolódik a korosztályi problémák megelőzésével összefüggő feladatokhoz, mintegy a korosztályi problémák konstruktív, egészségesebb egzisztenciális alternatívájaként. Vagyis a Kapocsot munkáért felkeresők gyakran más kérdésekkel együtt érkeznek, amelyekben nem feltétlenül a munkavállalás a legfontosabb.

A vizsgált időszak alatt kifejezetten munkáért 166 fő fordult hozzánk.

Ebből 96 fiú, 70 lány. Közülük 98 tanul, 14 dolgozik, 54 se nem dolgozik, se nem tanul.

A Kapocstól leggyakrabban a 16–20 éves fiatalok kértek segítséget abban, hogy rövid távon munkát találjanak. Ők már az intézményrendszer határán levő fiatalok, akik számára egyszer csak kikerülhetetlenül befejeződik az iskola (kinőnek belőle vagy kimaradnak), a családjuk (még a legideálisabb esetben is) befolyása pedig erőteljesen csökken. A sorsukat meghatározó döntésekben szinte teljesen egyedül maradnak, ami sokuk számára nagyon nehezen feldolgozható helyzet. A nem feltétlenül távlatos munkavállalási „kísérletekben” éppen ezért számukra egyáltalán nem mindegy, hogy milyen a munkaerőpiac fogadókészsége.

Lakóhely szerint

A lakóhely szerinti csoportosításnál kiderül, hogy nagy részük budapesti (130 fő). A többiekéről sem feltételezzük, hogy kizárólag a Kapocs ezen szolgáltatása miatt jöttek a fővárosba, valószínűbb, hogy Budapesten volt dolguk, és ha már itt voltak, eljöttek a Kapocsba is. A vizsgált időszakban összesen 30 településről fordultak meg a Kapocsban munkáért. Mórról, Pomázról és Boldogról 2–2 fő, a többi településről 1–1 fő keresett fel bennünket.

Székesfehérvár	Galgamácsa	Mór
Tapolca	Gyál	Pilisszentiván
Tatabánya	Gödöllő	Pusztaszabolcs
Veszprém	Kaposvár	Pécel
Vásárosnamény	Kiskunhalas	Ráckeve
Bicske	Kisvárd	Szentendre
Békéscsaba	Kóka	Üllő
Debrecen	Monor	Érdliget
Fót	Márianosztra	

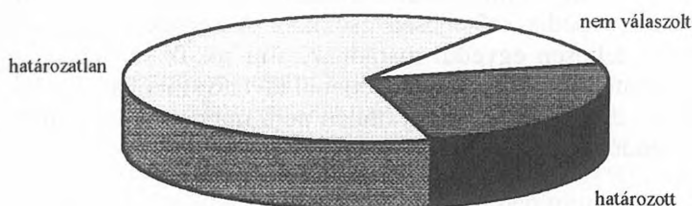
Milyen munkát kerestek?

Az előző részben értelmezett munkaaajánlatok ismeretében különösen érdekes, hogy akik munkát, pontosabban a vállalható munka révén rövid távon anyagi gondjaikra megoldást kerestek, vajon milyen munkát is kerestek valójában. Előfeltevéseink szerint ugyanis akik tudják, mit akarnak, akiknek van elképzelésük a vállalható munkáról, azok könnyebben tudnak eligazodni a munkaaajánlatok között. De mennyi a tudatosság, és mennyi a konkrét elképzelés bennük? Egyáltalán mivel fognak neki a fiatalok a munkahely-keresés nem kifejezetten egyszerű procedúrájának?

Ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen munkahellyel kapcsolatos elképzelésük van a munkát vállalni készülő fiataloknak, nehezen értelmezhető, nehezen feldolgozható kérdésre vállalkozunk. Nem elsősorban csak azért, mert a mai munkavállalási viszonyok között egzaktnak igazán nehéz megmon-

dani, hogy mi a realitás, hanem mert a fiatalok által megfogalmazottak az esetünkben nem vehetőek össze a nyilatkozók személyes adottságaival.

A fiatalok elképzelései a munkáról

A leggyakrabban használt általánosabb vagy határozatlan elképzelések (106):

mindegy – 51	hétvégi – 3
alkalmi – 22	könnyű fizikai – 3
pénz – 21	szellemi – 3
fizikai – 5	izgalmas – 2
kötetlen – 5	nem ügynöki – 2
iskola mellett végezhető – 4	otthoni – 2

Határozott, konkrétabb elképzelések a munkáról (41):

szórólap – 9	reklámanyag-terjesztő – 1
plakát – 9	statiszta – 1
eladó – 4	villanyszerelő – 1
adminisztratív – 3	virágkötő – 1
plakát, szórólap – 2	kisegítő – 1
sofőr – 2	kóstoltató – 1
faipari – 1	operatőr – 1
hangtechnika – 1	otthoni – 1
raktáros – 1	újságkihordás – 1

A fiatalok munkavállalásával kapcsolatos elképzelésekről kapott válaszokban az általánosabb érvényű vagy éppen határozatlanabb elképzelések (106) voltak a leginkább jellemzőek. Ha leszámítjuk a „mindegy, mit csinállok” féle válaszokat, az általánosabbnak nevezhető elképzelésekben találhatunk kifejezetten praktikus szempontokat is, mintha a válaszolók elég jól tudták volna, mit is akarnak (például kötetlen, otthoni, könnyű fizikai stb.). Mégis az előző részek ismeretében – hogy a munkaerőpiac kínálati oldala, vagyis a munkaajánlatok olyanok, amilyenek, vagyis méltatlanul felszínesek és információ-szegények – ezek az általánosabb elképzelések jóval nehezebben realizálhatók a munkát kínáló szemszövegével. Egyszerűen nem lehet tudni, hogy a munkát kereső fiatalok miként tudnak önmaguknak segíteni az olyan elképzelésekkel, mint *kötetlen, izgalmas, iskola mellett végezhető munka*. Persze, aki az elképzeléseiben az említetteknél konkrétabb tudott lenni

(41), annak sem könnyű. Hiszen – ahogyan az általunk az előző részekben elemzett munkaaajánlatokból kiderült – a munkát kereső fiatalok számára nehezen bemérhetőek a saját esélyeik. Viszont azok a munkát kereső fiatalok, akik szórólapok terjesztésére, plakátok ragasztására, adminisztratív munkára gondoltak, az elképzeléseik megvalósítására is könnyebben gondolhatnak. Nem csupán azért, mert a munkaaajánlatok feldolgozása alapján, sőt, szubjektív benyomásaink szerint is a munkaerőpiacon inkább ilyen munkákra számíthatnak a mai fiatalok, amennyiben rövidebb időszakra szeretnének munkát vállalni, hanem mert az általuk megfogalmazottak kifejezetten konkrétak.

A vizsgált időszakban a Kapocshoz munkáért forduló fiatalok többségének voltak valamiféle elképzelései a saját munkájáról, vagyis 96 fő a „mind-egy, mit csinálók” megfogalmazásnál igényesebb volt, és kicsivel többet gondolt az egész munkavállalási kérdésről. Mindez talán abból a szempontból is fontos lehet, hogy a munkát kereső fiatalok az elképzeléseik megvalósítása érdekében sikeresebben motiválhatóak.

Az eddigi munkakeresések

A fiatalok munkavállalási helyzete szempontjából különösen fontos kérdés, hogy hol keresnek, hol kereshetnek munkát (és azokon a helyeken hogyan, mivel tudják fogadni a fiatalokat). Minthogy a felnőttkor küszöbén a fiatalok lényegesen kevesebb munkavállalói tapasztalattal rendelkeznek, a megfelelő, a társadalmi igényekhez igazodó munkatapasztalat megszerzése szempontjából nem csupán a konkrét munkát kínáló, a fiatalokat foglalkoztató szervezetek fogadókészsége látszik döntőnek, hanem azon szervezeteké is, amelyek segítenek a fiataloknak munkát találni. Ezek között elsőként említendőek a diákszövetkezetek, amelyek sikeres konstrukcióban ötvözik a fiatal munkavállalók igényeit és sajátosságait a vállalkozással együtt járó, szigorúbb gazdasági követelményekkel. A vizsgálat idején a Kapocsban munkát keresők közül 15 fő fordult korábban diákszövetkezetekhez. Nehéz lenne azonban ezt a számot úgy felfogni, hogy tizenötön nem kaptak a diákszövetkezetekben munkát, hogy nekik már nem jutott munkafeladat. Hiszen az is lehet, hogy felkészületlenül jártak egy-egy diákszövetkezetben, és előzetesen talán nem is tudták, hogy ott például csak nappali tagozatos diákok vehetik igénybe a szolgáltatásokat. A többi, a Kapocs előtt felkeresett szervezet elég változatos listát alkot, ami meglehetősen esetlegesnek is tűnik. Annak ellenére, hogy a kérdéskör tanulmányozása a fiatalok munkavállalási helyzetében különösen fontos lehet, a vizsgálatba bevont fiatalok alacsony száma miatt elsieltett lenne mindebből bárminemű következtetést levonni.

<i>Diákszövetkezetek (15)</i>	<i>Cégek, vállalatok (6)</i>	<i>Városok és egyebek (63)</i>
Melő Diák – 1	Carolinvest – 1	Békéscsaba – 1
Minddiák – 2	Duna Corzó – 1	betéti társaság – 1
Pulzus – 3	Herkules – 1	Expressz – 29
Student – 3	North – 1	egyéb újság – 12
Universitas – 6	Népstadion – 1	munkaközvetítő – 2
	Westel – 1	Heves megye – 1
		Kft. – 1
		Kapocs – 12
		butik – 1
		egészségügy – 1
		nyelviskola – 1
		Árpád-híd – 1

Mielőtt a Kapocshoz fordult, előtte sehol sem keresett munkát: 49 fő, mindenfelé próbálkozott munkát találni: 18 fő.

Könnyen arra gondolhatunk, hogy akik egy nekirugaszkodás, majd kudarc után összeszedték magukat és újabb próbálkozásként a Kapocshoz fordultak, azok valamivel motiváltabbak, szívósabbak lehetnek, mint az első munkahellyel kísérletezők. Persze, a munkavállalói életét egyszer mindenkinek el kell kezdenie, és ha visszautalhatunk elemzésünk elejére – vagyis hogy a szervezetek nagy része mennyire nem szívesen vesződik kezdőkkel –, akkor fel kell tennünk a kérdést: vajon hányan lehetnek olyanok, akik első munkahelyi próbálkozás után feladták?

Hol hallottak a Kapocsról?

A megkérdezett fiatalok azt is elmondták, hogy korábban hol hallottak a Kapocsról. Megítélésünk szerint természetesen az információ forrása, illetőleg a Kapocsról való informálódás körülményei megelőlegezik a Kapocshoz fordulókat várakozását is. Ebből a szempontból meglehetősen színes a kép: a jelentkezők „listáján” a rokonoktól kezdve az E-klubba járókön keresztül a szociális munkásokig és a tudakozóig sokan szerepeltek, akiktől hallani lehetett a Kapocsról. Minthogy a vizsgálat a munkával kapcsolatos, évközi szerepvállalásunk idejére esett, ez a várakozás jóval összetettebb volt, és a legtöbb esetben az egyéb segítség igényével együtt jelentkezett, és adott feladatot tizenéves, önkéntes segítő munkatársainknak. De mindennek feldolgozása már túlnyúlik elemzésünk tárgyán.

Egyébként a vizsgálatba bevont fiatalok közül 40 fő már járt munkáért tavaly is a Kapocsban. Negyvenhatan pedig az idén fordultak meg először ilyen céllal nálunk. Tizenheten kitartó látogatónak látszanak, mert már tavaly, sőt idén is kerestek munkát a Kapocsban.

Összegzés

Úgy tűnik, igazolódni látszik az az előfeltevésünk, hogy a fiatalok rövidebb távú munkavállalása manapság teljes egészében problematikus. Az egyszerűbb, különösebb szakmai ismereteket nem igénylő munkakörök esetében tulajdonképpen jelenleg nem is nagyon beszélhetünk a munkaadók és a munkavállalók közötti egyensúlyról. A munkát kínáló szervezetek számára a fiatalok kiszolgáltatottak, akik között szinte teljesen szabadon lehet válogatni. Mivel pedig a mai fiatalok egyre erőteljesebben találkoznak kényszerítő anyagi, egzisztenciális problémákkal, még kiszolgáltatottabbakká válnak a jövedelemszerzés általuk elérhető, legális megoldásaival szemben. A fiatalok számára – benyomásaink szerint – a munkaerőpiac nehezen érthető, nem éppen barátságos világot mutat, amely semmiképpen nem fogadókész, inkább kifejezetten türelmetlen, bizalmatlan velük szemben.

Az általunk gyűjtött és feldolgozott munkalehetőségek a munkatapasztalatokkal nem rendelkező fiatalok számára benyomásaink szerint tulajdonképpen nehezen bemérhetőek, s az első pillanattól kezdve a kudarc lehetőségét erősítik fel számukra. Mindez a meglévő praxissal szemben fokozottabban teszi szükségessé, hogy a felnőtté váló fiatalok esetében több közvetítő szervezet legyen, amelyek közvetlenül képesek gyakorlati segítséget nyújtani az ügyintézésről az érdekvédelemig. Ugyanígy a munkavállalásra készülő fiatalok körében javítani kell a munkavállalóvá válással kapcsolatos jogi és ügyintézési ismereteket.

A vizsgálat során a munkalehetőségek ajánlatainak általunk megismert kultúrája, illetőleg mindezzel szemben a munkát kereső fiatalok jövedelemszerző törekvései egyre erősödő munkavállalási konfliktusokat előlegeznek meg. Az a tény pedig, hogy a fiatalok legális munkavállalásának komoly nehézségei vannak, egyre reálisabb veszéllyé teszi a ma még inkább a háttérben meghúzódó alvilág semmiképpen nem elfogadható jövedelemszerzési ajánlatait. Ebből a megközelítésből a fiatalok aktuális munkavállalási szituációja az elemzésünkönél szélesebb szocializációs összefüggésekre, illetőleg problémákra mutat rá.

Vizsgálatunkat csupán egy pillanatfelvételnak szántuk a fiatalok munkavállalásának szövevényes és semmiképpen nem egyszerű történetében. Mint-hogy csupán egy rövid időszak állásajánlatait és viszonylag kevés fiatal munkavállalási próbálkozását elemezhettük, észrevételeinket, megjegyzéseinket semmiképpen nem tartjuk elégségesnek arra, hogy megállapításainkat a megfogalmazottaknál szélesebb összefüggések közé helyezzük. Elemzésünk alapján például még arra sem tudunk kellő megalapozottsággal kitérni, hogy mi minden hiányzik a fiatalok számára, ha rövidebb időszakra munkát szeretnének vállalni, illetőleg legális körülmények között pénzt akarnak keresni. Mindezekkel együtt mindazt, amit az összegyűjtött adatok feldolgozásakor következtetésként megfogalmazhattunk, jelzésértékűnek tartjuk.

PIK KATALIN

A szociális munka története Magyarországon

A pesti és budai Jóltévő Asszonyi Egyesület

Az 1814-es bécsi kongresszus átalakította Európa Napóleon utáni térképét. Magyarországon a háborús idők sokféle nehézsége közül az egyik a pénz elértéktelenedése volt, ezért 1816 júniusában az uralkodói rendelet 40 százalékkal leértékelte az 1811-ben kibocsátott papírpénzt. 1815-ben Anglia vámrendeletével megnehezítette a gabonabevitelt az országba, amelyben amúgy is ellátási gondok voltak a több éves aszály és a gyöngye termés miatt. 1816–1817 telén – egykorú becslés szerint – Szatmár, Bereg, Bihar és Krassó megyében mintegy ötvenezer ember halt éhen. Az árak addig talán soha nem látott mértékben emelkedtek: például a finomliszt átlagosnak tekinthető, 8 forint körüli ára 60 forint lett, a legfinomabb liszt általában 10 forint körüli ára több mint 600 százalékkal emelkedett 1817 januárjában. Az ínség látványra a legmagasabb köröket is megrázhatta, mert 1816-ban Hermína, Anhalt-Bernburg-Schaumburg, Sachsen-Engern-Westphalen hercegnője, József nádor felesége a szociális munka hazai történetében nagy jelentőségű tettet hajtott végre: elhozatta Bécsből a „Kleine Gesellschaft adeliger Frauen” (kb. a nemes asszonyok kis társasága) alapszabályait. Ezután nyelvi nehézségekkel értelemszerűen egyáltalán nem küzdve – felterjesztette kérelmét a királyhoz, hogy engedélyezze egy jótékony célú egyesület megalakítását Pesten és Budán (egyesület alapításához ugyanis királyi engedélyre volt szükség abban az időben). Így nyílt meg a szociális munka történetének első fejezete Magyarországon: ugyanis a két egyesületben – a pesti, illetve a budai Jótékony Asszonyi Egyesületben – igaz, hogy eltérő hangsúlyokkal és minőségben, de szociális munka folyt.

A budai egyesület inkább a helyi polgárok elszegényedett feleségeinek és leányainak akart segítséget nyújtani – az „asszonyi” tehát nemcsak a szolgáltatást nyújtókat jelölte, hanem a recipienseket is –; s nem nyújtott olyan sokféle szolgáltatást, mint a pesti. Fellelhető dokumentumaikban dominálnak az elszámolások, az adományozók felsorolásai, valamint a bevételek és a kiadások leírásai. Az a néhány munka, amely a budai egyesület történetét próbálja meg bemutatni, kidomborítja az arisztokrácia szerepét, de keveset mond arról, hogy az egyesület tagjai mit csináltak, és mi volt a céljuk az adománygyűjtéseken kívül. A pesti egyesület, úgy tűnik, sokkal átgondoltabb célok alapján állította fel különböző intézményeit. Dokumentumaikban egy kidolgozott, koncepciózus, sokféle intézményt mozgató társaság képe rajzolódik ki. Erről később írunk bővebben.

A budai egyesület nevét többféle elnevezés alatt találjuk meg a korabeli dokumentumokban. A Budai Jótékony Nőegyesület (*Budai Jótékony Nőegyesület Alapszabálya*, Budapest, Heisler J. Könyvnyomdája, 1891) vagy más néven: Budai Jóltévő Asszonyi Egyesület (*Számolás: Budai Jóltévő Asszonyi Egyesület 1830–1833*, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1833) ugyanazt a szervezetet jelöli, de a Budai Jótékony Nőegyesület megjelöléssel is találkozhatunk (Dr. Katona Lajosné: *Az 1817-ben alapított Budai Jótékony Nőegyesület vázlatos története*. Budapest, 1934, Pátria Nyomda, vagy: *Jelentés a Budai Jótékony Nőegyesület működéséről az 1896-ik évben*).

Az egyesület titkára, dr. Országh Sándor miniszteri tanácsos, aki a Fővárosi Közmunkák Tanácsának is bizottsági tagja volt, megírta az egyesület történetét (Országh 1898). A könyv elején két fénykép áll: Erzsébet királynéé – akinek a szerző a művét ajánlotta, és őgróf Pallavicini Edénéé, aki a leghosszabb ideig volt az egyesület elnöke. A 128 oldalas könyvből nemigen derül ki, hogyan működött valójában az intézmény, s ez annak ellenére így van, hogy a szerző maga is aktívan részt vett az egyesület tevékenységében. Nem tudjuk meg az írásból, ki végzett szociális munkát közvetlen „klienkapcsolatban”, és ki volt az irányító, az elméleti háttér kigondolója. A legtöbb szó a – zömében arisztokrata – védnökökről esik, valamennyit megtudhatunk a működtetett házak történetéről (ezeket más források alapján az alábbiakban részletezzük), de arról, hogy kik és milyenfajta ellátást kaptak, s hogy ezeket az ellátásokat kik és milyen körülmények, javadalmazás vagy ingyenes felajánlás formájában végezték, semmit nem árul el a könyv.

Az egyesület szervezete az alábbiak szerint épült fel: közgyűlés, a három évente választott, 20 tagú választmány, tisztviselők: elnök, két alelnök, titkár, orvos, pénztáros, mint az „Ő Felsége a Királyné Legmagasabb védnöksége alatt álló Budai Jótékony Nőegyesület Alapszabálya” megírta (1891-ben, Budapest, Heisler J. Könyvnyomdája kiadásában).

A budai egyesületben az első évben befolyt támogatások (ezek adományok voltak, részben az alapító főhercegnő, részben arisztokraták, részben budai polgárok részéről) csak a nyomor enyhítését szolgálták. Segélyeket folyósítottak rászorulóknak, pénzt adtak, hogy a zálogházból kiválthassák az emberek a legfontosabb holmikat. A későbbiekben azonban bővült a tevékenységük. A munka nem volt ugyan annyira sokszínű, mint a pesti egyesületnél, de a szociális munka bizonyos formáira itt is rábukkanunk.

Két legfontosabb intézményük a budai polgárásszonyokon óhajtott segíteni: a „kereset-intézet” a támasz nélkül maradt nőknek munkát, később a munkaképteleneknek gondozást nyújtott, az óvoda pedig a dolgozni kényszerülő asszonyoknak jelenthetett segítséget a megbízható gyermekfelügyelet megszervezésével. Rövidebb ideig működött munkaiskolájuk, a vakok ellátását a pesti egyesülettel együtt végezték.

Az „Erwerbhaus” (kb. kereset-intézetnek lehetne fordítani) volt az első intézmény, amelyet a budai egyesület létrehozott. Igénybevevői jellemző módon budai polgárok özvegyei voltak, akik itt munkát kaphattak. A bekerülés feltételeiről, a munkafolyamat megszervezéséről nincs adatunk (ellentétben a később bemutatandó pesti „kereset-házról”, ahol fontosnak tartották, hogy az intézmény minden fontos összetevőjét írásban is rögzítsék). Nyilvánvalóan

azok a szegény és „tisztos” polgárasszonyok jutottak munkához, akik a kézimunkázáson kívül semmihez nem értettek (ez egyébként még sokáig fontos kereseti formája maradt az elszegényedett polgárasszonyoknak-leányoknak, ha férfi pénzkereső nélkül maradtak: még jóval a századforduló után is fontos megélhetési forrás volt a kézimunkák – többnyire igen alacsony áron – való eladása, bedolgozói rendszerben működve; erről több családtörténeti interjúban még ma is hallhatunk). Az Attila utca 93. szám alatti házat meg is vásárolta az egyesület, amelyben később az „Ápolda” kapott helyet (ez 1840 és 1924 között működött). Először az a tizenkét munkaképtelen asszony került ide, akik itt lakást is kaptak. Később huszonnégy–huszonhat főre emelkedett az ápoltak száma. A század végére négy alkalmazottal dolgoztak, és az egyesület összes kiadásainak durván felét költötték erre az intézményre. Sajnos nem tudjuk egész pontosan, mi volt a négy alkalmazott munkája, de az intézet jellegéből adódóan sejthető, hogy gondozták-ápolták a lakókat.

A századforduló utáni évtizedben csaknem a kiadások harmadát fordították az Ápoldára, pedig ekkor csak tizenhat nőt gondoztak itt. A költségek nyilván emelkedtek, de nem találunk adatot arra, hogy vajon a gondozás, a személyes szociális ellátás színvonala is emelkedett-e, többen gondoskodtak-e az ápoltak testi-lelki jólétéről, vagy csak az élelmiszerárak emelkedése jelentkezett az Ápolda költségárányának növekedésében. Úgy tűnik, ez a tevékenység maradt meg legtovább a budai egyesületnél, talán ezt tartotta az egyesület a legfontosabbnak, s csak az utolsó bentlakó halálával szűnt meg az intézmény. A költségárányok emelkedése is arra utal, hogy ez a tevékenység volt a legfontosabb az egyesület számára.

A budai egyesület öt munkaiskolát is szervezett. Ezeket arisztokrata hölgyek vezették. Nem sokat tudunk arról a munkáról, amely ezekben az iskolákban folyt: feltehetően az „úri” viselkedésre nevelték a szegény polgárlányokat, és alighanem csak a kereset-intézetekben használható munkára tanították őket – erre utal, hogy tizenöt kézimunka-tanárnőt alkalmaztak. Egyéb oktatókról nem esik említés, csupán arról, hogy évenként hétszázhuszonhat leányt oktattak kötésre és egyéb hasznos ismeretekre a 19. század első negyedében Budán.

A később ismertetendő Pesti Egyesülettel közösen alapították meg a későbbi Vakok Intézetét, tizenkét ápolattal, „szegény belső hályogosok gyámolítására és gyógyítására”. Ez a leghosszabb történetű intézmény, amelynek később a Magyar Királyi Vakok Intézete vette át a működtetését, és utódjaként a fogyatékos gondozás egyik legszínvonalasabb helyeként tarthatjuk számon a mai Vakok Intézetét és a Vakok Családsegítőjét.

Működésük során végig pénzzel, ruhával segítették a munkaképtelen szegényeket. A kor uralkodó eszméi értelmében különbséget tettek a munkaképes és munkaképtelen szegények segélyezési elvei között. A pénzbeli vagy egyéb segélyt az Ápoldában fizették ki, de csak a munkaképteleneknek. Nem találtunk leírást arról, ki és hogyan állapította meg a munkaképtelenséget, rászorultságot, csak feltételezhetjük, hogy a pesti egyesülethez hasonlóan a körzetek „jóltevő asszonyai” végezték ezt a szociális munkát. Ismert, hogy az I., II. és III. kerület tartozott a budai egyesület fennhatósága alá. Az egyesületben a közgyűlés volt a legfelsőbb döntéshozási szerv, a húsz tagú vá-

lasztmányt három évre választották. A segélyezésre a 19. század utolsó éveiben a bevétel közel ötödét költötték, 1917-ben ennél kevesebbet, kb. 15 százalékot. Mint már említettük, csak az Ápoldára fordított összeg emelkedett a közgyűlési határozatok értelmében (*A Budai-Pesti Jótékony Nőegyesületek Alapszabályai mint azok 1817-dik évben az egyesületek keletkezése alkalmából megállapítottak*, Pesten 1843, Trattner Károly betűivel, illetve: *Ő Felsége a Királyné Legmagasabb védnöksége alatt álló Budai Jótékony Nőegyesület Alapszabálya*, Budapest, Heisler J. Könyvnyomdája 1891).

A számadatok leginkább az évente megjelenő elszámolásokból („Számolás...”) követhetők.

Az 1828-ban alapított óvoda, amelyet Brunsvik Teréz grófnő elképzelései alapján hoztak létre, az egyesület talán leghíresebb intézménye. Brunsvik Teréz svájci utazása alkalmával ismerkedett meg az óvodai nevelés fontosságával és azt gondolta, hogy Magyarországon is meghonosítja ezt a számára olyan ígéretesnek tűnő új kezdeményezést. Brunsvik grófnő is kora „nagy lelkei” közé tartozott, naplójában sokat ír az emberi természetéről, a nagy eszmék hatásairól. „Angyalkertjeiben” nemcsak vigyáztak a gyerekekre, hanem fejlesztették is őket, a pedagógiai munka fontos volt, képzett szakember is szükségeltetett. Az első ilyen gyermekintézményt az Úri utca 38-ban, gróf Zichy Károlyné házában rendezték be. 1919-ig folyamatosan vezette Bornhauser Anna óvónő. Az egyesület bevételeiből 1896-ban kb. 20 százaléknyi volt a részesedése, ami 1917-re 6 százalékra csökkent (lásd az egyesület idézett jelentései). Ami utalhat arra, hogy fontossága csökkent.

Az egyesület bevételeinek hozzáférhető adatai is meglehetősen érdekesek. A tevékenység kiszélesedése idején, 1833-ban Magyarország „ifjabb királyja” 250 forinttal támogatta, míg a nádor 10 000-rel. Az adományozók közül Vörösné Hiémer Katalin, egy budai polgár volt a legbőkezűbb: többet adott, mint a király és Károly főherceg, mert 1050 forinttal támogatta az egyesületet. A bevételek legtöbbje a „mutatványokból”, azaz saját erőből származott (*Számolás: Budai Jóltévő Asszonyi Egyesület 1830–1833. Az egyesület kiadványa*). Az egyesületi élet lassan elsorvadt, az „Ápolda” és az óvoda kivételével egyik intézmény sem érte meg a 20. századot.

*

A pesti egyesület különbözött a budaitól. Már maga a tény, hogy a két város két külön egyesületet alapított, is arra utal, hogy nemcsak formális volt a két „asszonyi egyesület”, nemcsak az alapító főhercegasszony és köre valamifajta divatot követni akaró úri hobbijáról volt szó, hanem a szükségletekre reagáló, a szociális problémákat felismerő, a kor szintjén elemző és megoldást kínáló kezdemények jöttek létre. A budai polgároknak alighanem kevésbé volt szükségük mindarra, amire a pesti szegényeknek. Pesten nem annyira az arisztokraták és az elszegényedett polgárok a szereplők. A pesti egyesület leírásában sokkal kevesebb arisztokrata név kerül élénk, sokkal kevesebb az elszegényedett polgárnőket támogató intézmény. Viszont sokféle szociális kezdeményezést találhatunk a 19. század első negyedében Pest-Budán, amelyet a Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesület alapított.

Céljukat így fogalmazták meg:

„...szerentsétlenségek gyökeres el-hárítása a' nyomorúság kutfejének be-töltése, tsak közönségesen beható böltés és a' legkedvezőbb környülállásoktól előmozdított intézetek által eszközölthetik, mellyek nintsenek az egyes ha-zafi hatalmában... valamennyire is egyengetni – ez ugyan a' szerentsésebb lakos-társak egyesült erejének tehetségében áll” (A' Jóltévő Asszonyi Egye-sület által Pesten felállított kereset-intézetéről vagy A' Dolgozó Szegények ápolgató szerzetéről, Pesten, Trattner Tamás betűivel, 1817).

Tehát a „lakos-társak” egyesült erejét kívánták megmozgatni, mert belát-ták, hogy a jóléti ellátások létrehozására „nintsenek az egyes hazafi hatal-mában” azok az eszközök, amelyekkel a szükségleteket ki lehetne elégíteni.

A pesti egyesület sokféle ellátást nyújtott, a fellelhető dokumentumokban a számadásokon kívül alapos ismertetőket találunk végzett munkájukról. Egy korszerű szociális munka körvonalazódik ki, amely nem pusztán segély-, illetve alamiznaosztást jelentett.

Az egyesület alapvető célját, a „szerentsétlenségek gyökeres elhárítását” (i. m. p. 1.) részben azzal próbálták meg elérni, hogy munkaalkalmakat biz-tosítottak azoknak, akiknek erre szüksége és igénye volt. A 19. században a szociális gondolkodás alapvetően megkülönböztette a munkaképes, a mun-kaképtelen és a dolgozni nem akaró embereket. (Ez a gondolkodásmód ter-mészetesen nem változott meg gyökeresen a század elmúltával.) Az egyesület igyekezett alapos elméleti munkát végezni a szükséglet szenvedők osztályo-zásával, így akarták eldönteni, hogy miféle segítségnyújtásra van szüksége az egyik és mifélére a másik embernek. Különbséget akartak tenni „...az igaz és a' tsak látszó szegények között, valamint az olyan valóságos szű-kölködők között is, kik a' dologra alkalmatlan voltak miatt, mivel igen ifjak, igen öregek, vagy betegek, magoknak semmit sem kereshetnek, és az olyan hasonlóan valóságos szegények között, a' kik dolgozhatnak és örömetst dol-goznának is, de a' mostani drágaságban a' ház-tartások a' közmunkásság, kereskedés, 'sa't. megtsökkkenése miatt nem találnak munkát, melly által élelmeket megszerezhetnek” (i. m. p. 4.). Nemcsak a szociális szolgáltatások leendő élvezőit próbálja sorra venni a névtelen szerző, hanem meghatározza azokat az elengedhetetlenül szükséges szolgáltatásokat is, melyeknél ponto-sabban ma sem adhatnánk meg a szükségletek sorát: „Kerülhetetlen szük-ségletek pedig a' mi éghajlatunkban: *eledel, lakhely, öltözet, fűtés* és beteges állapotban *orvosi segedelem*” (uo., kiemelés az eredetiben).

A szociális munka történetének moralizáló szakaszában sem kerülhették meg, hogy valamiféle álláspontot alakítsanak ki a „csak látzatú szegény” emberekkel kapcsolatban. Ezen utolsó kategória „felsegítését... tilalmazná”, hiszen az „érdemteleneknek adott adományokat az érdemesektől el vonják” (uo.). Akár a mai szociálpolitikusok érvelését olvasnánk az anyagi források szűkösségéről, és arról, hogy ezek nem megfelelő felhasználása miatt az iga-zán rászorulókat félteni kell attól, hogy nem jut rájuk majd pénz. A mai politikusok ugyan nem hivatkoznak olyan szaktekintélyre, mint a jóltévő asszonyok, akik Szent Ágostont idézik, aki szerint: az alamizna nem tunya-ságra adatik, „tízélja csak a' lehet, hogy a' valóságos szegényeken segít-sen”(uo., kiemelés az eredetiben).

A programnak van kínálata a „látzató szegények” számára és a dolgozni kívánók számára is. A pesti jóltévő asszonyok tevékenységét, eszméik kitálalóit nem ítélték meg a ma érvényes elvek szerint, a kor szellemi áramlatait, szociális programjait és az adott helyzetet kell figyelembe vennünk, amikor véleményt alkotunk róluk. Ezért mondhatjuk, hogy a 19. század első negyedében a kezdeményezés igazán jelentősnek mondható, pontosan a sokrétűsége miatt. Differenciált megoldásokat akart nyújtani és ehhez meg akarta és tudta teremteni az eszközöket.

„Másképp kell elintézni az olyan szegényekre nézve a’ kik dolgozhatnak s másképp az olyanokra nézve, a’ kik dologra alkalmatlanok... aki dolgozhat... aki munkát nem talál, tsak alamizsnát adni... inkább ártalmas” (i. m. p. 5.). Fontos, hogy leszögezzük: aki akar, dolgozhaszon és ezzel annyit keressen, hogy a megélhetését biztosítani tudja. (A következő század szociáldemokrata követelései sem sokban különböznek ettől.)

„Ezen nyomós okoknál fogva állított fel a Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesület egy kettős Intézetet:

1.) Egy asszonyi kézi-mívek boltját, olyan asszonyi nemből való szegények számára, kik különbféle fajnabb kézi munkákhoz értenek, de vevőkre nem találnak. Ezen Intézetben – melly most Gráf Anna kerületbéli Asszonyság posztó kereskedő Károly Fő Hertzeg tzmje alatt lévő boltjában a’ Vátzi utcában vagyon” (i. m. p. 6.).

De kik adhatták el azokat a bizonyos „fajnabb” kézimunkákat? Hiszen a boltot nem véletlenül nevezték meg az idézett munkában, Gráf Anna posztókereskedő „kerületbéli asszonyság” volt, azaz egyesületi tag. Megtudjuk, hogy nála kellett jelentkezni a kerületi lakosnak ezzel az igénnyel, akik a szokásos eljárás szerint „...az illető kerületbéli Asszonyság által az Egyesülethez folyamodnak”, és azután itt döntenek arról, hogy a folyamodónak segítséget nyújtanak-e azáltal, hogy a boltba viheti a kézimunkát, ahol „munkájuk bére mihelyst elvégzik minden haladék nélkül ki fizettetik”. Ebben a boltban egyébként az egyesületbeli asszonyok időtöltésből készülő kézimunkáit is árulták, a bevétel az egyesületet gazdagította.

2.) A kettős intézet másik része azokat célozta meg, akik nem találtak maguknak munkát, mert tudásuk, egészségi állapotuk, koruk alkalmatlanná tette őket a szokásos kereső munkákra. Ezért a „kereset-intézet” leírásában „A’ Dolgozó Szegények ápolgató szerzetéről” is szó esik, hiszen itt olyan, szociális szempontból védelemre szoruló emberek dolgoztak, akiket „ápolgatni” is kellett, tehát nem pusztán munkát adtak, munkabért fizettek, de gondozták is bizonyos értelemben a „kereset-intézet” klienseit: „... olyan dolgozható, de most kereset nélkül való szegények számára [jött létre az intézet], mind a két nemből, kik semmi magokra végben vihető munkához nem értenek, azoknak felvállalására nem alkalmatosak... koros voltak vagy gyengült egészségek miatt tsak könnyű és kevés erőtetéssel járó munkákat vihetnek véghez, mellyeket egyebütt nem egy könnyen találnak...”

Az egyesület létrehozói azt a célt tűzték ki, hogy megelőzzék a teljes elnyomorodást, preventív szemléletüket nyugodtan mondhatjuk modernnek ebből a szempontból, hiszen ez a „civil” szervezet megkísérelte, hogy munkát és ellátást adjon annak, aki akar és tud dolgozni. Ha ezt nem tették volna,

ezek az emberek a „piacon” nem találhatnak megélhetést és „... ember társai-
knak terhekre esnek” (i. m. p. 7.).

A szociális kérdések megoldatlansága a szociális munka – és a szegénység – története során többnyire akkor vált igazán fontos társadalmi kérdéssé, amikor azok számára, akik valamilyen segítség nyújtására képesek voltak, valamifajta kényelmetlenséget jelentett a nyomor. (Leggyakrabban a koldusok nagy száma volt az, ami kellemetlenségeket okozott a polgároknak.) Ez így volt a „jólelkű” emberiség történetében egy jó ideje. Tagadhatatlanul nagy különbség azonban, hogy a koldusokat felakasztják, megcsonkítják, vagy a „kereset-intézet” felállításával „ápolgatják”. Az egyesület ebben az esetben is koldulásellenes programot indított, munka és gondozás megszer-
vezésével akart javítani a nyomoron. Úgy tűnik, hogy nem volt eléggé hatékony a Pesti Jótévközi Asszonyok preventív programja, amely a koldulás helyett munkát vagy gondozást nyújtott, mert néhány év múlva az egyesület a koldusokkal kapcsolatban kevésbé preventív intézkedéseket követelt. Ezekre később még visszatérünk, most azonban maradjunk a „kereset-intézetnél”.

Egy apró érdekesség a mai szociális munkásoknak: a „kereset-intézetet” ott hozták létre, ahol az első családsegítők egyike létrejött több mint másfél évszázad múlva, azaz a „Theresia külső Városában, a’ Mező útjában Greiss Jakab úr házában”, tehát a külső Terézvárosban, ahol ma is sűrű – no nem annyira a szociális védőháló, mint a megoldandó problémák szövevénye. Az egyesület kibérelte ezt a terézvárosi polgárházat saját céljaira, „ahol tíz szobák fordítottak a dolgozásra”, és „hol csak a’ Felvigyázó lakik” (i. m. p. 8.). Tehát nem bentlakásos intézményről volt szó, a fizetett alkalmazott, az intézmény adminisztrációját végző vezető lakott csak bent. Őt tekinthetjük talán az intézmény első szociális munkásának, hiszen hozzá küldték az egyesület által felvett embert, ő az, aki „beiktatja a felvétel Jegyzőkönyvébe, a kész rubrikák szerint...” tehát meglehetősen fejlett adminisztrációs, rögzítési eljárásokat alkalmazott, és mintha a szerződéskötés első elemei jelennének meg abban, hogy „el olvassa a’ Felvigyázó az Intézetnek napi rendjét”, tehát megbeszéli a klienssel, mit várnak attól, aki itt dolgozik, és talán meg is hallgatják őt a felvételnél. (Ez utóbbi mindenestre nem derül ki a regulából.)

Pontosan meghatározta az egyesület a „klienskört”, azaz hogy kiket lehet felvenni ebbe az intézménybe: „Abban csak valóságos szegények fogadtatnak fel... mind a’ két nemből és minden Keresztény Vallásokból...”. Alighanem az elfogadást akarták hangsúlyozni a minden keresztény vallást említve. Érdekes kérdés az izraeliták helyzete, erről most nem írunk. Voltak azonban feltételek ezeken túl is:

- azokat lehetett felvenni, akik „dolgozni tudnak és akarnak,
- semmi betegségnek alája nintsenek vetve,
- tsendesen és betsületesen viselik... magukat”.

Hatvan szegénnyel kezdték a munkát, akikről pontosan tudhatjuk, milyen módon kerülhettek be a „kereset-intézménybe”. Pontosán leírták a felvételt. Az első lépés, hogy a segítséget kérő a „... kerületbeli Asszonyokhoz” fordul, kinek kerületében lakik. Ez jelentést tévesen felőle, mely szerint határoztatik meg annak felvétele.” A kerületekre osztott Pest (egy másik kiadvány: *A pesti Jótévközi Asszonyok 18 kerületének beosztása*, Budapest, Rud-

nyánszky könyvnyomda, 1892, részletezi a kerületekbe tartozó utcákat. A lakónépesség számát nem közlik ugyan, de látható, hogy a nehezebb kerületekben kevesebb utca van sorolva a körzetekbe). Azok az asszonyok, akik felelősek egy-egy kerületben a közvetlen kapcsolatokért, akikhez a segítséget kérőknek folyamodni kellett, a voltaképpen szociális munkások. Nyilvánvalóan képesnek kellett lenniük arra, hogy megfelelő módszerekkel tájékozódjanak, hogy kapcsolatot vegyenek fel azokkal az emberekkel, akik tőlük sokszor nagyon nagy szociális távolságban voltak. Azt is meg kellett tanulniuk, hogy elviseljék azokat a helyzeteket, amelyeket a szegénység, a kétségbeesés teremtett. Tudniuk kellett, hogy jelentésük megtételekor a lényeges dolgokat emeljék ki, hogy mit javasoljanak a segítségért folyamodóknak és mit tanácsoljanak az egyesületnek, hiszen a jelentés az, „mely szerint határoztatik meg annak [mármint a munkáért folyamodóknak] felvétele”. A felvétel rendje kapcsán a különösen sürgős esetekről külön írnak: „Ha ... felvétele ... sürgető lenne... akkor a kerületbeli Asszonynak egyetértőleg az Elölülő Asszonysággal, hatalmukban áll, hogy... azonnal felvegyék, de az arról szóló indító okokkal megerősített jelentést a' legközelebbi ülésben elő kell adni...” Ez mindenesetre arra utal, hogy a működés nem volt teljesen rugalmatlan.

De milyen tevékenység folyt ebben a szociális foglalkoztatóra emlékeztető, tíz szobás bérleményben? A többi korabeli munkahelyhez hasonlóan sokkal hosszabb volt a nap, mint a mai munkahelyeken. Nyáron reggel ötkor, télen hétkor kezdődött a munkaidő, és este hétig tartott, délben egy óra szünettel, szombaton ötig dolgoztak. Előre bejelentett céllal otthon lehetett maradni (ekkor egy nappal hamarabb le kellett mondani az ebédet). Bérüket szombaton kapták – ez 15 forint volt –, hasonlóan sok más munkához. Fontos volt a rend: „sértések és a' veszekedés szorossan tilalmaztatnak”, és a tisztaság: „mosdatlan vagy piszkos ruhában egy munkás sem nyúlhat dolgozhoz”.

Az ebédért fizetni kellett (15 krajcárt), amely a rendelkezések szerint „egy jó ízű tápláló ételből és kenyérből áll”. A körülményekre is figyelemmel voltak, „és kalány rendeltetvén” ehatték meg a maguk felszolgált ebédet, amit helyben főzött egy főző asszony. Hetente háromszor volt hús.

Nyilván a gyakori látogatók miatt kellett felvenni a rendtartásba a panaszkodás tilalmát: „panasszal a Felvigyázóhoz vagy a kerületi Asszonyhoz vagy Elölülő Asszonysághoz” lehet fordulni. „Aki idegenhez [fordul], elbocsátják”. Akkor is elbocsátják, ha kér valamit a látogatóktól.

A munkák egyszerű kézi munkák voltak. Fonás, tépés, „fűsülés”, „tsipkeverés”, asztalosmunka.

Az adminisztrációról megtudjuk, hogy „minden személynek vagyón egy saját munka-könyvetskéje”, ebbe írta be a „Felvigyázó” a szerszámok felvételét, a bért stb.

A kereset-intézetet később igazgató vezette, aki minden héten egy alkalommal pénzbeli segítyt is osztott, mert az egyesületnek célja volt „az olly személyek felsegítése, kik sanyarú szükségben minden segedelem nélkül vannak...” Hogy kik a szűkölködők, azt a választott asszonyoknak kellett eldönteniük.

A két fenti intézményen kívül – mint már azt a budai egyesület kapcsán

említettük – létrehoztak „egy intézetet a szegény belső hályogosok gyámolítására és gyógyítására” (*Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. k. Pest-Városában alapított jótévő Intézetekről, azoknak belső elrendezéséről és fenn-állásáról, 1817-diki mártzius elejétől 1833-diki september végéig*, Bécsben Nyomtatott Strumm A. özvegye betűivel, 1834).

A magatehetetlen felnőtteket és elhagyott gyerekeket nem intézményesen látták el, hanem fizettek értük, családokhoz helyezték ki őket. Nem találtuk nyomát a kutatás során sem számoknak, sem összegeknek ezzel kapcsolatban. Nem tudjuk, hogy az így kihelyezett „egészen nyomorék vagy elaggott gyámoltalan emberek tartását” milyen összegekkel honorálták, kik vállalkoztak erre és „az árva kis gyermekek” tartására. Az egyesület fent említett ismertetésében azt írják: „becsületes emberekhez adatnak illendő bér mellett”. Feltehető, hogy itt is a választott asszonyoknak volt szerepe, mind a becsületes családok felkutatásában, mind a kihelyezések lebonyolításában.

Nem igényelte intézmény felállítását az a hiánypótló kezdeményezésük sem, amellyel azokon a beteg embereken akartak segíteni, akik nem tudták kifizetni a gyógyíttatás költségeit. A felsorolt feladatok egyike „a szegény betegek gyámolítása, kik... az egyesület költségén a város kórházába utaltatnak”.

Nyilván voltak olyan emberek, akiket nem lehetett kihelyezni családokhoz, és nem volt hely számukra a városi kórházban sem, mert állapotuk nem igényelt gyógyítást és talán nem hajtott semmiféle hasznot annak a családnak, aki vállalta volna a gondozását. Ezért a Pesti Jótévő Asszonyi Egyesület a szegényház intézményének alapjait is megvetette azzal, hogy létrehozott „egy ápoló intézetet egészen nyomorék, nyavalyás, elaggott öregségük miatt elalélt személyek számára” (i. m. p. 11.).

Fontos intézmény volt az „iskola-intézet” (i. m. p. 12.). Ezt „egészen árva, gyámoltalan, vagy általában olly gyermekek számára [hozták létre], kik koldulni kénytelenek, minthogy szüleiktől se eledelt, se ruhát nem kapnak, még kevésbé küldetnek iskolába 's nyerhetik meg a' tanulásra szükséges eszközöket” (uo.). Nemcsak azt határozták meg az egyesületben, hogy kik azok a gyerekek, akiknek szükségük van az általuk létrehozott iskolára, hanem pontosan kidolgozták ennek a tanintézetnek a céljait is: „...ezen iskola-intézet célja kettős:

A: Hogy az ebbe felveendő gyermekek olly oktatást nyerjenek, melly természeti lelki erejük 's emberi tehetségök kifejtésére és a' minden hasznos polgárban megkívánható ösmeretek megszerzésére szükséges,

B: Hogy a gyerekek jó eleve rendes munkássághoz szoktattassanak és bennök ahhoz vonzódás élesztessék alkalom-adás által arra, hogy magoknak már most valamit kereshessenek.” Tehát oktatni, hasznos ismeretekhez akarták juttatni a gyerekeket, és megtanítani olyan munkákra, amelyből esetleg felnőtteként később meg is tud élni.

Leírt céljaik szerint a munkára motiválni és nem kényszeríteni akarták a gyerekeket. Két osztály volt iskolájukban: az oktatási és a munka osztály. Ugyancsak a „Theresia-Városban” béreltek helyet az iskola számára is. Nem tudjuk, hány tanulójuk volt, de két tanítóról és két munkamesterről szólnak a beszámolók. Az említett könyvből ismerjük a tanítás tárgyait: „német és magyar olvasás, írás, számvetés, vallás, természettudomány, mesterség,

egészség-tudománya". A munkaosztályban elkülönítették a kicsiket és a nagyokat, a lányokat és a fiúkat. „A munkánál a fiúgyermeket a' mindegyik osztálynál rendelt munka-mester, a leányokat pedig a tanító asszony oktatja." Az iskolában ruhát és élelmet is kaptak. Azoknak a gyerekeknek, akik önálló munkát végeztek, fizetést is adtak, ez volt az egyik motiváló erő a munkára. A gyerekek között a legtöbb árva volt. Az egyesület tehát fontos szerepet vállalt a gyermekvédelem megalapozásában, melynek az árvaellátás hosszú időn keresztül fontos része maradt. Mivel az iskola nem bentlakásos volt, éjszakára nem maradhatott bent senki. Tehát meg kellett oldani az árva gyerekek iskolán kívüli ellátását, azért „becsületes 's jó erkölcsű embereknel osztatnak el, kik... fekvő helyökről s testi gondviselésökről illendő fizetésért tartoznak gondoskodni". Feltehetően jobb ellátási forma volt az „oskola-intézet" a mellette megvalósított családi kihelyezésekkel, mint a szegényház vagy a csak családokhoz kihelyezés, bérbeadás. A gyerekek érdekei azt kívánták, hogy meg tudjanak élni az itt elsajátított mesterségekből, taníttatásukat nem tudta volna más biztosítani, mint az egyesület. A gyerekek jólétét könnyen szemmel kísérték, hiszen a kihelyezés és az iskolába járás ugyanannak az egyesületnek a közreműködésével történt, alighanem belátható volt a „körzet" is, ahonnan a gyerekek bejártak az iskolába. Szinte ideálisnak tűnő helyzet lehetett, nem ismerünk Európa vagy Amerika szociális munka irodalmából hasonló komplex ellátást ebben az időben.

A koldulás a 19. és a korábbi századokban sok helyen vezetett valamiféle szociális intézkedés meghozásához. A városokba áramló emberek közül sokan nem találtak sem lakást, sem munkát, és alamizsnakérésből próbáltak megélni. Alighanem van a koldusoknak egy bizonyos sűrűsége, amely az adott társadalmat irritálni kezdi, és olyankor ilyen vagy olyan intézkedéseket hoznak ellenük. Ezek között a durvábbak a kitiltást, megcsonkítást, felakasztást, a szelídebbek a koldusok „megsegítését", „megjavítását", „megnevelését" célzó intézkedések, az utóbbi esetben olyan intézményekben végrehajtva ezeket, ahol nincsenek szem előtt, nem zavarják a városlakók szemét. Az Asszonyi Egyesület alapítása után tíz évvel egyik céljául tűzte ki, hogy ne legyenek koldusok Pest utcáin. Feltehetően belátták, hogy a megelőző típusú munkájának nem volt meg a koldulást megszüntető eredménye. Segítséget kértek a tanácstól és a polgármestertől is. 1827-ben azt kezdeményezte a pesti egyesület, hogy tiltsák be a koldulást, és ehhez az első lépést a koldusok összeírásával gondolták megtenni. A lajstromozást „közgek" végezték a „választott asszonyokkal" együtt. 1830. augusztus 18-án a tanács összegyűjtötte Pest koldusait. Bizottságot alakítottak, melyben az egyesület tagjai és a város urai voltak. Két csoportra osztották a koldusokat: az idegenekre – őket kitiltották a városból, és a koldusbíráknak kellett vigyázni arra, hogy ne jöjjenek vissza –, valamint a helybeli koldusokra. Az utóbbiakat tovább osztották: rászorultakra és nem rászorultakra. A további eljárás természetesen nem volt azonos a két csoportnál. Akiket rászorultaknak tekintettek, azokat az egyesület elhelyezte az intézeteiben. Számunkra azoknak a helyzete a legérdekesebb, akik nem akartak felhagyni a pénzkereset eme módjával. A Pesti Jóltevő Asszonyok nekik találták ki azt a két „Gyámintézetet", amelyben a férfiak és a nők elkülönítve, szoros felügyelet alatt dolgoztak. Ételt és

ruhát kaptak, dolgozniuk kellett az inspektorok felügyelete alatt. Átmeneti fogda is volt itt, mert akit ezek után is kolduláson értek, azt idehozták és „jótékony gondozás alá” helyezték. Ez az intézmény volt a dologház alapja és elődje. Itt is munkát végeztek, amelyet az Egyesület szervezett meg, hasonlóan a „kereset-intézetekhez”, de a részvétel nem volt önkéntes, a javítás, a munka általi nemesítés és a mindenáron munkára szoktatás vette át a vezető szót. Nagy eredménynek tekintették, hogy Pest utcáiról eltűntek a koldusok, büszkén hirdették, hogy a gyámintézetekben az Egyesület „gondoskodik ellátásukról, kiszabott munkákra is szoríttatnak”. A személyzet inkább a felügyeletet és az ellátást végezte, nem voltak oktatók vagy más, szociális munkásnak tekinthető emberek. A munkafegyelem volt az eszköze a munkára nevelésnek és a koldulásról való leszoktatásnak. Természetesen pénz is kellett a gyámintézetek fenntartásához. A pénzalapot az a gyűjtés szolgáltatta, amely az utcai koldulás megszüntetését célozta. (1833-ban a városi tanács vette át a pénzalapot – amely akkor 35 ezer váltóforint volt –, és ebből jött létre az a városi szegényalap, amelyet az adományokon kívül az iparengedélyi díjak, a zenedíjak és a bírságok növeltek – Béry, 1929.)

A történeti munkák érdekessége nagyrészt abban rejlik, hogy mennyiben vonatkoztathatóak a saját korunkra a leírt jelenségek, elvek, eszmék, hogy mit tudunk jobban megérteni a mai helyzetből, ha megismerjük szakmánk történetének egyes szakaszait. A Jóltévő Asszonyi Egyesület itt ismertetett tevékenysége ma is érdekes. Részben azért, mert létrehozott intézményeik, tevékenységeik nagy részben ma is élnek. Érdekes megnézni, mi lett az „oskola-intézetek” funkcióival, hogyan alakult az árvák, elhagyott gyerekek intézményes vagy azon kívüli gondozása. A vakok ellátása, segítése külön szakmává vált, nyomukban haladva. A dologház, munkára nevelés, segélyezés a szociális munka nagy vitáinak színtere. Sokat tettek, és sok minden változatlan maradt. Menjünk ki a városba, és látni fogjuk, mit értek el a koldusok átnevelése terén a „Józsefvárosban bérelt két házakban”.

IRODALOM

Béry László (szerk.): A magyar Filantrópia Könyve, 1929, k. n.

A' Jóltévő Asszonyi Egyesület által Pesten felállított kereset-intézetéről, Pesten, Trattner Tamás betűivel, 1817.

Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. k. Pest Városában alapított jóltévő Intézetekről, azoknak belső elrendezéséről és fenn-állásáról, 1817-diki mártius elejétől 1833-diki szeptember végéig. Bécsben Nyomtatott Strumm A. özvegye betűivel, 1834.

Budai Jótékony Nőegyesület Alapszabálya, Budapest, Heisler J. Könyvnyomdája, 1891. Számolás: Budai Jóltévő Asszonyi Egyesület 1830–1833, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1833.

Dr. Katona Lajosné: Az 1817-ben alapított Budai Jótékony Nőegylet vázlatos története, Budapest, 1934, Pátria Nyomda.

Jelentés a Budai Jótékony Nőegylet működéséről az 1896. évben, n. k.

Dr. Ország Sándor: A budai Jótékony Nőegylet 1817–1897, Budapest, Kosmos Műintézet nyomása, 1898.

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának jelentése a rendszerváltás előtti lakáshitelek feltételeinek megváltoztatása miatt kialakult helyzetről – 1997. december

Jelentés az OBH 9019/1996, 4903, 5003, 5233, 5957, 6148, 6290, 6923, 7031, 7032, 7034, 7200, 7447, 7481, 7699, 7737, 7809, 7918, 8435, 8666, 8773, 8817, 9078, 9174/1997. számú ügyekben

Az eljárás megindítása

Több mint száz panaszos sérelmezte, hogy az eredeti szerződés megkötése óta egyoldalúan megváltoztatott fizetési és kamatfeltételek miatt nem képes fizetni az OTP-től, illetve takarékszövetkezettől kapott lakáshitelek törlesztő részleteit, emiatt sorozatos ingatlan-végrehajtás során lakásukat, házukat olyan rendkívül alacsony áron árverezik el, hogy emiatt könnyen hajléktalanná válhatnak.

Az Alkotmány 13. § (1) bekezdésében rögzített tulajdonhoz való jog, valamint a 2. § (1) bekezdésében deklarált jogállamiságból fakadó jogbiztonság követelménye sérelmének gyanújára tekintettel az ügyben vizsgálatot indítottam.

A vizsgálat megállapításai és a jogszabályi háttér elemzése

A panaszosok a következők miatt érzik igazságtalannak és jogtalannak a kialakult helyzetet:

- a szerződéskötés idején elképzelhetetlen volt számukra a társadalmi, gazdasági viszonyok azóta bekövetkezett olyan mértékű megváltozása, aminek eredményeképpen jelenlegi helyzetbe kerültek;
- többségük önhibájukon kívül került olyan szociális helyzetbe, amely miatt az időközben egyoldalú döntéssel hátrányosan megváltozott kötelezettségük teljesítése lehetetlenné vált;
- a hitelező a méltánylást érdemlő helyzetükre tekintet nélkül végrehajtási eljárást indít ellenük, amelynek során lakásukat, házukat általában a piacinál alacsonyabb áron elárverezik, sokszor a lakás piaci értékéhez képest jelentéktelen kölcsöntartozás miatt;

– a végrehajtás eredményeképpen jobb esetben a mindenkor magas piaci áron bérlőkké válhatnak a volt tulajdonukban, rosszabb esetben igen kedvezőtlen adottságú lakásban kénytelenek folytatni életüket, a legrosszabb esetben hajléktalanná válnak.

A tényállás megállapításához elengedhetetlen a rendszerváltás előtti jogrendszer lakáskölcsönöket érintő szabályainak ismertetése és elemzése.

A lakáskölcsön fogalma az alábbiakban magában foglalja mindazokat a kölcsöntípusokat, amelyek az adósok lakóházépítését, lakásvásárlását és -felújítását finanszírozták. A kölcsönöket az állam nyújtotta az erre felhatalmazott pénztintézete útján. (A szociálpolitikai kedvezmény, a munkáltatói kölcsön és egyéb támogatási formák nem tartoznak a lakáskölcsön fogalmába.)

A lakáskölcsön-szerződések az OTP által kidolgozott típusszerződések alkalmazásával jöttek létre. A szerződések alapján nyújtott kölcsön célja a lakosság tömeges lakáshoz juttatása volt. A lakosság lakáshoz juttatása, ennek elősegítése, a vizsgált korszakban jelentős politikai célnak minősült. Erről tanúskodnak az MSZMP kongresszusairól kiadott dokumentumok és a korabeli sajtó. Tekintettel a jövedelmek központosításának és újraelosztásának mértékére, az állam jelentős szerepvállalása nem pusztán indokolt, de szükséges is volt. A politikai akarat fogalmazódott meg a gazdaságot vezérlő jogszabályokban. A lakásproblémák megoldásának kísérletei szorosan összekapcsolódtak az állam gazdasági szerepvállalásának egyéb formáival, amelyek prioritásait az ötéves terveket rögzítő törvények határozták meg.

Példaként említhető a népgazdaság hatodik ötéves tervéről szóló 1980. évi III. törvény, amely egyrészt előírta, hogy az építési és a szerelési tevékenységet 11–14 százalékkal bővíteni kell (26. §), másrészt azt tartalmazta, hogy 370–390 ezer új lakást kell építeni (46. § (2)). Ez utóbbira vonatkozóan a hivatkozott szakasz (5) bekezdése azt tartalmazta, hogy számottevő részét a lakosság anyagi eszközeinek bevonásával kell megépíteni. Megállapította, hogy: „hosszú lejáratú építési kölcsönnel, bővülő körben nyújtott szociálpolitikai támogatással, szervezett, közművesített telekellátással indokolt ösztönözni a személyi tulajdonú lakások építésének korszerű, többszintes és csoportos telepítésű családi házas formáit.”

A népgazdasági tvrtörvény szintjén így kapcsolódott össze a nagyüzemi méretekben gyártható lakások előállításának növelése, a lakosság anyagi eszközeinek bevonása ebbe a körbe és a kedvezményes állami lakáskölcsön és egyéb állami támogatás. Ezzel sikerült fenntartani az építőipari nagyvállalatokat és a lakosság egy részét lakáshoz juttatni.

Az említett kedvezményes állami lakáskölcsönt technikailag az OTP – szerződések alapján – folyósította. A közjogi környezet azonban e szerződésekre vonatkozóan rendkívül részletes szabályokat tartalmazott. Ez azt jelentette, hogy az állam jogszabályokban meghatározta a lakáskölcsön-szerződés feltételeit. Szabad megállapodásnak nem volt tere. A feltételeknek megfelelő potenciális adósok tekintetében az OTP-t szerződéskötési kötelezettség terhelte.

A közjogi környezet a pénzügyi jogi szabályozást jelentette, ami az elemzés szempontjából azért fontos, mert

1. ennek alapján megállapítható, hogy az állam és bankja nem különült el egymástól,
2. az állami kölcsön és a bankkölcsön sem különült el tisztán egymástól.

1. Az állam és pénzügyi köztársaság közötti kapcsolat a rendszerváltás előtt

A tervszerű pénzgazdálkodás rendszerében a pénz, legalábbis az állam és bankja kapcsolatában adminisztratív kategória volt, abban az értelemben, hogy szabad volt az „átjárás”. A pénzeszközök átcsoportosításához pusztán politikai (államigazgatási) döntésre volt szükség. Ez azt jelenti, hogy az állami költségvetés forrásai nem különültek el az állam pénzügyi intézményének a forrásaitól (alapítói vagy, betétek stb.). Ezt támasztja alá Szentiványi Ivánnak, a kor lakossági finanszírozása legtekintélyesebb szakértőjének, az OTP egykori jogi igazgatójának 1979-ben megjelent könyvéből származó idézet: „Az állam a lakásépítési program megvalósítását különféle módokon támogatja. A támogatás nemcsak az állami lakásépítéshez, hanem a magánlakás-építéshez is kapcsolódik, s így a lakás építését, illetve az OTP-től való lakásvásárlást az állam a lakásvásárlónak (építőnek) nyújtandó kedvezményes kamatozású kölcsönrel támogatja, s ezenkívül különféle pénzügyi támogatásokat és kedvezményeket ad. Önmagában véve a hosszúlejáratú kölcsön nyújtása is állami támogatásnak számít, mert az állam ezeket a pénzeszközöket a pénzügyi intézmény útján az állampolgárok rendelkezésére bocsátja és nem egyéb állami célokra használja.”¹

1.1. Pénzügyi jogi szabályozás

Az egykori pénzügyi jogi szabályok jogi felidézése alátámasztja ezt az el nem különített helyzetre vonatkozó érvelést. Két szintet szükséges elemezni. Az egyik a törvényi szint, amelynek keretében a kor gazdasági alkotmányának számító, az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény (Ápt.) tartozik. A másik a minisztertanácsi rendeleti szint, ahol a lakáskölcsönökre vonatkozó lényeges szabályokat állapították meg. (A részletszabályokat a PM-ÉVM együttes rendeletek tartalmazták. Szabályozási eszköz volt még e körben a Hitelpolitikai irányelveket tartalmazó (kétezres) MT-határozat és az ebben foglalt felhatalmazás alapján kiadott, a tárgykört érintő MNB rendelkezés.)

1.1. a) Törvényi szint

Az Ápt. általános szabályokat tartalmazó 1. §-a az alábbiakat tartalmazta:

„(1) Az állami pénzügyek rendszerét, irányításának, működésének és ellenőrzésének legfőbb szabályait ez a törvény határozza meg.

(2) E törvény alkalmazása szempontjából az állami pénzügyek rendszerébe tartoznak azok a pénzügyi viszonyok, amelyek az államhatalmi, ál-

lamigazgatási szervek, tanácsok, illetőleg ezek szervei, a bankok és a pénzintézetek között, valamint mindezek és a gazdálkodó szervezetek, más jogi személyek és a magánszemélyek között jönnek létre, továbbá azok a jogintézmények, amelyeket az állam e viszonyok irányítására és működtetésére hoz létre.

(3) A Magyar Népköztársaságban az állam az állami pénzügyek körébe tartozó feladatokat az állami költségvetés rendszerének, a bank- és hitelrendszernek, a devizagazdálkodás rendszerének, s a személyi és vagyoni biztosítás rendszerének útján látja el.”

Az idézett törvényhely egyértelműen kifejezi, hogy a bankok és állampolgárok között létrejött pénzügyi viszonyok és az ezek irányítására, továbbá működtetésére létrehozott jogi intézmények az állami pénzügyek rendszerébe tartoztak. Ez azt jelenti, hogy az e körben létrejött jogviszonyokra a pénzügyi jog szabályait kell alkalmazni. A pénzügyi jogi jogviszonyok egyik alanya minden esetben a közhatalom. A törvényhely a tekintetben is egyértelmű, hogy az állam az állami pénzügyek körébe tartozó feladatokat – egyéb, e körbe tartozó rendszerek mellett – a bank- és hitelrendszer útján oldotta meg.

Az előbb idézett szerző az Ápt. elemzése során egy későbbi, 1988-ban megjelent könyvében a következőket írta: „Tekintve, hogy az állami pénzügyi rendszer a nemzeti jövedelem pénzben jelentkező része elosztásának és újraelosztásának centralizált formáját, valamint módszerét jelenti, a pénzügyi jog feladata a nemzeti jövedelem tervszerű elosztását és újraelosztását szabályaival elősegíteni. Mégpedig általában kötelezővé tett jogi szabályaival, hisz az állam az e körben létrejövő jogviszonyok tartalmát nem kívánja a jogviszonyokban résztvevőkre bízni, sőt többnyire még azt sem teszi mérlegelés tárgyává, hogy az érintettek ezeket a jogviszonyokat kívánják-e létrehozni, vagy sem. Ezért a pénzügyi jog által szabályozott területen a pénzügyi jogviszony alanyai között fölé-alárendeltség jellemző. Továbbá az, hogy az alanyok egyike államhatalmi vagy államigazgatási, pénzügyigazgatási szerv, amely a másik alannal szemben, legyen az állampolgár vagy bármilyen más szervezet, hatalmi pozícióban van.”²

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy az állami pénzügyek rendszerén belül a fiskális és a monetáris rész nem különült el egymástól, ezek között szabad volt az átjárás, ami – állami döntés függvényében – szabad pénzmozgást jelentett a két terület között. Szentiványi Iván 1979-ben megjelent könyvében elméleti szinten – gyakorlati példákkal megerősítve – végiggondolta és kifejtette, hogy a vállalati önállóság miatt nem értelmezhető a pénzintézetek esetében. Az állam és pénzintézete egybemosódott, sőt Szentiványi Iván szerint rendkívül nehéz cáfolni a szovjet pénzügyi jogi szakirodalomban általánosan elfogadott gondolatot, miszerint az állam pénzintézete pénzügyigazgatási szerv, tehát hatóság, így az állam része. Ezeknek a problémáknak csak a „formális” jogi szempontból van jelentősége. A „tartalmi” oldal – tehát az el nem különültség mindennapi gyakorlata, a kézivezérléses működés – a szakirodalom és a gyakorlati tapasztalat alapján egyértelműsíthető.

Ez a probléma a rendszerváltás előtti korszakon végighúzódtott. Szentiványi Iván még az 1988-ban megjelent könyvében is a következőket írta: „Kér-

déses azonban, hogy jelenlegi viszonyaink között, amikor a monetáris és a fiskális politika megfelelő elhatárolása is fontossá vált és a bankrendszer működésének egyik alapfeltétele, hogy a költségvetés és a bankok pénzügyei viszonylagosan önállósuljanak, vajon akkor még mindig helyes és aktuális célt valósít-e meg az alapvetően fiskális szemléletű egyéb állami pénzügyeknek a bank ügyeivel való együttszabályozása.”³

1.1. b) A MINISZTERTANÁCSI RENDELETEK SZINTJE

A személyi tulajdonú lakások finanszírozásának technikai szabályait minisztertanácsi rendeletek tartalmazták. Mivel a finanszírozási megoldás lényegét tekintve azonos a korszakban, példaként a lakásépítés (vásárlás) pénzügyi feltételeiről és a szociálpolitikai kedvezményről szóló 53/1982. (X. 7.) MT számú rendeletet érdemes feleleveníteni. E rendelet hatálya a következő lakásépítési, vásárlási (a továbbiakban: „lakásvásárlás”) formákra terjedt ki (1. §):

- a) tanácsi beruházásban értékesítés céljára épített lakások megvásárlására,
- b) gazdálkodó szervezet által értékesítés céljára épített lakások megvásárlására,
- c) magánlakás-építésre.

A hatálya alá tartozó lakásvásárlási formák esetén alkalmazandó pénzügyi feltételeket a rendelet 2. §-a a következőképpen szabályozta.

„(1) ...az állam az építtető (vásárló) részére – az Országos Takarékpénztár útján – kedvezményes kamatozású, hosszúlejáratú állami kölcsönt, valamint bankkölcsönt nyújthat.

(2) A kamatkedvezményekből adódó terheket az állam viseli.”

E szakasz szövege alapján megállapítható, hogy az elnevezéstől függetlenül a kölcsönt az állam nyújtotta, az OTP útján.

2. A kedvezményes kamatozású állami kölcsön és a bankkölcsön különbsége

A kedvezményes kamatozású állami kölcsön és a bankkölcsön közötti különbség értelmezésére azért van szükség, hogy egyfelől felidézésre kerüljön a kedvezményes kamatozású állami kölcsön funkciója. Másfelől pedig az Alkotmánybíróság eljárása során a Kormány képviselője által előadott érv – mely szerint az állami lakáskölcsönt a tehetősebb polgárok vették igénybe a rendszerváltás előtt – cáfolata céljából.

Három lényeges különbség a két kölcsöntípus között:

1. a kamat mértéke;
2. a kölcsön időtartama;
3. az igénybevételi jogosultságot megalapozó körülmények.

2.1. A kedvezményes kamatozású állami kölcsön kamata 3 százalék volt. A bankkölcsöné – az éves hitelpolitikai irányelvekben meghatározott kamatmérték függvényében – ennek hozzávetőlegesen a duplája.

2.2. A kedvezményes kamatozású kölcsön időtartama – főszabály szerint – 35 év, míg a bankkölcsöné 5–15 év volt.

2.3. A probléma elemzésénél figyelembe kell venni a lakástulajdonnal kapcsolatos korlátozásokat: egy családnak csak egy lehetett a tulajdonában.

Ugyanez vonatkozott az üdülőre vagy üdülőtelekre is. A hivatkozott MT rendelet végrehajtásáról szóló 47/1982. (X. 7.) PM-ÉVM együttes rendelet 10. §-a szerint lakásvásárlásra kizárólag bankkölcsön nyújtható annak, aki a tulajdonszerzési korlátozás alól felmentést kapott, vagy olyan üdülő, telek, beépítetlen ingatlan van a tulajdonában, amelynek értéke a vásárolni kívánt lakás árát meghaladja.

A kedvezményes kamatozású állami kölcsönből – a családnagyság függvényében – a jogszabályban meghatározott nagyságú lakás vásárlására (építésére) volt lehetőség. (Ez, a családnagyságtól függően, 1–2 szobával haladta meg a „szociális segélyként kiutalt” tanácsi bérlakás mértékét.)

Megállapítható, hogy a kedvezményes kamatozású állami kölcsönt azok vehették igénybe, akik nem estek kívül a szociálpolitikai megfontolásokból támogatni kívánt körön; nem rendelkeztek a társadalmi minimummal, családonként egy lakással. Ugyanakkor az egy lakás egyben a társadalmi maximumot is jelentette, és a kedvezményes kölcsön felhasználásával történő vásárlása (építése) esetén a megszerezhető lakásnagyság is korlátozva volt.

Az 1991-es évre vonatkozó költségvetési törvény

A Magyar Köztársaság 1991. évi költségvetéséről szóló törvény változásokat hozott a lakásfinanszírozás rendszerében. Tárgyunkat érintő rendelkezései az alábbiak:

A lakáscélú kölcsönök kamatairól

„64. § (1) Azoknak a kölcsönöknek a kamata, törlesztőrészlete és adósságösszege, amelyeket az Országos Takarékpénztár vagy a takarékszövetkezet az 1988. december 31-e előtt hatályban volt jogszabályok alapján lakásépítés, lakásvásárlás vagy egyéb építési munkák céljára nyújtott, az adós választása szerint 1991. január 1. napjától kezdődően a 65. vagy a 66. § rendelkezései szerint változik meg.

(2) Az adós a kölcsönt nyújtó pénzügyi intézet felszólítását követő 30 napon belül nyilatkozhat, hogy a kölcsön törlesztését a törvény 65. vagy 66. §-a alapján kívánja-e teljesíteni. Amennyiben ilyen nyilatkozatot határidőben

nem tesz, úgy a kölcsön törlesztését a 65. §-ban foglaltak szerint kell megfizetni.

65. § (1) A 64. § (1) bekezdése szerinti kamatmentes vagy évi 3,5 százalékos meg nem haladó kamat mellett nyújtott kölcsön kamata egységesen évi 12 százalékra változik.

(2) Az (1) bekezdés szerinti célra nyújtott 3,5 százaléknál magasabb és nem változó kamatozású kölcsönök kamata 1993. január 1-jétől évi 12 százalék.

66. § (1) A 64. § (1) bekezdése szerint

a) kamatmentes vagy évi 3,5 százalékos meg nem haladó kamatozású kölcsönökre az 1991. január 1. napján fennálló és nem fizetési késedelemből eredő tőketartozás felét;

b) az évi 3,5 százaléknál magasabb mértékben megállapított és nem változó kamatozású kölcsönökre az 1992. január 1-jén fennálló és nem fizetési késedelemből eredő tőketartozás egyharmadát az állam elengedi.

(2) Az (1) bekezdés a) pontjában meghatározott csökkentett kölcsönökre 1991. január 1-jétől; a b) pontban meghatározott csökkentett kölcsönökre pedig 1992. január 1-jétől a lakáscélú bankkölcsönök mindenkorai kamatát kell megfizetni.

67. § (1) A kamatmentes és 1–3,5 százalékos kamatozású kölcsönök törlesztésére 1991. évben egységesen havonta 1500 forinttal többet kell megfizetni, mint a kölcsönszerződésben meghatározott havi törlesztőrészlet.

(2) Ha az (1) bekezdés alapján megállapított törlesztőrészlet nem nyújt fedezetet az esedékes tőkehányad és a 65. §-ban vagy a 66. §-ban meghatározott kamat megfizetésére, úgy a fedezetlen kamathányadot továbbra is a költségvetés viseli.

(3) Ha az (1) bekezdés alapján megállapított törlesztőrészlet magasabb, mint az esedékes tőkehányad és a 65. §-ban vagy a 66. §-ban meghatározott kamat összege, így a különbözet a tartozást csökkenti, a törlesztési idő ennek arányában rövidül meg.

68. § A kölcsönszerződés kezelése az eredeti szerződésben foglalt feltételek szerint felel a kölcsön visszafizetéséért, a szerződés egyéb feltételei nem változnak.”

A szóhasználat megváltozott. Az idézett jogszabályokban az szerepelt, hogy a kölcsönt az állam nyújtja pénzintézete útján. A költségvetési törvény idézett rendelkezéseiben már az szerepel, hogy a kölcsönt a pénzintézet nyújtotta. Nem pusztán a szóhasználat változott meg, hanem a koncepció, a rendszer maga. Az új rendszerben átértelmezték a régi tényeket és magát a jogot. Ez azt jelentette egyben, hogy megváltoztatták a régi jogviszonyok tartalmát. Ez viszont ellentétes a jogállamiság eszméjével.

A szóhasználat megváltoztatása azonban nem volt következetes, nem is lehetett az. A jogalkotó – a valóságnak megfelelően – kénytelen volt kimondani, hogy a kölcsöntartozások egy részét az állami engedi el. Ez azt jelenti, hogy az állam engedi el a tartozás egy részét, amelyet újabban nem ismertek el hitelezőnek. Egy követelést kizárólag a tényleges hitelező engedhet el, az államnak erre nem volt joga. (Esetleg – tulajdonjogi analógiát alkalmazva –

közérdekből, teljes, feltétlen és azonnali kártalanítás mellett történhet ilyen eset.)

Felmerül a kérdés, hogy miként értelmezhető ez az állami aktus a pénzügyminiszter – idézésre kerülő – azon kijelentésével összefüggésben, mely szerint a lakáskölcsönök esetében az állam pusztán kamattámogatást nyújtott. Nagy valószínűséggel még ebben az időben sem különült el teljesen az állam és az OTP.

A kezes pozícióját – jogi értelemben – nem lehet értelmezni az új helyzetben. Az adós a tényleges tartozásáért vállalt kezességet. Ez azt jelenti, hogy amennyiben az adós nem teljesít és a vagyona vezetétt végrehajtás is eredménytelen, úgy a kezesnek kell a tartozást megfizetnie. A kezes azonban meghatározott feltételekkel vállalta ezt a terhet. Minek alapján dönthető el a kérdés, hogy az új, kedvezőtlenebb feltételek mellett „fizetéseképtelenné” vált adós az eredeti feltételek alapján sem tudta volna teljesíteni kötelezettségeit?

A hivatkozott költségvetési törvény idézett rendelkezéseit az Alkotmánybíróságnál megtámadták.

A pénzügyminiszter az Alkotmánybíróság megkeresésére adott válaszában kifejtette, hogy az indítványokkal támadott törvényi rendelkezések az 53/1982. (X. 7.) MT rendelet, majd a 61/1985. (XII. 27.) MT rendelet alapján – illetőleg az ezeket megelőző hasonló tartalmú jogszabályok alapján – kötött hitelszerződések tekintetében hoztak változást. E jogszabályi rendelkezések szerint a pénzintézet a nála elhelyezett lakossági betétekből nyújtott kedvezményes kamatozású lakáscélú hitelt, amelynek kamatát a mindenkori jogszabályok, illetőleg az éves Hitelpolitikai Irányelvek határozták meg. A kamatok tekintetében a szerződéses szabadság elve tehát nem érvényesült, így a módosítás sem a tulajdonképpeni hitelszerződésekre, hanem a korábbi jogszabályok tartalmára vonatkozik.

A fentiekben szóba került az állam és pénzintézetének „egysége”, a kedvezményes állami kölcsön természete, a jogszabályok tartalma, továbbá az is, hogy a kölcsön egy részét az állam engedte el. Ezek fényében legalábbis kétségsbe vonhatóak a pénzügyminiszter azon állításai, melyek szerint lakossági betétekből a pénzintézet nyújtotta a lakáskölcsönt és az állam pusztán kamattámogatást nyújtott és e kamattámogatás jogilag szabályozott volta miatt nem érvényesült a szerződéses szabadság elve.

Az az állítás, mely szerint a módosítás a jogszabályok tartalmára vonatkozott, megfelel a valóságnak. A jogszabályok azonban a szerződés tartalmát meghatározták, mivel a lakáskölcsön nyújtása – bár technikai szinten szerződéses formát öltött – pénzügyi jogi jogviszony alapján történt, amint ez az Ápt. elemzése kapcsán bemutattam. Így az az állítás, mely szerint az idézett költségvetési törvény lényegében nem a szerződések tartalmát változtatta meg, nem felel meg a valóságnak. A jogszabályok tartalmának megváltoztatása ebben az esetben egyben a szerződések tartalmának megváltoztatását is jelentette.

A pénzügyminiszter szerint „1989. január 1-jével a 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet a fent írt jogszabályi rendelkezéseket hatályon kívül helyezte és ezzel a kamat mértéke tekintetében a pénzintézet mindenkori üzletsza-

bályzataiban meghatározott nagyságrendű kamat lépett. Ezt követően is tartalmaznak ugyan a hatályos jogszabályok a lakásépítés és -vásárlás feltételei vonatkozásában kedvezményeket, a kamatok tekintetében azonban már a piaci viszonyok érvényesülnek.”

A pénzügyminiszter nyilatkozatának az a része megfelel a valóságnak, hogy 1989-től a piaci kamatokat alkalmazták a lakáskölcsönök esetében is. Emellett azonban azt is szükséges lett volna megemlítenie, hogy a speciális támogatási formák mellett (például szociálpolitikai kedvezmény) az állami támogatás új formája a kamattámogatásra épült, az új koncepciónak megfelelően. Ennek oka pedig az volt, hogy az 1988-as MT rendelet szövegezésének idején az új szabályokat már a kétszintű bankrendszer logikájának megfelelően, tehát – az eddigi szóhasználatot követve – a költségvetési és banki szint elválasztásának jegyében fogalmazták. 1989-től – feltételezhetően – a bank forrásaiból nyújtották a lakáskölcsönt és az állami kamattámogatás a „piaci” kamatszintre történő kiegyenlítést jelentette. Az új rendszerben viszont megjelent a vissza nem térítendő állami támogatás és a bank által nyújtott kölcsön összegének 80 százaléka vonatkozó állami garancia.

Mivel a konstrukció átalakult, az ezt megelőző megoldás az új logika szerint értelmezhetetlenné vált.

Az idézett költségvetési törvény az állam és bankja, általánosabb értelemben az államháztartás és a monetáris rendszer elválasztásának jegyében született. Hasonlóan az MNB-ből kivált kereskedelmi banki tagozatokhoz (MHB, OKHB, Budapest Bank) az OTP-t is le kívánták választani az államtól, nem pusztán a tulajdonosi konstrukció megváltoztatásával, de a finanszírozás – az állam és bankja közötti pénzmozgás – tekintetében is. Ez azonban nehéz feladat volt, mert a rendszerváltás előtti – tervezett – finanszírozási rendszer nem üzleti szempontokra tekintettel működött. Az úgynevezett államtól örökölt rossz hitelek problémája tette szükségessé döntő mértékben a kilencvenes évek első felében a hitel- és bankkonszolidációt. Ami azt a célt szolgálta – többek között –, hogy „tisztá” helyzetet teremtsenek az állam és a bankok, valamint a bankok és az általuk finanszírozott cégek kapcsolatában. Ezt a műveletet állami források felhasználásával végezték el és hozzávetőlegesen 450 milliárd forintba került.

Az állam és pénzügyintézete elválasztásának folyamatában, a bank könyveiben szereplő tételek kezdtek valódi – üzleti – jelentéssel bírni. A kamat és az állam kamatkiegyenlítési „vállalása” – amit már egyre kevésbé tudtak kézi vezérreléssel működtetni – valódi terhet jelentett. Az új helyzet az állam kezdeményezésére, a piacgazdaság kiépítésének céljával jött létre. A bankot az állam önállósította és a köztük létrejött megállapodás alapján alakult ki az a helyzet, hogy a bank könyveiben szereplő – örökölt – kölcsönöket, köztük a lakáskölcsönöket miként kezeljék.

A pénzügyminiszter az Alkotmánybíróság megkeresésére adott válaszában kifejtette a költségvetési törvénybe foglalt jogi megoldás indokát: „a lakástámogatás a költségvetési kiadások százalékában a Nemzetközi Valutaalap statisztikái szerint olyan magas, amilyen arányú támogatás egyetlen ország költségvetésében sincs. Az összehasonlításban szereplő országok közül egyetlen állam költségvetésében 10 százalékon felüli az ilyen célú támogatási

arány (Szingapúr), a magyar költségvetés 16,3 százalékaival szemben. Ugyanakkor a Magyar Köztársaság adósságterhei nagymértékben terhelik az állami költségvetést. Az adósság teljesítése és a hitelképesség fenntartása pedig ma az ország elsődleges célja. Ehhez rendkívül kemény, a költségvetési kiadásokat csökkentő költségvetésre van szükség. Így nem tartható fenn az a korábban bevezetett rendszer, amely szerint a lakáscélú hosszúlejáratú kölcsönök irreálisan alacsony kamata és a piaci kamatok közötti különbözetet a költségvetés téríti meg a pénzüintézetek számára.”

A rendszer (az ország) és benne az államháztartás válságban volt. A kérdés úgy merült fel, hogy milyen szempontok alapján célszerű az államháztartás helyzetének javítása érdekében a társadalomban és a gazdaságban a terheket elosztani. A lakáskölcsönök adóssai nem alkottak „homogén” közösséget. Így érdekérvényesítő képességük nem volt. Nem voltak alkupozícióban. A teherelosztás során a lakáskölcsönök finanszírozási rendszerének velük szemben történő megváltoztatása viszonylag könnyű feladvány volt. Akik tehették, visszafizették a kölcsönt. Akik nem fizették vissza, azok feltehetően nem tudták ezt megtenni, vagy ha mégis, a kölcsön egy részének elengedésére vonatkozó megoldást választották. Az eladósodottak többségükben azonban olyan társadalmi réteghez tartoznak, amelynek akkor sem állt módjában a kedvezmények egyik formájának „elfogadása” sem.

A kamat jelentésváltozása

A fentiekben szóba került, hogy a bank, a kamat, a mérleg és egyéb pénzügyi fogalmak más jelentéssel bírtak a rendszerváltás előtt, mint napjainkban. A többiekhez hasonlóan a kamat sem volt üzleti kategória. A lakáskölcsön-szerződések megkötése után mértéke nem változott, fix és alacsony kamatozású volt. Ez igaz volt a kedvezményes kamatozású állami kölcsönökre, mind a bankkölcsönökre vonatkozóan.

Az Alkotmánybírószág döntését követően a kamatfizetés új szabályainak mindkét változata jelentősen terhesebbé tette az érintett állampolgárok pozícióját.

1. A 12 százalékos fix kamat az eredeti kamatfizetési kötelezettség négy-szeresét jelentette egyfelől, másfelől pedig – a további változtatásokkal kapcsolatos bizonytalanság miatt – csapást mért az adósok egzisztenciális biztonságérzetére.

2. A második megoldás, a kölcsön egy részének elengedése, arra készítette az adósokat, hogy amennyiben van megtakarításuk, azt használják fel a kölcsön visszafizetésére. Nem feltétlenül azért, mert előnyös volt, hanem azért, mert az állami szerződésmódosítás bizonytalanságot okozott számukra. A jog és az ezen alapuló szerződés áttekinthetlenné vált. Éppen ezért döntöttek sokan úgy – ha nem volt megtakarításuk, akkor is –, hogy ezt a változatot választják. A döntésekkel kapcsolatban nehéz hivatkozni arra, hogy az adósok választották ezt a megoldást. Az érintett rétegek a létezett szocializmusban különösen nem az üzleti kockázatok kezelésére szocializálódtak, sőt az ilyenfajta spekuláció akkor kifejezetten tilos volt. Az állam a rendszerváltás

után közvetlenül, váratlanul jelentős mértékben vonult vissza, ami egyébként sem tartozik a hagyományos üzleti és a „szokásos” kockázatok körébe.

Az adósok helyzetét nehezítette, hogy a bérék korántsem emelkedtek olyan mértékben – és ez különösen igaz a lakáskölcsönrel érintett adósok esetében –, mint az árak, köztük a kölcsönadott pénz ára, a kamat. Két irányú hatással kellett birkóznuk: személyes életfeltételeik romlásával és az emelkedő kamatokkal. A jelenleg még érintett adósok esetében ez okozta és okozza a legnagyobb problémát. Amennyiben – körülményeik romlása miatt – nem voltak képesek fizetni a törlesztőrészleteket és a kamatokat, a bank követelése – 30 százalék feletti kamat és 6 százalékos késedelmi kamat mellett – nem egészen három év alatt megduplázódott.

3. A lakáskölcsön-adósok terheit befolyásolhatta az OTP kamatszámítási gyakorlata, amit többen sérelmeztek. Ezt a problémát – annak ellenére, hogy kulcskérdés lehet – konkrét adatok hiányában nem lehet végiggondolni és elemezni. Ezzel kapcsolatban az OTP megtagadta az adatszolgáltatást.

Megállapítható, hogy az 1989 előtt nyújtott kedvezményes kamatozású állami kölcsön (ugyanígy a bankkölcsön) teljesen mást jelentett a hetvenes-nyolcvanas években, mint 1990–1991-ben. A szerződés formájában létrejött jogviszony lényegét tekintve és jogi értelemben nem szerződés – legalábbis nem a piacgazdaság viszonyai között értelmezhető szerződés – volt, hanem a közjog körébe tartozó jogviszony, aminek felhasználásával az állam az újraelosztás keretében szociálpolitikai szempontokat figyelembe véve állami támogatást nyújtott.

A költségvetési törvény és az Alkotmánybíróság határozata – miközben a rendszerváltással és rendszerváltsággal együtt járó gyakorlati problémákat próbálta megoldani – épp azok számára nem nyújtott megoldást, akik a leginkább képtelenek voltak arra, hogy a társadalommodell és emberkép megváltoztatásával együtt járó terheket saját erőből megoldják. A gondoskodó állam rendszerében nem tudtak felhalmozni annyit, hogy a felajánlott lehetőséggel éljenek és visszafizessék a kapott támogatás felét. A piaci mechanizmus rendszerében pedig a rendkívül rossz szociális helyzetű rétegekbe sorolódtak át; többségük nyugdíjas, rokkantnyugdíjas, munkanélküli, kifizetésű vagy sokgyermekes család.

A végrehajtás szabályairól

A panaszosoknak a legnagyobb sérelmet a tulajdonukban álló ingatlanuk tartozás miatti árverezése jelenti. Ezért van szükség a hatályos ingatlan-végrehajtás szabályainak részletes elemzéseire is. A jelzálogjoggal terhelt lakást a bírósági végrehajtásról szóló 1994. évi LIII. törvény (Vht.) rendelkezései alapján a bírósági végrehajtás szabályai szerint kell értékesíteni, amennyiben az adós tartozását nem fizeti meg.

E körben két kérdést szükséges tisztázni:

- a) az ingatlan-végrehajtás szabályai;
- b) az adós jogi helyzete a lakás lakott értékesítését követően.

a) Az ingatlan-végrehajtás szabályai

1. A Vht. 7. §-a szerint a bírósági végrehajtás során a pénzkövetelést első sorban az adós munkabéréből, „illetőleg a pénzügyintézetnél kezelt, az adóst megillető összegből kell behajtani.” Amennyiben előre látható, hogy az említettek közül viszonylag rövidebb időn belül nem lehet behajtani, úgy az adós bármilyen lefoglalható vagyontárgya végrehajtás alá vonható. A „lefoglalt ingatlant” azonban csak akkor lehet értékesíteni, ha a követelés az adós egyéb vagyontárgyaiból nincs teljesen fedezve vagy csak aránytalanul hosszú idő múlva eléghető ki.

2. Az ingatlanra vonatkozó végrehajtás első lépése az ingatlan lefoglalása, amely a végrehajtási jog ingatlan-nyilvántartásba történő bejegyzésével válsul meg. Az adóst a foglalásról a végrehajtó értesíti, a földhivatal megkezdésével egyidejűleg (138. §).

3. A végrehajtó az ingatlant a végrehajtási jog bejegyzéséről szóló határozat kézhezvételétől számított 3 hónapon belül köteles értékesíteni, az értékesítés azonban nem történhet korábban, mint a bejegyzésről szóló határozat adós általi kézhezvételét követő 45 nap elteltét követő nap (139. §).

4. A végrehajtó állapítja meg az ingatlan becsértékét, 6 hónapnál nem régebbi adó- és értékbizonyítványt is figyelembe véve. Amennyiben az érdekeltek a közlést követő 15 napon belül végrehajtási kifogást terjesztenek elő, úgy az ingatlan becsértékét a bíróság állapítja meg (140. §).

5. Az árverés megkezdésekor a végrehajtó közli a becsértéket (kikiáltási ár) az árverezőkkel. A kikiáltási árat a végrehajtó az árverés során köteles fokozatosan lejjebb szállítani, a becsérték feléig, amennyiben az árverezők nem tesznek vételárajánlatot vagy az nem éri el a kikiáltási árat (147. §).

6. Amennyiben az első árverés sikertelen, úgy ennek megállapítását követően 3 hónapon belül második árverést kell tartani. A második árverésen az ingatlan becsértéke szintén a kikiáltási ár, amit a becsérték feléig lehet leszállítani (156. §).

7. Az előző alpontokban összefoglaltak képezik a vizsgált probléma szempontjából az ingatlan-végrehajtás lényeges szabályait. A fentiek mellett lehetőség van az ingatlan árverésen kívüli értékesítésére a felek megállapodása alapján, továbbá a végrehajtást kérő a második árverés sikertelenségét követően, a becsérték felének megfelelő vételár fejében átveheti az ingatlant.

8. A fentiek alapján megállapítható, hogy az árverésre kerülő lakás vagy családi ház a piaci ár feléért is értékesíthető az árverés során. Ez azért fordulhat elő a jog által biztosított lehetőségen túl, mert az értékesítési ajánlat egy időpontra korlátozódik és a valódi „piac” körülményei, feltételei létrejöttek kicsi a valószínűsége. Ez legalább két ok miatt van így:

a) Az árverés kényszerértékesítést jelent: az árverésre kerülő dolgot el kell adni a jog által biztosított feltételek között.

b) A kikiáltási ár megegyezik a becsértékkel, ami – elvileg – a piaci ár. Amennyiben az árverésre kerülő ingatlan nem rendelkezik olyan speciális tulajdonságokkal, amelyek versengésre készítenek az árverezőket (a potenciális árverési vevőket), úgy az árverezők a vételár lehető legkisebb mértékben történő megállapításában érdekeltek. Amennyiben kínálati piac létezik az

adott áruból, úgy az árverési vétel motivációja az adott helyzet minél jobb kihasználása, tehát az olcsó vétel. A lakáskölcsönnel érintett ingatlanok túlnyomó többsége abba a kategóriába tartozik – tipikus példa erre a lakótelepi lakás –, amely megvásárolható a piacon, sőt a kínálat az elmúlt években meghaladja a keresletet, amit jól mutat az árak alakulása is.

9. Az árverés során a szereplők többsége abban érdekelt, hogy az értékesítés megtörténjék. A jelzálogjogosult hitelező azért, mert így legalább részben a követeléséhez juthat. A végrehajtó azért, mert sikeresen befejezheti az „ügyet”, amitől a díjazása is függ. Az árverési vevő azért, mert általában a piaci árnál olcsóbban juthat lakáshoz (családi házhoz). Elvileg az adós-tulajdonos is érdekelt, mert a gyors értékesítés esetén nem nő az a kamatteher, amit a befolyó vételárból, a tőkével együtt ki kell egyenlítenie.

A képet azonban szükséges árnyalni az érdekeltség terén is. Az alacsony vételár nem minden esetben fedezi a hitelező (jelzálogjogosult) követelését. Az adós-tulajdonos a piaci ár és az árverési ár közötti különbözetet elveszti, ami negatívan befolyásolja a további életlehetőségeit.

10. A fentiekből megállapítható, hogy a Vht. konstrukciójában az idő és az ár konfliktusát az ár rovására oldották meg. (Minél gyorsabb értékesítés „bármilyen” áron.) Ez a megoldás racionális, mert hosszú ideje húzódó ügyek végére tesz pontot és elvileg megakadályozza az adósság halmozódását. (Az árverésig – elvileg – lehetőség van az ingatlan értékesítésére, piaci áron.)

b) Speciális problémát jelent a végrehajtás során a lakás lakottan történő árverezése Két szempontból:

1. a becsérték megállapítása, és
2. az adós jogi helyzete miatt.

1. A végrehajtási gyakorlat szerint a lakott lakás becsértékét a piaci ár 50–75 százalékában állapítják meg. Erre az esetre is alkalmazni kell a Vht. ismertetett szabályát, amely szerint vételi ajánlat hiányában a kikiáltási árat a becsérték feléig le kell szállítani. Ez azt jelenti, hogy a lakás lakott árverése esetén a vételár a piaci ár 25–37,5 százaléka körül is kialakulhat. A gyakorlat szerint általában az előzőhöz közelít.

2. A lakás céljára szolgáló ingatlan lakott árverési értékesítése esetére kifejezett rendelkezéseket tartalmazó jogszabály nem létezik; nincs közvetlenül szabályozva a volt tulajdonos „jogállása”. A Ptk. alapján jóhiszemű birtokosnak tekinthető. Az árverést követően két jogi megoldás lehetséges: (1) átköltözik az új tulajdonos által felajánlott cserelakásba; vagy (2) bérleti szerződést köt az új tulajdonossal. Mindkét esetben a felek megállapodására van szükség. Ha nem sikerül megállapodniuk és amennyiben keresetindítás történik, polgári peres eljárás keretében a bíróság dönti el a vitát. E körben számos olyan probléma merül fel, amely szétfeszíti a jelen elemzés kereteit és ezért ezekre nem térek ki. (Ilyen például: a lakás lakottan történő árverezéséből származó árkülönbözet kérdése és ennek hatása az egykori és az új tulajdonos közötti jogviszony tartalmára.)

A leírtak a jogi keretekre vonatkoznak. A végrehajtás területén dolgozó

szakemberek véleménye szerint az adósok kiszolgáltatottak. Kialakult az árverési vételre specializálódott – vagy tevékenységi körébe ezt beillesztő – szakembergárda. Az üzleti élet ezen spektrumában is megfigyelhetők azon a jelenségek – monopólium- és kartellképződés, piacfelosztás –, amelyek a múlt század végétől arra ösztönözték az – elsősorban az ún. nyugati kultúrkörhöz tartozó – államokat, hogy speciális szabályozással beavatkozzanak a gazdaságba, amelynek eszköze a versenyjog. Magyarországon ezeket a viszonyokat a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról szóló törvény szabályozza.

Az említett jelenségek miatt gyakran előfordul, hogy pusztán egy árverező aktív az árverés során. Sikeres vétel esetén a vevő megpróbál minél hamarabb a befektetett tőkéjéhez és a nyereséghez hozzájutni. Ez a fejlődő üzletág sem különbözik a többi mai üzleti tevékenységtől. Szükséges volna tehát olyan jogi garanciákat teremteni, amelyek keretei között a volt adós alkupozícióba kerüljön. A hatályos jogban ennek semmi nyoma sincsen.

A lakásokkal kapcsolatos végrehajtási szabályok megváltoztatása, pontosabban ezek kiemelése az általános szabályok közül a lakás-, családiház-tulajdon speciális társadalmi funkciójának elismerésén, továbbá a Vht.-ban megjelenő idő-ár konfliktus feloldásán alapszik.

A végrehajtási szabályok megváltoztatása nem pusztán a rendszerváltás előtt nyújtott lakáskölcsönökkel kapcsolatos problémák miatt fontos. Egy olyan rendszerre van szükség, amely – az otthon, mint a privátszféra bázisa, az egyének és családok emberi életfeltételei kialakításának elengedhetetlen eszköze, állami beavatkozással védendő értékének elfogadásán alapulón – biztosítja azt, hogy a lakásépítés és -vásárlás céljaira kölcsönt igénybe vevők vesztésegei a lehető legminimálisabbak legyenek.

A Vht. jelenlegi rendszere „társadalmi többletköltséget” okoz azáltal, hogy a korábbi társadalompolitikai célokból támogatott finanszírozási konstrukciókkal épített, vásárolt lakásokat a végrehajtás során „kiemeli” a támogatni kívánt körből és üzleti alapon, valóságos piaci feltételek nélkül juttatja a vevőnek. Ennek során jelentős összeget veszít a korábban támogatni kívánt tulajdonos egyfelől, másfelől pedig az adófizető, mert az általa fizetett adóból nyújtott preferenciákat az a vásárló élvezi, akit sem régen, sem most nem kíván senki támogatni. Az egyedüli nyertes az árverési vevő. A hitelező bank pusztán a követeléséhez vagy annak töredékéhez jut hozzá.

Megállapítható tehát, hogy a jelenlegi helyzet alkotmányos visszásságot okoz, nevezetesen az Alkotmány 13. § (1) bekezdésében rögzített tulajdonjog védelmét mint alkotmányos jogot sérti. A hatályos végrehajtási szabályok alkalmazása ugyanis az adósok tulajdonjogának védelmére nem biztosít kellő garanciát. Álláspontom szerint e lakóingatlanokra vonatkozóan speciális végrehajtási szabályokra van szükség, mégpedig olyanokra, amelyek nem teszik lehetővé az ingatlan forgalmi értékénél lényegesen alacsonyabb áron történő árverési értékesítést.

Az a tény, hogy a volt tulajdonosok árverést követő jogállása nincs közvetlenül szabályozva, az Alkotmány 2. § (1) bekezdésében deklarált jogállamiságból fakadó jogbiztonságot sérti, és így alkotmányos visszásságot okoz. Szükséges tehát ennek a helyzetnek is a pontos jogi szabályozása.

A jelentésben elemzésre került probléma hosszú távú megoldásaként elképzelhető egy, több nyugati demokráciában már régóta jól működő jogi konstrukció. Eszerint a törlesztőrészek megfizetésének hosszabb távú elmaradása esetén az ingatlan-nyilvántartásba folyamatosan bejegyzik az elmaradt törlesztéssel emelt jelzálogjog összegét. Amikor pedig ez az összeg az ingatlan értékének jelentős részét meghaladja, a hitelező pénzintézet vásárolhatja meg az adóstól az ingatlanát. A volt tulajdonos bérlelként lakik tovább az ingatlanban. Szociálisan indokolt esetekben a bérleti díj nem lehet magasabb, mint az önkormányzati rendeletben megállapított, az önkormányzat tulajdonában lévő lakásokra vonatkozó bérleti díj.

Ajánlás

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény 25. §-ában rögzített felhatalmazásom alapján felkérem a miniszterelnököt, hogy új kormánykonceptió alapján tegye meg a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy a visszasság jövőbeni elkerülése végett a bírósági végrehajtásról szóló 1994. évi LIII. törvénynek az ingatlan-végrehajtásra vonatkozó részei módosításra, illetve kiegészítésre kerüljenek.

Budapest, 1997. december 16.

JEGYZETEK

1 Dr. Szentiványi Iván: *A lakossági pénzügyi szolgáltatások jogi kérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 312. o.

2 Dr. Szentiványi Iván: *Bankjog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988, 122. o.

3 Uo., 123–124. o.

SZÁSZ ANNA

Pillantás a Szigetre

(Pepsi Sziget '97)

Sajátos pillantás egy sajátos helyről.

Hiteles élményt leginkább az nyújtott volna, ha néhány napot civilként töltök kint. Ha osztozom a nálam két generációval fiatalabbak életmódjában, attól kezdve, hogy sorban állok a hídnál, ahol az In-Kalos fiúk pia, fű és vágó-vagy szűrőszerszám után kutatva annak rendje és módja szerint megmótoznak, a napközbeni őgyelgésig, a szigeti léttel járó összes kényelmetlenségig, beleértve a hidegvízű zuhanyt és a Toi-Toi-k használatát, az esti és éjszakai koncerteken való szolid őrjöngésig. (Lásd alább: pogózni és torzulni.)

Kintlétem első napján, hazafelé menet, szemben a befelé tódulókkal, egy pillanatra megcsapott a belőlük áradó élményszomj, reménykedés, sebezhetőség és a tömeges magány már-már fizikai dimenzióba sűrűsödő fluiduma. Különös módon sebezhetőségük sokkal inkább volt érzékelhető a tömegben, mint amikor kisebb csoportokban találkoztam velük. A külvilágban. Ott nem kifejezetten rokonszenvre méltóak. Sőt. Talán azért is vállalkoztam e kiruccanásra, mert kezdett zavarni az irántuk való ellenszenvem. Autóbuszon, vilamoson, utcán, itt-ott, hangosak, pimaszok, nemtörődömök, kíméletlenek.

A Szigeten – nem.

A Sziget – az más.

A Sziget – nem a szokványos hétköznapiak. Ez az ő idejük és terrénumuk, ennek tudatában türelmesebbek, mint odakint.

A Sziget – életforma, állították közülük többen.

A nem kortárs szemlélőt – jelen esetben a riportert – kettős veszély fenyegeti. Az egyik, hogy a Szigetet apokaliptikus jelenségként írja le. A másik, hogy a generációs ellentétek szokványos megnyilvánulásaként. Az ifjúság konvencionális lázadásaként. Tőlem telhetően igyekszem ezeket a buktatókat elkerülni.

A sajátos hely, ahonnan kipillanthattam, illetve ahol vagy egy tucat interjú készíthettem, az alkoholprevencióval foglalkozó Félúton Alapítvány sátra. Az alapítvány, melyet néhány éve hoztak létre józan alkoholisták – a barátaim –, második nyara van jelen a Szigeten.

Maga a Diák-, újabban Pepsi Sziget mint rendezvény – ne feledjük, a legrangosabb könnyűzenei Közép-Európában – '97-ben volt ötéves. A humánszférában is kialakultak bizonyos hagyományok és erőviszonyok. A fővállalkozó a karitatív alapon, de professzionális módon működő Humanitás Ifjúságvédelmi Egyesület. Kétszázfős stábja adja az orvosi ellátást, beleértve

az elsősegélynyújtást és a kábítószerprevenciót. Azok a felvilágosítással, ismeretterjesztéssel vagy saját ideológiájuk terjesztésével foglalkozó, talán nem is minden esetben karitatív szervezetek, amelyek a legutóbb már egy teljes hétig tartó rendezvényen jelen kívántak lenni, az egyesülettel, illetve annak vezetőjével állapodtak meg. A berendezésért és szolgáltatásokért, mint a sátor, a benne lévő asztalok és székek, a világítás stb., a szervezetek az egyesületnek fizettek valamennyit. Meg kell jegyezni, hogy nagyon kevés olyan szervezet volt, amely élt volna azzal a fantasztikus lehetőséggel, amit a Sziget nyújtott az ott megforduló több tízezer ifjú ember révén ismeretszerzésre, kapcsolatteremtésre, a generációk közötti párbeszédre.

Alkoholteszt – kinyílik egy kapu

„Alkoholizmusról – másként.” Az alapítványnak ez a jelmondata volt látható a sátor homlokzatán. Valamint: „*Ha inni akarsz, az a te dolgod*”. És végül: „*Ha gondod van az alkohollal, gyere, beszéljük meg!*”

A sátonál elsősorban azok álltak meg, azok vállalták a 20 kérdésből álló teszt kitöltését, majd az alapítvány egyik vagy másik tagjával a beszélgetést, akiknek már valamilyen problémát okozott az alkohol. Naponta átlag háromszázan. Az, hogy közülük én kikkel találkoztam és beszélgettem, véletlenszerűen és esetlegességeken múlt. Nem utolsósorban a saját, korlátozott munkabíráson. Elutasítástól nemigen kellett tartani, az ifjakban hihetetlenül erős volt a közlésvágy.

Az alkohol a beszélgetés tárgyaként és szervezőelvéként egyaránt jól funkcionált. A tesztkérdéseket is megjegyzésekkel fűszerezték. Egy láthatólag izgatott, följajzott, húsz-huszonkét év körüli fiú így: – Lehet, hogy ez a papír azt mondja, de én nem tartom magam alkoholistának... Az apám, ő igen... Ő kibaszott alkoholista... Ő művész... országosan ismert, Európában ismert... Én most vagyok fiatal, nekem a pia meg ez az egész itt most kell.

Húsz év körüli, kifejezetten csinos, rokonszenves lány: – Mindig olyan társasággal találkozom... a fiatalok úgy oldódnak föl, nem, az alkoholtól? Ez nem jelenti azt, hogy ők alkoholisták lesznek. Otthon is ezt látom. Akárhová megyek, mindenhol ezt látom. Úgy értem, ha elmegyek egy szórakozóhelyre, akkor ő is részeg, meg ő is részeg, és akkor te ott üljél józanul. Ez azért idegesítő... Nem kell olyan részegnek lenni, hogy jól érezd magad...

A lány, akinek keresztnéve Gabi, de aki szerint a Rita sokkal jobban illene hozzá, társasággal jött a Szigetre, náluk van minden holmija, pénze, de nem találja őket, már négyszer akarták kidobni a biztonságiak, mert jegye sincs. Egy fiú van vele, akit itt a Szigeten ismert meg. Ő Róbert.

– Ő Jugoszláviából jött, érdekesebb, mint én. Végül is azért jó a Sziget, mert az ilyen ismeretlenek, ő jugoszláv, én magyar, jól elvagyunk egymással. Róbert 24 éves, mint mondja, számára a Sziget – buli.

– A buli. Főleg az a fontos. Én még azért élek.

Arra a kérdésre, hogy csinál-e mást, azt válaszolja, hogy igen.

– Dolgozom. Dolgozom a malomban. Voltam valamikor Magyarországon, három évig itt éltem. Most Feketicsen élek. Visszamentem oda, dolgozok.

Nagyon jó a munkahelyem, ez egy olyan vállalat, hogy jól lehet keresni. Most is 800 márkát kaptam. Én mindent a buliért csinállok. Nem vagyok én senkire, semmire rászorulva, hogy szomorú vagyok, mert keveset keresek és azért iszok. Nem azért. Én csak a szórakozásért iszok.

Egy fiú a háttérből:

– Nem volt meg az a munkahely, ami kicsit leköti az embert, abból a szempontból, hogy akkor mérsékli magát. Nekem ilyen nem volt és most sincs. Nekem a legalkalmibb, a legalpárabb munkáim vannak, plakátragasztás, kőműves melletti segédmunka, ilyenek. És akkor közben is iszik az ember, utána meg azért esik jól, mert túl vagyunk rajta. Na jó, tényleg, ledolgoztuk azt a nyolc órát, igyunk meg egy sört. Persze, nem egyet iszunk meg, hanem ötöt.

Húsz év körüli, pa-dö-dös frizurájú, szőkített hajú lány:

– Először azért iszom, hogy föloldódjak, másodszor, mert nem tudom másként jól érezni magam. A nevelőapám is alkoholista, az édesanyám is az. Én azt nem bírom el, hogy én józan vagyok, ők részegek...

Egy enyhén kékre festett szakállú, húsz év körüli fiú, Zoltán, láthatólag filozofikus alkat:

– Ha egy ember meg tudja tartani a saját egyéniségét, onnantól fogva teljesen mindegy, hogy iszik vagy kábítószerezik vagy dohányzik, mind a három egyformán káros, az a lényeg, hogy önmagát meg tudja tartani. Hogy megtaláljam magam azok között a keretek között, ahol én létezem. Én nem kábítózom, nem is dohányzom, mert nem vagyok biztos, hogy nem szoknék rá. És ha rászoknék... Alkohol nélkül is jobb lenne, de az alkohol néha kell. De az alkohollal vagyok úgy, hogy még le tudom állítani...

Ugyanő, a Szigetről:

– Nagyon jó ez a dolog. Ez annyira hatalmas ötlet volt... Mert összehozza a fiatalokat. Társaságokat hozott össze. Érdeklődési köröket hozott össze. Két lehetősége van ma egy fiatalnak: vagy elmegy a diszkóba, vagy egy képzeletbeli világba vonul. Vagy van még a blues, az egy nagyon szűk réteg. Aki nem blues vagy nem diszkó, az idejön.

Ellenvetésemre, hogy ez csak egy évben egyszer van, a válasz ez: – Igen, de ez egy életforma. Az, hogy nekem decemberben ott van a csuklómon a karszalag, az szabályszerűen életforma. (A karszalag műanyagból készült, színes, óraszíjhoz hasonlít, ez a szigeti belépőjegy). – Nem veszem le. Ez egy életforma, mert szabadságot nyújt. Nem egyszer egy évben van. Egész évben van, csak egy hétig jövünk ki közben. De egyébként van, a városban mindenütt. Az emberek megtalálják egymást. Itt elkérnek egy telefonszámot, leveleznek, a vidékiek elmennek egymáshoz, tartják a kapcsolatot... Odamegyek valakihez decemberben: „Voltál a Szigeten?” És nem a Margitszigetre, vagy a Csepel-szigetre gondol...

Egy lány Zoltán társaságából:

– A Sziget arra is jó, hogy az olyan embereknek, akiknek nincsenek köztöttségei, színesebbé tegye az életét.

A pa-dö-dös frizurájú lány, nevezzük Bernadettnek, egy dunántúli kisvárosban él, ez a harmadik alkalom, hogy itt van a Szigeten.

– Szerintem ez a „kell egy hét együttlét” nem fedi a valóságot. Itt

összegyűlik 5–6 ezer ember (alighanem egy nagyságrenddel több – Sz. A.), itt töményen látszik az, ami egyébként is probléma a fiataloknál. Például a drog. Az mindenütt van, bárhová megy az ember. Jön valaki Debrecenből, Kamcsatkából, jönnek mindenfelől – itt lecsapódik minden. Itt szerintem kettesével lehetne lelki sérülteket összeszedni, akinek fáj valamije, akinek van valami baja... Itt a Szigeten kaszálnának a pszichológusok...

Néhány adat

Az alapítvány összesített statisztikája szerint idén, vagyis 1997-ben 1077-en töltötték ki a kérdőíveket, az előző évi 332-vel szemben. Közülük 729 fiú, 277 lány. Furcsa módon 71-en a nemüket nem tüntették föl. A vizsgálatban szereplő fiúk életkora egy kivétellel 22 év fölött, a lányoké viszont 18–20 év között van. Az Egyesült Államokból származó kérdőív, amelyet szövegűen fordítottak le, az alkohollal való kapcsolat milyenségét, a veszélyeztettség mértékét hivatott kimutatni. A választóvonal az, ha az illető több mint négy kérdésre ad igenlő választ: ez esetben veszélyeztetettnek tekinthető. Az összesített adatok szerint '97-ben a válaszolók 84 százaléka ebbe a kategóriába tartozik, szemben a tavalyi 72 százalékkal.

A kérdőív az életkoron kívül egyéb, személyre vonatkozó kérdést nem tartalmaz. Engem azonban érthető módon a személyes vonatkozások érdekelték. Elsősorban az, hogy kik ezek a lányok és fiúk. Honnan jöttek? Az ország melyik részéből, a társadalomnak milyen rétegéből? Milyen az iskolai végzettségük, foglalkozásuk, a családi háttér, a családdal való kapcsolatuk? Nem tudományos alapossággal, és nem is mindig következetesen, de megpróbáltam a beszélgetést úgy irányítani, olyan kérdéseket föltenni, hogy ha egy szűk tartományban és egy nagyon kis népességre vonatkozóan is, de a válaszoknak legyen valamelyes társadalmi relevanciája.

Azok között, akikkel beszélgettem, hét fiú volt és öt lány. A többség, legalábbis az eredetét tekintve, vidéki. Mindössze ketten voltak budapestiek. A tizenkét ifjú ember közül hatnak elváltak a szülei, még akkor, amikor ők a kisgyerekkorban voltak, egy lánynak a közelmúltban halt meg az édesapja. Ez az egyébként ózdi illetőségű lány, aki az én önkéntelen felkiáltásomra rögtön védelmébe vette a szülővárosát, nevezetesen, hogy nemcsak putrikból és lepusztult negyedekből áll, hanem van rendezett belvárosa is, tehát ő volt az egyetlen, aki azt mondta, hogy olykor persze szeretne a bőréből kibújni, de „akkor arra is gondolok, hogy *engem szeretnek*, nem lehet semmi bajom”. Annak ismeretében, amit a többiek elmondtak vagy elhallgattak a családi életükről, ezt aligha lehet túlértékelni.

A válás után a lányok is, a fiúk is az édesanyjukkal maradtak, ennek egyik következményeként néhányuknál megjelent a nevelőapa, a *műfater*, akit vagy elfogadnak vagy sem. A másik következmény, hogy a konfliktusok többsége az anyával alakult ki, némelykor igen szélsőséges módon.

A lányok közül hárman még tanulnak, az ózdi lány átképzős, a másik kettő ugyan túllépett a középiskolás életkoron, de a kacskaringós életútja miatt még középiskolás. Két lány, Gabi és Bernadett már dolgozik. Gabi

salgótarjáni, gimnáziumi érettségivel, valamint egy marketing- és reklám ügyintéző tanfolyammal a háta mögött hagyta el a szülővárosát: „Nevetséges pénzért három műszakban melózni, azt azért mégsem.” Itt, a főváros környékén lévő nagy áruházban pultosként harmincezret keres, ehhez járul még a jatt, napi ötezer, de ezen osztoznia kell a kollégáival.

Ez a közelmúlt. Pillanatnyilag ugyanis nem dolgozik, a munkahely sem volt már igazán megfelelő, az albérletüket is fölmondták, végül is a barátnőjével úgy döntöttek, hogy *lesz még egy nyár* és majd őszől keresnek újból munkahelyet és lakást.

Bernadett otthon lakik, a dunántúli kisvárosban, képesítése gyors- és gépíró, de ebben a szakmában sohasem dolgozott, ellenben volt már pultos, bétiszitter Ausztriában, diszpécser és eladó. Jelenleg munkanélküli.

A fiúk között van egy pécsi főiskolát végzett informatikai mérnök, két egyetemi hallgató, egyikük szegedi bölcsész, másikuk Londonban, nemzetközi fakultáson közgazdaságtant tanul, egy segédmunkás, egy sorkatona, egy biztonsági őr, valamint egy hivatásos koldus.

A tizenkét ifjú ember közül talán hárman vagy négyen élnek egy háztartásban a szülőkkel. Ám például a budapesti illetőségű Orsolya köztes helyzetben van: elmenekült ugyan otthonról és az iskolát vidéken végzi, de még nem független, a szülői háztartáshoz tartozik.

A fentiekből talán kiderül, hogy helyzetét, lehetőségeit tekintve a társaság roppant heterogén. E néhány adat azonban végképp nem ad felvilágosítást a tényleges életformákról és élethelyzetekről, a konfliktusaik természetéről, annak módjáról, ahogyan ők a saját létezésüket megélik.

Esetttörténetek dióhéjban

A kékszakállú, filozofikus hajlandóságú Zoltán huszonegy éves elmúlt, polgári foglalkozására nézve biztonsági őr. A kuttyájával, egy rotweilerrel él és dolgozik. Véleménye a saját, további lehetőségeiről:

– Aki azt mondja, hogy van alternatíva, hogy tanulhatsz, az az ember próbáljon egyedül élni, tartsa el magát, a lakását, a kuttyáját, dolgozzon heti háromszor tizennégy órát, és ha utána még mindig azt mondja, hogy van alternatíva, akkor én elhiszem neki. Ott fönt van. De ott, ahol egy átlag fiatal él ma Magyarországon, ott nincs alternatíva.

Zoltán egy önkormányzati lakásban lakik egyedül. Tizennyolc éves korában, érettségi után költözött el otthonról. Erről ezt mondja: – A szüleim elváltak, a szokásos körlelet, az átlagnál rosszabb családi körülmények. Volt egy nagy lakásunk, ahol hárman laktunk, édesanyám, a húgom, meg én. Mondtam anyámnak, valahogyan meg kell oldani, mert ez a húgomnak rossz. Mindennapos veszekedés légkörében nem lehet felnőni. Anyám és én, hát igen, ez egy maximálisan nyelő páros... Valahogy úgy festett, hogy mindent, amit én elfogadok, azt ő megveti és fordítva. Ő titkárnök, egy tipikus közép-osztálybeli, megrögzött, begyepesedett negyvenéves. Szűklátókörű, „körülnézek” nélküli, „megértelek” nélküli, anyagias, eh!

Zoltán viszont érzékeny, érdeklődő, megérteni vágyó. Valószínűleg sokat

van egyedül. A kutyások egyébként igen széles kasztjához tartozik, de más irányban is vannak kapcsolatai. Ismer narkósokat, lejár egy homoszexuális klubba. Nem, ő nem buzista – barátnője van, ott áll mögötte és hallgatja a beszélgetésünket –, de úgy véli, hogy a homoszexuálisok sokkal érzékenyebbek, jobban figyelnek a másakra, többet tudnak a másokról, mint az emberek többsége. Furcsa, hogy rokonszenves tulajdonságaival és érzékenységekkel összefér a politikai erőszak, a hitleri fasizmus iránti tisztelet. Ezzel a veszedelmes vonzalmával generációjában nem áll egyedül.

Loránd. Vele Csaba, az alapítvány egyik (alapító) tagja beszélget, én csak magnóra veszem kettőjük párbeszédét. Illetve azt a spirálisan kigyózó, véget nem érő monológot, amelyben a fiú kétségbeesett kísérletet tesz, hogy megmagyarázza bensőséges kapcsolatát az alkohollal, hogy kicsikarja a vele szemközt ülő rokonszenvét, együttérzését, és végül, hogy felmentést nyerjen. A kétségbeesésre jó oka van. A teszt húsz kérdése közül tizenháromra igen-nel válaszolt.

Ebből a majdnem tagolatlan, terjengős beszédfolyamból néhány konkrétum kihüvelyezhető. Loránd 19 és fél éves. Szülei elváltak, őt tizennégy éves koráig puritán szellemben a nagyszülei nevelték. Vidéki, nyugat-magyarországi úri család. Az otthonától távol járt talán osztrák, talán német és nagy valószínűséggel egyházi gimnáziumba. Ott kezdte használni a különböző szereket. „Ha az ember be akar kerülni egy társaságba, akkor elvárják tőled, hogy igyál, dohányozzál, kendert fogyasszál.” Ő az, aki Londonban tanul, az ottani egyetemen, nemzetközi közgazdaságtant. Az édesanyja juttatta be, nagy protekcióval. Azt akarja, hogy olyan diplomát szerezzen, amivel meg lehet alapozni egy komoly egzisztenciát. Ő pedig rosszul érzi magát Londonban, nem akar ott tanulni, nem akar még évekig ott maradni. Az anya keményakaratú, erős asszony. Loránd azt mondja, vállalkozó. Később elárulja, hogy multik számára vásárol ingatlant, egy-egy tranzakción a nyeresége „hétszámjegyű”: „... menőzés, nem menőzés, de van pénz. Anyám úgy enged el ide, óh, hát Dzsuniorkát, hogy van pénz... viszont fiam, felhívlak mindennap. És ahányszor én hívom, ne haragudj, megbeszélésem van, nem érek rá...” Majd valamivel később: „Elmondjam neked, hogy én miért iszom? Szerintem azért, mert gyenge vagyok és szeretetre vágyom. Családi szeretetre és ezt nem tudom az anyámtól megkapni...”

A harmadik figura Kálmán. Hosszú hajú, szelíd képű fickó, testszerte sűrűn tetovált. A többiekénél idősebb, huszonnyolc éves. Azt mondja, hogy félétet itthon szokott eltölteni, félétet odakint Olaszországban.

– Mit csinál ott?

– Koldulok.

Nem akarom elhinni, de megerősíti. Ha megjön a tél, fűteni kellene, vilanszámlát fizetni, az ember gyerekének nincs pénze rá. Fogja magát, buszra pattan, kimegy Olaszországba, és ott félévig megél úgy, hogy ül az utcán, táblát tart a kezében. „Egy kis segítséget kérek az életre”, vagy „Éhes vagyok, egy kis segítséget kérek”, és az emberek adják a pénzt. Ezzel az életformával nincs egyedül. Rómában egész kis magyar kolónia verődött össze. Állandó szállásuk van, kialakult kapcsolatrendszerük. Olykor dolgoznak is, építkezéseken, nyilván feketén, de fő profiljuk a kéregetés. Kálmán *nem tar-*

tozik a klasszikus értelemben vett nincstelenek közé. Az édesanyja nevén van egy kertes ház egy pestkörnyéki településen, de az anya másodszor Németországba ment férjhez, a házat a fia használja és bizonyára ő is fogja örökölni.

A jelek szerint Kálmánnak nincsenek belső konfliktusai. Az ivással kapcsolatban sem. „Mikor itthon vagyok, akkor iszom, mikor Olaszországban vagyok, akkor egyáltalán nem szoktam inni. Én fel bírom venni a kinti mentalitást.” Kálmán itthon sem dolgozik, vagy csak a legvégső esetben, hogy megkeresse a buszra valót. Hiszen ott kint „pénzem is összegyűlik annyi, hogy hazajövök, a nyarat ki bírom húzni, *elvagyok, mint a befőtt...*” Ez a nyolcvanas évek elején keletkezett szlogen a passzív lázadók, a szelíd paraziták, úgy látszik, mai napig érvényes életfilozófiája.

Kálmán a műfaterjától is tarhálni szokott, németül annyit tud, hogy Ich möchte Geld. Gyűjt lemezeket, kedvenc együttese az angol Motorhead, ez van mindkét felkarjára tetoválva, és távolabbi ambíciója, hogy egy négyzetcentiméternyi üres felület se maradjon a testén.

Néhány szót a lányokról!

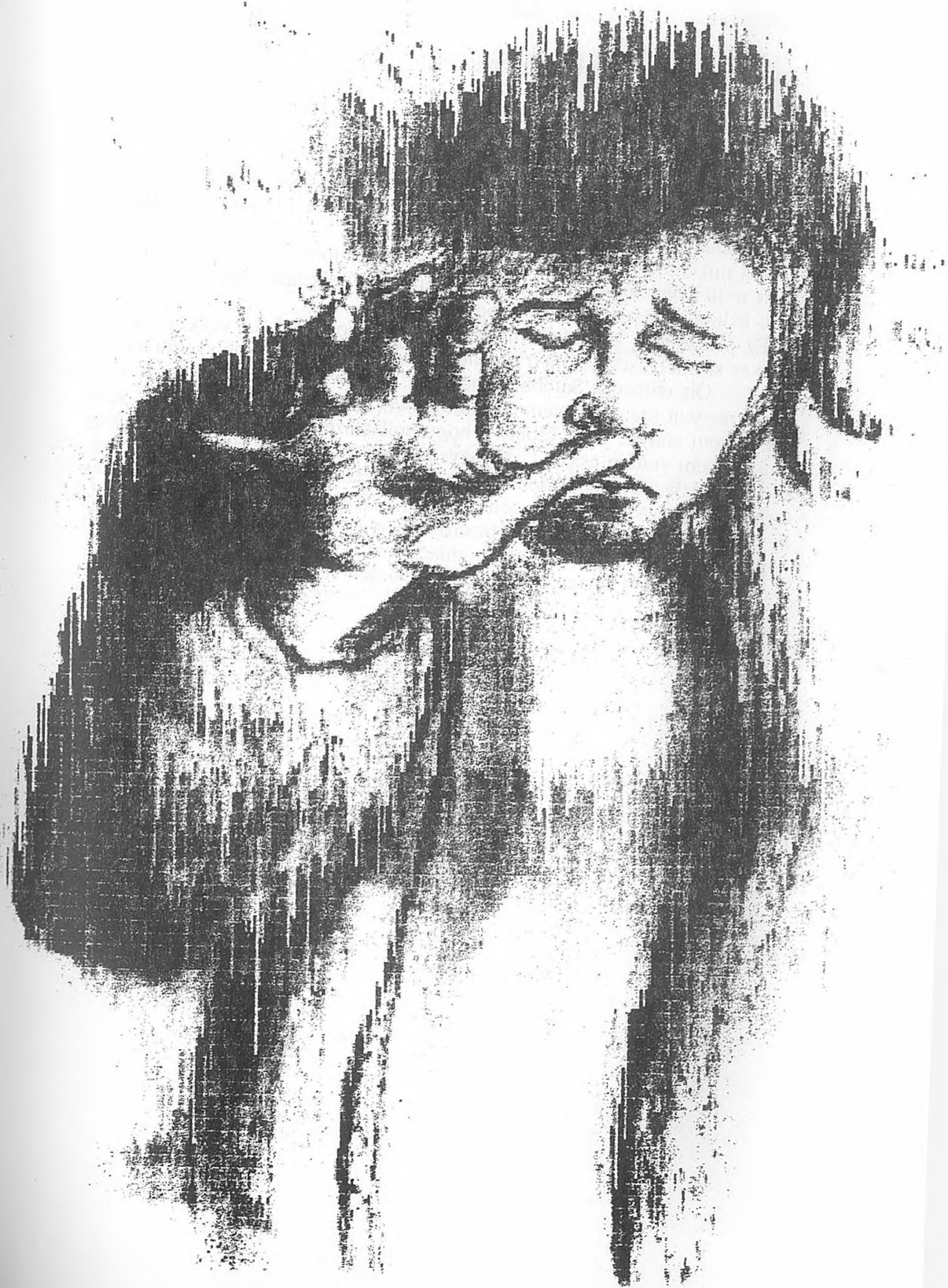
Tizennyolc–húsz éves korukig elég sok mindent kipróbáltak. Nevezetesen az ivást, dohányzást, fiúkat. Esetleg a fűvet. Olyan veszélyeknek tették ki magukat, amelyek kivédésére nem voltak felkészülve. Szökések – ezt az Oroszlányba való Krisztina produkálta 14–15 éves korában. A most tizennyolc éves Orsolya tizenhat évesen sodródott egy, a kriminalitás határát súroló társaságba. Az, hogy viszonylag ép bőrrel megúszták, talán a személyiség legbelül ép magjának és a fiatalság hihetetlen regenerációs képességének köszönhető. Lehet, hogy véletlen, lehet, hogy nem, de az öt lány közül kettő szenvedett el szexuális abúzust 7–8 éves korában. Egyikük idegentől, másikuk, a szőkitett hajú Bernadett, a nevelőapjától.

A fiúk közül Loránd a leginkább veszélyeztetett, a lányok közül Bernadett. Túl van két öngyilkossági kísérleten, rendszeres alkoholfogyasztó, sört iszik vodkával, vagy a legújabb recept szerinti *bekevertet*, ez dobozos kóla whiskyvel vagy vodkával, vagy rummal. Másfél évig szívott heroint. Ebből kínlódva, nehezen, de valahogy kikecmergett. Abból a viszonzatlan szeretetből, ami a nevelőapát mindig fölébe helyező, a szexuális zaklatásról hallani nem akaró anyjához fűzi, akihez a mellőzött gyerek kielégítetlenségével ragaszkodik, egymaga, segítség nélkül aligha fog gyógyulni.

Tanulni szeretne, a szociálpedagógia vonzaná, de nincs önbizalma és nincs, aki a tanulmányait szponzorálná.

A Nagy Szigetérzés

Ez állt a HVG 1997. augusztus 9-i számának címlapján, az illusztráció alatt. A címlapot egyébként kinagyították és hirdetőoszlopra ragasztották. A képen szürke embertömeg volt látható, melynek közepén egy ugyancsak emberek alkotta kiemelkedés, mondjuk egy színes domb. Tizennyolc éves, paranoiára még véletlenül sem hajló fiúunokám a képről egy szürke térre és azon a

kiöklendezett gyomortartalomra asszociált. Szerinte így látja őket a felnőtt társadalom.

A kékszakállú Zoltán szerint az a generáció, amelyik felnevelte, nem bírja őket elviselni.

Az ózdi lány enyhébben fogalmaz:

– Egész életünkben szabályok, mindenütt szabályok vesznek körül. Itt, a Szigeten ezeket el lehet vetni. A hétköznapi korlátoktól teljesen meg tudunk szabadulni.

– A mikénthez – mondja Csaba – kellene a különféle szerek, a gyorsítók. Mert nyilvánvalóan az a cél, minél gyorsabban felszabadulni, minél hamarabb ledobni a gátlásokat. Ez a buli értelme.

Ez persze elég közkeletű magyarázat. Nem jobb, inkább csak érzékletesebb és személyesebb, amit a történetébe ágyazva, a köztes helyzetű Orsolya előad: – Ott voltam a Satöbbi koncertjén, meg a Kiadó koncertjén, mind a kettőt nagyon szeretem, nem is ittam annyit, amennyit szoktam inni – soha nem iszom annyit, hogy csont..., hogy hullarészeg legyek –, de most még csak be sem voltam csípve... Gyógyszert, kábítószer abszolút nem szedek, és olyan extázisba tudok lenni, bemegyek oda a közepébe és pogózok és torzulok, jól érzem magam, nem érdekel, akárhogy ütnek-vágnak, és utána úgy nézek ki, mint aki évek óta drogozik vagy alkoholista, de csak attól, hogy jól érzem magam és nekem ehhez nem kell semmi...

Csak a zene, a tömeg, a személyes jelenlét. A Sziget.

A Századvég 7. számának tartalmából

KÖZÉPOSZTÁLYTABLÓ

Utasi Ágnes

Középosztályi elméletek, alakuló magyar középosztályok

Gyáni Gábor

Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében

Tóth Zoltán

„A magyar középosztály megteremtése”

ISKOLA – VITA

Gazsó Ferenc

Társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer

JOG – ALKOTÁS

Horkay Hörcher Ferenc

Egy pragmatikus természetjog felé

OLVASÓPRÓBA

Karácsony András

A valóság nem a nyelv háta mögött történik

E SZÁMUNK SZERZŐI

Castel, Robert – szociológus

Diósi Pál – szociológus

DIÓDATA

Neményi Mária – szociológus

MTA Szociológiai Intézet

Pik Katalin – szociológus

szellemi szabadfoglalkozású

Szász Anna – újságíró

szellemi szabadfoglalkozású

Szabó András – szociális munkás

Kapocs Ifjúsági Önszegélyző Szolgálat